

द्वर-वरदराजाचार्यप्रणीता

वृद्धान्तकौमुदी

गीता प्रेस
-गोरखपुर-

वरदराजाचार्यप्रणीता श्री सुप्रिती नागरी म
 लघुसिद्धान्तकौमुदी पीछले २६५

संघं

व्याकरणाचार्येण पण्डितधीनागमणदक्षविपाठिना
 पाण्डेयोपाहपण्डितधीनागमनागमणदक्षनाग्रिणा च
 टिप्पणादिभिः समलङ्कृत्य
 सम्पादिता

मया च

जालामोपादेन चमरपामदादेन 'गीतादेन' अर्थात्
 शुद्धतात्पर्यं गीतापुरे मन्मथदय प्रकाशिता

मूले च दत्तकः।

६. ०-१-०

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयाणामनुक्रमः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

१-संज्ञाप्रकरणम्	...	१	२५-वद्व्ययक्रिया	...	१७१
२-अभ्युपगमः	...	१	२६-नामधान्यः	...	१७२
३-हल्सन्धिः	...	११	२७-कण्ठ्यादयः	...	१७५
४-विषयसंज्ञाः	...	२७	२८-आत्मनेपदप्रक्रिया	...	१७५
५-अजन्तपुंलिङ्गाः	...	३१	२९-परस्मैपदप्रक्रिया	...	१७८
६-अजन्तस्त्रीलिङ्गाः	...	५१	३०-भावकर्मप्रक्रिया	...	१७९
७-अजन्तनपुंल्लिङ्गाः	...	५६	३१-कर्मरुपप्रक्रिया	...	१८३
८-हलन्तपुंलिङ्गाः	...	६०	३२-लङ्कारार्थप्रक्रिया	...	१८४
९-हलन्तस्त्रीलिङ्गाः	...	८२	३३-ह्रस्वन्ते कृत्यप्रक्रिया	...	१८६
१०-हलन्तनपुंल्लिङ्गाः	...	८४	३४-पूर्वह्रस्वन्तम्	...	१८९
११-भक्ष्ययानि	...	८७	३५-उणादयः	...	२००
१२-भ्यादयः	...	९१	३६-उत्तरह्रस्वन्तम्	...	२०१
१३-अदादयः	...	१२५	३७-विभक्त्यर्थाः	...	२०८
१४-शुद्धोत्पादयः	...	१३८	३८-समाणाः	...	२१४
१५-दिषादयः	...	१४१	३९-अन्यथीमायः	...	२१५
१६-स्थादयः	...	१४७	४०-उत्तरुदयः	...	२१९
१७-गुदादयः	...	१४९	४१-वाचस्पतिः	...	२२९
१८-रभादयः	...	१५४	४२-इन्द्रः	...	२३४
१९-तनादयः	...	१५८	४३-समागन्ताः	...	२३६
२०-वचादयः	...	१६१	४४-लङ्गिताः	...	२३७
२१-गुवादयः	...	१६४	४५-अपवर्धकारः	...	२३८
२२-व्यन्तप्रक्रिया	...	१६६	४६-वलादयः	...	२४४
२३-सप्तन्तप्रक्रिया	...	१६७	४७-वाचस्पतिः	...	२४८
२४-वदन्तप्रक्रिया	...	१६९	४८-दंष्ट्रिकाः	...	२५०

(२)

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
४९-दिकागर्थकाः	... २५७	अथ परिशिष्टविषयसूची—	
५०-ठगधिकारः	... २५९	६१-लिङ्गपरिचयः	
५१-यदधिकारः	... २६१	६२-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्वभावाणा-	
५२-उयतोरधिकारः	... २६३	मकरादिवर्णानुक्रमः	
५३-ठञधिकारः	... २६४	६३-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्ववार्त्तिका-	
५४-त्यतलोरधिकारः	... २६६	नामकारादिक्रमेण सूची	
५५-भवनार्थकाः	... २६९	६४-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्वभानाम-	
५६-मत्वर्यायाः	... २७३	कारादिक्रमेण सूची	
५७-प्राग्दिशोयाः	... २७५	६५-लघुकौमुद्यां गणेष्वपठिता-	
५८-प्राग्विधीयाः	... २७९	नामुत्तरव समुदाहृतानां च	
५९-स्वार्थिकाः	... २८३	धानूनां संग्रहः	
✓ ६०-स्त्रीप्रत्ययाः	... २८६	६६-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्वगणपाठः	
		६७-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्वपरिभाषा-	
		पाठः	
		६८-लघुसिद्धान्तकौमुद्यां प्रभाः	
		१९३१—३७	

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीस्वविषयानुक्रमः

श्रीहरिः

निवेदनम्

निसितेऽस्मिन् पञ्चतत्त्वाञ्चिते वैरिञ्चप्रपञ्चेऽन्नादिनाल्लो
भुपेत्य प्रारब्धपरिणतिं भुञ्जानानां जनानामाध्यात्मिकादितापत्रया
चक्रव्यूहोत्पादनपटीयो ज्ञानमेवामनन्ति भोऽतोपायतया निःशेषस
कमतयो यतयो महर्षयश्च । तद्य ज्ञानमाप्तायकाऽन्यतात्पर्यपर्यालो
सत्सद्विवेकोद्रेकादेव समधिगन्तुं शक्यत इति नास्ति परोक्षं प्रेक्षा
तात्पर्यपर्यालोचनं च तत्तच्छब्दानुबन्धिततदर्थबोधकशक्तिप्रहा
शक्तिग्रहस्तु 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशात्तयावयादधयद्धारतश्च'
बृहज्जनोक्त्या प्राधान्येन व्याकरणादेव बोधयीतीति तदेव
प्रागाभ्युपगम्य निगमभागमार्गसार्थं परिचिचीयुभिः । किं च 'पङ्क्तो
ऽप्येयो ज्ञेयश्च' इति विधिभ्यगाद् पङ्क्तिरङ्गैः नवहितरदैव
तत्त्वज्ञानं श्रेयःसाधनममिममतम्; तेष्वङ्गेषु च 'छन्दः पादौ तु वेदस
व्याकरणं रमृतम्' इतिवचनाद् व्याकरणमेव मुख्यमिव प्रमुखता
प्रागभ्येतव्यतां चेति नाविदितचरं गौर्गोणवर्णीप्रणयिनाम् ।

व्याकरणं च मुख्यतो नवभानुभूषणे, 'ऐन्द्रं चान्द्रं क
कौमारं शकटायनम् । सारस्वतं चापिशलं शकलं पाणिनीयकम् ॥

तत्परिभाषुतेः, हनुमन्तमुदिश्य 'मोऽयं नमस्तस्मिन्पार्वते' इति वात्सीकीयवचनात् । ननु हनुमन्तः काले पाणिन्यादेरनुपस्था नेर्द संगच्छत इति चेन्न 'वाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्या पूर्वपूर्वक्योद्भूत-
पाणिन्यादीनां व्याकरणसत्तन्नुमानात् । तत्रैन्द्रव्याकरणे 'तामिन्द्रो मय्यतोपनम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याहृता यागुच्यते' इति श्रुतिरेव प्रमाणम् । 'चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिस्थिति वेदुः' इत्यादिवचनाच्चान्द्र-
स्यापि सत्तानुमीयते । 'यताश्च टन्यताश्चते' इति गूढे माथ्ये नामतो निर्देशात् काशकृत्स्नसत्तापि निश्चीयते । कौमारं त्वान्नेयपुराणे वक्ष्यते, केचित्तु पाणिनिहृतं प्रातिशाख्यसूत्रमेव कौमारमिति वदन्ति । सारस्वतम्-
कस्तन्वापराभिधानं शाकटायनं चाद्यत्वे मुद्रितनुपलभ्येते । आपिशलं शाकलं च पाणिनिपूर्वेषु तन्नाम्नोरनुवाददादनुमीयते ।

यद्यप्यद्यत्वे जैनेन्द्राद्युपोधवातन्यायभिधानानि विविधानि व्या-
करणान्युपलभ्यन्ते तथापि नैतेषां वेदाङ्गत्वम् । निखिललौकिकालौकिक-
शब्दानां व्युत्पादकतया पाणिनीयव्याकरणमेव सर्वेषां मूर्धन्यं धन्यं च
सद् वेदाङ्गतामाधत्ते । 'इदमक्षरं छन्दोवर्णशः समनुसन्तं ब्रह्मा बृहस्पतये
प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो
ब्राह्मणेभ्यः । 'तं सख्यममक्षरसमाभ्रायमित्याचक्षते; न भुक्त्वा न नक्तं
ब्रूयाद् ब्रह्मराशिः ।' इति ऋक्तन्त्रव्याकरणोक्तरीत्याधरूपस्यास्य चतुर्दश-
सूत्रसमूहस्याङ्गायत्वं निष्पद्यते, तन्मूलकत्वाच्चेदं वेदराशिरमभ्युपगम्यते ।

एतस्य प्रणेतुः पाणिन्यादेः परिचयजिज्ञासा स्वाभाविकीति तद्विषये
किञ्चिन्निवेद्यते—सत्रादिराचार्यां महानुभावः पाणिनिः शलङ्कुनामधेयादि-
तुर्दाश्यां जन्म लेभे । यद्यप्येतस्याभिधानम् 'औदिकः' इत्यासीत्तथापि गोत्रा-
ध्ययपाणिनिनाम्नैवायं प्रसिद्धिमायेदे । पञ्चापप्रदेशे सलानुराभिषो ब्रामोऽस्य
जन्मभूराधीद् य एवेदानीम् 'सलानुर—इलापुर—इलाहुर—लाहुर' इति
क्रमेणापध्दं गतः 'लाहौर' इति परिणतः । एतस्याद्यावधि कियान्
शालोऽस्तीति इति विषयमधिकृत्य मतानि वेभिद्यन्ते । पाश्चात्त्यो विद्वान्

Cunningham कनिष्ठद्वयमहोदयः ख्रिस्ताब्दप्रवृत्तेः सार्द्धत्रिंशत्तत्पर्यपूर्व-
 मेव पाणिनिस्मयं सम्भावयति । अन्ये तु प्रायः सहस्रवर्षपूर्वमनुमन्यन्ते,
 अपरे च ख्रिस्ताब्दतः सार्द्धद्विसहस्रतोऽप्यधिकपूर्वं पाणिनिकालमाकल-
 यन्ति । एतदन्तिमं मतं युक्तिविमर्शमूलकतया समीचीनं भाति । ये किल
 ख्रिस्ताब्दतः प्राक् सहस्रवर्षाभ्यन्तर एव पाणिनिस्मयं सम्मन्यन्ते ते
 पाणिनिकालस्यायनौ नन्दराज्यकालवर्तिनौ समानकालिभावित्युरीकुर्वन्ति ।
 आख्यायिकां चेन्मासुदाश्रयिन्ति यत् 'मुग्धशुद्धिः पाणिनिर्योगोपाध्यायं
 गुहं विद्यायमुपभितस्तत्र सतीर्थेन कात्यायनेन धादे पराजितः पराभूतश्च
 सचिषेदमवाप्य ममकृतं मदेशानं तपसा प्रसाद्य दक्षानादसमुद्भूतां चतुर्दश-
 सूत्रां ग्राह्यतिष्ठान्निर्माणशक्तिं विद्वतां चातुल्यमासमादेत्यादि ।' परन्तु
 विचारनिकयोररि कण्ठेन तपोद्धारकमदेशरप्रसादादिवरप्राप्त्यन्त वृत्तान्त-
 मपह्यान्वदुक्तं न विश्वासपदवीमधिरोहति; यतः पाणिनिस्तत्रैषु यशो
 जनमेजयादुत्तरकालिको न कश्चन सूच्यते, नैतावदेव, पाराशर्यव्याससूनीः
 द्युक्स्यापि नाम नोपन्यमान्सीत् सूत्रकृत् । पश्चात् किमकालानन्तरं द्युक्तस्य
 'वैयासकि' कस्याम् अपत्यबोधकसंशयानुभूत्य तत्साधनाय कात्यायनेन
 वररचिन्ता व्यासवद्वेति वार्तिकमारब्धम् । एषविधप्रचुरप्रमाणपर्या-
 लोचनयेदं निर्णेतुं शक्यते यज्जनमेजयकाले तदुत्तरसन्निहितकाले वा
 पाणिनिरासीत् । तदानीं वैयासकिवादङ्किप्रभृतिपदानां लोकव्यवहिय-
 माणता नासीदतस्तदर्थं सूत्रं न प्राणापि पाणिनिना । यद्युमयोरिककाल-
 त्वमङ्गीक्रियेत तर्हि पाणिनिना यदनुक्तं दुरुक्तं च तत्कात्यायनेन पूरितं
 प्रत्याख्यातं चेति स्वीकर्तव्यं स्यात्, एवं च सति पाणिनेर्भ्रान्तावापत्तिरस्य-
 विद्यत्वापत्तिश्च स्याताम् । विभिन्नकालत्वाङ्गीकारे तु पाणिनिना
 स्वसमयेऽन्यवहियमाणतया यदनुक्तं तद्वार्तिककृता स्वसमये व्यवहार-
 विषयतया पूरितम् । तथा कालपरिवर्तनक्रमेण माशयामपि किञ्चित्परि-
 वर्तनस्य सम्भावयितुं शक्यतया तदानीन्तनप्रयोगानुसारेण यदुदुक्तं प्रतीतं
 तत्कात्यायनेन प्रत्याख्यातमिति कल्पयितुं शक्यते । अतोऽनयोर्विभिन्न-
 कालत्वमेव विचारस्तदम् ।

तथा च जनमेजयानुमतिरिति कलेभ्याम्भो मन्त्राणां
 गिराध्वनः सप्तविंशतिशतवर्षपूर्वं पाणिनेः काण्डः संभाष्यते । काण्डायनम्
 तु पाणिनेः परम्पराप्रपञ्चनमन्येषामु गमामु कलेः मह्यतमप्राय
 शनाम्ना मत्ता भव्यगिनुमहं । एतौऽपि पाणिनिश्रोत्रनाम्भेय विभुतः
 श्रुतपरो परदनिश्चेति हे भविषाने अग्न्य भवते । अयं प्रयागनः
 पश्चिमदिशि वज्रिन्दुमाहूते निरुमितः कौशाम्बी नाम नगरीम् (वैदेदानीम्
 'कोशम्' ग्रामाभिधयाभिधीयते) स्वजन्मनाम्भकार । गोमदभोऽग्न्य पितृ
 वसुदत्ता च प्रगूराभीदिनि प्रसिद्धिः । एतस्य वार्तिकैः समन्वितानि
 पाणिनिगूत्राणि प्रगूराप्रचाराभ्यभूवन् । कात्यायनवार्तिकानां प्रगयनात्
 प्राक् पाणिनिगूत्राणामभ्यवनाभ्यायनयोः प्रवृत्तिर्दुर्माहैवानीदिति
 नाशितं वैयाकरणानाम् । यद्यपि गूत्रवार्तिककदम्बपरि भीन्यादि-
 विदुषा विरचितौ लघुश्लोकात्मकौ व्याख्यामग्न्य आलोतथाम्यैश्च कुन्दादि-
 भिराचार्यैः प्रणीता गूत्रयोऽप्यालम्बयापि नैतैर्कथैः पूर्णतया सत्त्वमप्येनूनां
 दृढपद्मं योभूयते रमेति श्लोकोऽस्मिन्महोदये मगयान् पतञ्जलिर्विशदा-
 शयविधेचना मरु महाभाष्यनामकं ग्रन्थं निरमात् । धूयते वन्महेश्वरपेरणया
 भगवाञ्छेप एवास्मभ्यमशेषार्थोपदेशार्थं पतञ्जलिनाम्नायत्तीर्णं आसी-
 दित्यहो भागधेयमसदादीनाम् । एतस्य भगवनः पतञ्जलेः कलेः
 सप्तविंशतिशततमशताब्द्यां खिलाम्भतः शतचतुष्टयवर्षपूर्वं सत्त्वमासीदिति
 विदामनुमानम् । अस्य गौणिकाख्या जननी, जन्मभूमिश्च गोमददेशो-
 ऽभवत् । अयं गोमददेशः कश्मिरेऽस्तीत्येके । अवधशान्ते 'गोण्डा' नाम्ना
 विख्यातं नगरमेव गोमदं इत्यपरे मन्यन्ते ।

माध्यकारमनु काले काले मर्तुहरिकैयटप्रभृतयोऽप्ये विद्वांसो महा-
 माध्योपरि विवृतीर्वृत्तिग्रन्थांश्चालिखन् परन्तु तत्र तत्र प्रकरणसीधवाच-
 मावादायासयादुस्याहते सिद्धान्तज्ञानं सुदुःशकमेवासीदिति व्याकरण-
 तत्त्वबुद्धतां कृते परोपकृतिपरप्रकृतिपरस्त्वतया भीलक्ष्मीधरतनुश्रुता
 भट्टोजिदीक्षितेन शब्दकौस्तुभः, तत्सारभूता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,
 तद्व्याख्यानभूता प्रौढमनोरमा च प्राणायिपतः, तथान्येऽपि वदन्तो ग्रन्था

अनेन निरमाविपत् । एतद्वर्णीतव्याकरणग्रन्थानामन्यतमा वैयाकरण-
 सिद्धान्तकौमुदी सर्वसिद्धान्तसंग्रहात्मकतया श्रोत्रिण्याधिक्यादविरलप्रचारा-
 भवत् । परन्तु यमपि प्रायेण विदुषामेव मनःकुमुदमोदिनी समग्रनि यतः
 फकिवासम्पर्ककंसंस्तया स्वभावतः सुकुमारमतीनां बालकानां चेतसे नातीवैय-
 मरोचत । ततो बालानामपि बुद्धीर्ज्योत्करणविषये निवेशयितुमनसा भट्टोजि-
 दक्षितस्यैवान्तेवासिना श्रीदुर्गन्तनयनयेन विद्वद्वरदराजाचार्येण सार-
 कौमुदीमध्यकौमुदीलघुसौमुदीमोर्वाणपदमछरीनामानो ग्रन्थाः सम्पादिपत् ।
 श्रीमट्टोजिदीक्षितः सारस्वतब्राह्मणोऽपि सन् महाराष्ट्रे निवसति स्मेति केचित् ।
 अपरे तु सम्मति महाराष्ट्रियसारस्वतव्यपदेशभाजां विद्यालामृग्धेदीयाश्रलायन-
 ण्याग्रान्तर्गतत्वात् भट्टोजिदीक्षितस्य तु तैत्तिरीयसन्ध्याभाष्यनिर्माणादिना
 कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयशास्त्रिविप्रवृक्षापसंसतयानुमानावाप्तौ महा-
 राष्ट्रियसारस्वतः, प्रसुत पञ्चद्विद्वान्तर्गत आसीदिति सिद्ध्यति, सत-
 गोदावरीप्रदेशे चार्यावस्थानमभूत् । श्रीशेषकृष्णपण्डितराजजगन्नाथाप्यध्य-
 क्षीतपद्मतिद्वाविद्विद्वज्जिः सह पण्डितसद्वाकाधैतन्मत्तं पुष्पतीति वदन्ति ।
 अथ शालिवाहनशकस्य पञ्चदशशतान्शामामीत् । एतस्यैवान्तेरासित्वाद्वरद-
 राजाचार्यस्यापि सत्ताबालः पञ्चदशशतान्शेवेति शोध्यम् ।

एतद्वर्णीतग्रन्थानामन्यतमा लघुसिद्धान्तकौमुदीयं तत्र मपत्ता
 पाठकानां सम्मुखीनां समुत्तमति । लघुकलेराध्येय समासनः सिद्धान्त-
 कौमुदीसम्भवं समस्त ज्ञानं समुद्भावयति । ननु सिद्धान्तकौमुद्या एवेदं
 संक्षिप्तं संस्करणं किमत्र वरदराजेन कृतम् ? न हि सम्पादनमात्रेणैव
 निर्माणभेषोभागित्वं तस्यैत्यादिप्रकारेण नावाधेयनीयम् । भट्टोजिदीक्षित-
 रवापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सम्पादनातिरिक्तनिर्माणभेषोभागित्वा-
 भावात् । न हि मुनिप्रभानुक्रमपूर्वं किमपि भद्रेयं तेनायुक्तम्, महाभाष्य-
 सिद्धान्तानामेशसी कौमुदी, महाभाष्यतः सिद्धान्तान् संस्तरत्य सम्पाद-
 नातिरिक्तं दीक्षितरवापि न हि किमपि तत्र नूतनं कर्म । किञ्च यद्यपि
 सिद्धान्तकौमुद्या एवेदं संक्षिप्तं संस्करणम्, तथापि ततो महद् वैलघुन्य-
 मनेति पाठकानां सुखममीश्वरमिह मुपनिधिः ।

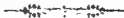

नार्थं च प्रतिप्रकरणं कटिनप्रयोगाणां सरलसंस्कृतगिरा साधनमपि
 न्यवधि । अनुवादोपयोगायात्रोदाहृतानां पदान्तामर्था अप्युपन्यस्ताः । किं
 च ग्रन्थान्ते लिङ्गानुशासनोक्तदिशा त्रिद्वपरिचयोऽर्थकृतो यनोऽनुवादादौ
 त्रिद्वबोधे साहाय्यमुपलभ्येत । अम्यासार्थं वर्णसप्तकस्य प्रभरशायसि
 सङ्गलितानि । विजार्थिनां सौविध्यार्थं सूत्रार्थैरुपायानां सूचीभिः सहैव
 धानुदु सङ्गमकावर्मकत्वे अपि प्रादर्शितान् । एवमयं ग्रन्थः साम्प्रतिक-
 परीक्षार्थिनां कृतेऽर्थावबोधयोगी संवृत्तः । अत्रत्यटिप्पण्या अधिकृतो भागः
 श्रीवागणसेयमारवाहीसंस्कृतकावेजप्रधानाध्यापयेनाध्यापनकालोपदिष्ट
 पण्डितप्रपरेण सुसिंहारगमिषान्नारायणइसाविवाटिना व्याकरणाचार्येण
 प्यरचीति किं प्रमोऽन्य ग्रन्थस्येत्योगिताम् । अथ गुणैकपञ्चमनिस्तत्र
 भरतौऽध्यापकानधेनुं धानुदन्व्यदे वयं यदिमं ग्रन्थमात्मनाहृत्य सरलपद्म
 भवभूतोऽस्माकं परिभाषं कृतार्थंयन्तु वारम्भान् ।

अस्मिन् ग्रन्थे गृहाणि सूत्राद्यैरुपन्यमानि । वर्णनानि विषय-
 भूते ( ) कोष्ठके मुद्रितानि सन्ति । (ग० सू०) इति गणसूत्राणां
 संकेतः (प०) इति च परिभाषाया इत्यादि गम्यम् विवेचनीयम् ।
 अत्रास्माकं प्रमादवशाद् यत्रगुदयोऽर्जितस्य भवेनुमर्हि कदवापसंवदा
 रिदशो मानस्यभाषमावलय्य क्षमन्तः । सूत्रयन्तु च तां यनोऽर्जिते सरवरणे
 संतोषयितुं प्रयतिभ्याम् इति शिष्यम् । इति-

निवेदने त्रिद्वसं विवेको

अभिमार्गपभाद्रपदशुद्धप्रतिपदि { रामनारायणइक्ष्वाण्डेयः
 संवत् १९०१ { (गीताप्रेम, गोरखपुर)

शुक्लां मङ्गलविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं
 वीणापुस्तकधारिणीमममर्दां जाद्व्यान्धकारापहाम् ।
 हस्ते स्फोटिकमालिकां विदधतीं पद्मामने मंस्थितां
 वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं शुद्धिप्रदां शारदाम् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

लघुसिद्धान्तकौमुदी

नैषा सरस्वती देवी शुद्धा गुण्या करोम्यहम् ।
प्रागिनीपत्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

अदण् १ । कृत् २ । एप्रोङ् ३ । ऐर्आच् ४ । हयवट्
५ । लण् ६ । अमङणनम् ७ । झमञ् ८ । षट्ठप् ९ ।
कषमट्ठद् १० । स्वकट्ठपट्ठत् ११ । कषच् १२ । ञषम
१३ । हल् १४ ॥

वर्तद्विचिचूडशमवर्ता वद्वर्तवर्ती ।

किं क्त्वा किं कर्तुं किं कियते क्त्वादिभ्यो ॥

१-अहं वद्वर्ताशचायः शुद्धा दोषरहित गुण्या मन्त्रगुणगुणा
मन्त्रगुणी देवी कावेर्या नैषा नमस्कृत्य प्रागिनीपत्रेशाय कृताना
प्रागिनीपत्राकरणावस्थे प्रवेशाय तस्मै श्री गणेशाय नमः ॥
२-अहं वद्वर्ताशचायः ॥

हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥

उपदेशोऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आचोच्चारणम् । सूत्रेभ्यदृष्टं
पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥

अदर्शनं लोपः १ । १ । ६० ॥

ग्रैसत्तत्त्वाददर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । णौदयोऽण्यार्थाः ।

आदिरन्त्येन सहेता १ । १ । ७१ ॥

■न्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्यत्य च संज्ञा स्यात् ।

१-वाग्निकप्रथायनपत्रकालिकर्तृकं प्रथममुच्चारणमित्यर्थः । केचित्तु
उपदेशपदार्थमित्यमाहुः—

भाष्यसूत्रमोण्डदिकप्रकलिकानुशासनम् ।

भाष्यप्रत्ययदेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

२-ननु सूत्राधीना वृत्तिः सूत्रे तु हलन्त्यमित्येतन्मात्रम् । वृत्तादुपदेश
इति कथनमधिकमित्याशङ्क्याह—सूत्रेभ्यति; सूत्रेषु यत्पदं न दृष्टं
तदन्त्यस्यात्प्रादनुवर्तनीयम् इति सर्वत्र हेयम् ॥ ३-विद्यमानस्ये-
त्यर्थः ॥ ४-ननु यदि 'अहउञ्' इत्यादिगूणेषु णकारादीनामित्संज्ञालोपी
क्रियेते तर्हि तदुच्चारणमेव न कार्यमित्यत आह—णादय इति; णकारादयो
लकारपर्यन्ताः सूत्रान्त्यवर्णा अणादिप्रत्याहारार्थाः ॥ ५-यथाऽण्प्रत्याहारे
साधनीयेऽन्त्य इत् णकारः, तत्सहित आदिः अकारोऽर्पाद् अणिति,
तद् अण्पदमकारणकारयोर्मध्यवर्तिनः 'इ उ' इति वर्णद्वयस्य संज्ञा
स्वरूपस्याकारस्य च ॥

लघुसिद्धान्तकौमुद्याम्

ति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमचूहल्अलित्यादयः* ॥

कालोऽज्झस्यदोर्ध्वप्लुतः १ । २ । २७ ॥

उथ ऊथ ऊ३थ वः; वां काल इव काले यस्य सोऽच्
ह्रस्वदोर्ध्वप्लुतसंज्ञः स्यात् । सै प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ ॥

नीचैरनुदात्तः १ । २ । ३० ॥

० प्रत्याहाराणामकारादिक्रमेण परिसंख्या—

अक्	८ अश्	१५ ऐच्	२२ जश्	२९ भर्	३६ रल्
अच्	९ इक्	१६ एम्	२३ झग्	३० मय्	३७ षल्
अद्	१० इच्	१७ लर्	२४ ञर्	३१ यय्	३८ वश्
अण्	११ इण्	१८ टम्	२५ णल्	३२ यण्	३९ शर्
अण्	१२ उक्	१९ ञय्	२६ ञश्	३३ यम्	४० धल्
अम्	१३ एक्	२० चर्	२७ ञर्	३४ यय्	४१ हल्
अल्	१४ एच्	२१ छय्	२८ वश्	३५ यद्	४२ हश्

महेश्वरसिद्धानां सचार्तिकपाणिनिप्रत्ययवृत्तानामेव प्रत्याहारा-
मिव संग्रहेति शोध्यम् ॥

१-एकमात्रिकोऽकारोऽकारवृत्तसहस्रकालकोऽच् ह्रस्वमेतः, द्विमात्रि-
कोऽकारवृत्तसहस्रकालकोऽच् दीर्घमेतः, त्रिमात्रिकोऽकारोऽकारवृत्त-
सहस्रकालकोऽच् प्लुतमेतः इति यावत् ॥ २-स सत्यद्वयदि-
कोऽच् ॥ ३-तालगादि स्थानेपूर्वभागे निष्पद्योऽनुदात्तः ॥ ४-ताज्या-
नु स्थानेपूर्वभागे निष्पद्योऽनुदात्तः ॥

समाहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥

सै नचक्रियोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वात्तनुनासिकत्वाम्या द्विधा ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोर्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।

तन्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृषर्णम्य
न तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

१—उदात्तानुदात्तयोरेकत्र समाहारो यत्र सोऽच् स्वरितः ॥

स लृषोदात्तादिपञ्चकः ॥ १—मुनेन कृतिता मुखकृतिता, सा
नासिका च मुखनासिका, उच्यतेऽस्याविति वचनः, मुखनासिकया
इति विग्रहः ॥ ४—पूर्वोक्तेः 'उदात्तोऽच्' इत्यादिभिः पञ्चमूर्धै-
'मुक्तं तदित्यमनेन प्रकारेण शेषमित्यर्थः ॥

चामष्टादशभेदविचरणम्—

अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ
ह्रस्वभेदाः ।	दीर्घभेदाः ।	शुतभेदाः ।
उदात्तानुनासिकः	७ उदात्तानुनासिकः	१३ उदात्तानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः	८ उदात्तानुनासिकः	१४ उदात्तानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः	९ अनुदात्तानुनासिकः	१५ अनुदात्तानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः	१० अनुदात्तानुनासिकः	१६ अनुदात्तानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः	११ स्वरितानुनासिकः	१७ स्वरितानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः	१२ स्वरितानुनासिकः	१८ स्वरितानुनासिकः

तुन्याम्यप्रपन्नं सवर्णम् ? । ? । ९ ॥

तान्नादिस्थानमाभ्यन्तरप्रपन्नभेदेन दृश्यं यस्य तेन तुन्यं
तन्निभः सार्वभौमं स्यात् । (ऋतार्त्तगोर्मिभः सार्वं वाच्यम्)
अनुसृष्टितर्जनीपाना कण्ठः । इषुगसानां तालु । ऋतृस्यागां मूर्धा ।
सृगुलसानां दन्ताः । उतृष्मार्त्तगानामोष्ठौ । प्रमङ्गनानां
नासिका ये । एदेतोः कण्ठोऽङ्गु । ओर्दीप्ताः कण्ठोष्ठम् । वरुणस्य
दन्तोष्ठम् । जिह्वामूर्दीपस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुसारस्य* ।
यतो द्विषा-भ्राभ्यन्तरो वाद्यध । आपः पञ्चधा-सृष्टेय-सृष्टेय-
द्विषृतविषृतसंहृतभेदात् । तत्र सृष्टं प्रयत्नं सार्वानाम् । ईप्सृष्ट-
मन्तःस्थानाम् । ईपद्विषृतमृषणाम् । विषृतं स्रराणाम् । ह्रस्वस्या-

१-अस्वन्ति उच्चारयन्ति वर्णाननेनेति आत्वम्, आत्वे मयमास्यं
प्रकृष्टो धन्नः प्रपन्न आस्यं च प्रयन्नश्च आस्यप्रपन्नौ तुल्याधारप्रयन्नौ यस्य
तत्तुल्यास्यप्रयन्नम् ॥ २-चकारेण स्वस्ववर्णानुहृतं तात्पादि षडुपीयते ॥

● वर्णोद्भवस्थानकोष्ठकम्—

अ	इ	ऊ	ऋ	ॠ	अ	ए	ओ	व	ऋ	ॠ	वर्णोः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः
ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः	
ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः		
घ	ङ	च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः			
ङ	च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः				
च	छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः					
छ	ज	झ	ट	ठ	कण्ठः						
ज	झ	ट	ठ	कण्ठः							
झ	ट	ठ	कण्ठः								
ट	ठ	कण्ठः									
ठ	कण्ठः										
कण्ठः											

कण्ठः तालु मूर्धा दन्ताः ओष्ठौ नासिका कं.ता. कं.ओ. दं.ओ. जि.मू. स्थानानि

वर्गस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । वाद्यप्रयत्नस्ये-
चादशायां—विचारः संवारः आसो नादो घोषोऽधोमोऽप्यप्राणो
महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितमेति । गुरो विचाराः आसा
अधोराध । ह्राः संवारा नादा घोराध । वर्गाणां प्रथमद्वितीयपञ्चमा
यणधायप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शब्दश्च महाप्राणाः । कादयो
मायसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तःस्थाः । शब्द ऊष्माणः । अचः स्वराः । *
५ क ५ ख इति कलाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसरसो जिह्वामूलीयः ।

१—वाद्यप्रयत्ना यद्यपि सर्वसंज्ञायामनुरयुक्तस्तथापि वर्णानामान्तर-
तन्मयरीत्यायामेवामुरयोगो बोध्यः ॥

• आभ्यन्तरवाद्यप्रयत्नानामर्थकं कोष्ठम्—

आभ्यन्तर- प्रयत्नाः	रूपाः					रूपरूपाः	रूपविवृताः	विवृताः	संवृताः
संज्ञाः	स्पर्शाः					अन्तःस्थाः	ऊष्माणः	स्वराः	
वर्णाः	क	ख	ग	ङ	घ	य	रा	अ	वर्णोच्चारः प्रयोगे
	च	छ	ज	झ	झ	व	प	इ	
	ट	ठ	ड	ढ	ढ	र	प	उ	
	त	थ	द	ध	ध	ल	स	ए	
	प	फ	ब	भ	भ			ओ	
वाद्यप्रयत्नाः	म. प्रा. म. प्रा.	अन्वप्राणाः	म. प्रा.	अ. प्रा.	म. प्रा. म.	म. प्रा. म.	म. प्रा. म.	उदात्तानुदात्तस्वर- रिताः	
	विचाराः	संवाराः	संवाराः	संवाराः	विचाराः	म.	वा.		
	आसाः	नादाः	नादाः	नादाः	आसाः	वा.	वा.		
	अधोराधः	घोषाः	घोषाः	घोषाः	अधोराधः	घो.	घो.		

२ प २ फ इति पफाम्यां प्रागर्थविसर्गसहदा उपज्यानीयः । अं अः
इत्यचः परावन्नुस्सारविसर्गौ ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च
सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कु चु टु हु पु एते
उदितः । तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारी ।
ऋकारत्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिका-
ननुनासिकभेदेन यवला द्विधौ; तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोस्संज्ञा ॥

परः संनिकर्षः संहिता १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥

अभिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ १०९ ॥

सुसिद्धन्तं पदम् १ । ४ । १४ ॥

सुवन्तं निङ्गन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

इति मंठाप्रकरणम् ।

१-विधीयमानोऽण् आदेशप्रत्यययोगमरूपसद्विधोऽण् उदेश्यभूतः
सवर्णस्य संज्ञा इत्यर्थः ॥ २-अभेदं प्रमाणम्—

परेनेण्यस्यः सर्वे पूर्वनेण्यस्यस्य वन्ताः ।

कनेऽणुदितस्यैवेत्येवमेव परेण तु ॥ इति ॥

२-पू प् प् व् ल् ल् इत्येवमेवेति बोध्यम्; तेन ऐतुना
निरनुनासिकं यदादिषु वदित्वास्ते यवला द्वयोर्द्वयोस्संज्ञा मवन्तीत्यर्थः ॥

अथाचसन्धिः

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां त्रिभ्ये । सुधी उपास्य
स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं अर्गान्तरेणान्यवहितस्य
य बोध्यम् ॥

स्त्राज्ञेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सुदृशतम आदेशः स्यात् । सुधू उपास्य इति
॥

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यतो द्वे वा ध्नो न त्वचि । इति धकारस्य
न धुधू उपास्य इति ज्ञाते ॥

सलां जश् सशि ८ । ४ । ५३ ॥

स्यादम् । इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यपदं सदान्तस्य लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

क इति पदान्ते प्राणाभिगर्गसुद्धा उपपन्नः । अं अः
परापुद्गाभिगर्गः ॥

पुद्गलवर्णस्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥

जीवने तिथिपत्र इति प्रत्ययः । अंतिमीयमानोऽगुदिन
संज्ञा स्यात् । अत्रेयान् पौरोज्यकारेण । कु पु दृ तु पु ज्ञे
। तद्वत्—अ इयहादशानां संज्ञा । तथेकारोकाराः ।

द्वंशतः । एवं ह्युपगोऽति । एषो द्वादशानाम् । अनुनामिका-
तकभेदेन यथा द्विधैः ; तेनाननुनामिकास्ते द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः ॥

परः संनिकर्षः मंहिता १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयिनः संनिधिः मंहितामंशः स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥

अभिभव्यबहिता दृढः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ ३ ॥

सुप्तिष्ठन्तं पदम् १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिष्ठन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

१-विधीयमानोऽण् आदेशप्रत्ययागमरूपस्तद्विज्ञोऽण् उद्देश्यभूतः
संज्ञा संज्ञा इत्यर्थः ॥ २-अत्रेदं प्रमाणम्—

परेणैवेण्यप्रहाः सर्वे पूर्वैवेण्यप्रहा मताः ।

कृतेऽगुक्षिसवर्णस्येवेण्यदेकं परेण तु ॥ इति ॥

यू यूँ यूँ लूँ लूँ इत्येवंरूपेणेति बोध्यम् ; तेन हेतुना
प्राप्तिका यथादिपु पठित्वास्ते यवला द्वयोर्द्वयोर्प्रादवा मवन्तीत्यर्थः ॥

अथाचसन्धिः

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां त्रिष्ये । सुधी उपास्य
इति स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाभ्यवहितस्य
पूर्वस्य बोध्यम् ॥

स्यान्तेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सप्तशतम आदेशः स्यात् । सुध्म् उपास्य इति
जाते ॥

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यतो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
शित्वेन सुध्ध्म् उपास्य इति जाते ॥

सलो जश् सञ्चि ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

पट्टीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते—
 (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) । सुद्धुपास्यः । मद्ध्वरिः । धौत्रिंशः ।
 लौकृतिः ॥

एचोऽयवायात्रः ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अच् आय् आच् एते स्फुरचि ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥

सैमसम्बन्धी विधिर्यपासंख्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नौयकः ।
 पौवकः ॥

यान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥

१-मुषी+उपास्य इति लिखिते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'स्थाने-
 ऽन्तरतमः' इति लघुद्वयसहकारेण 'इको यणचि' इति गूथेण धकारेकारस्य
 यकारे 'अनचि च' इत्यनेन धकारस्य द्वित्वे 'सालं ऊश् सशि' इति पूर्व-
 धकारस्य दकारे 'अदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञायाम् अवगतायाम् 'अलोऽ-
 मयस्य' इत्येतत्सहकारेण 'संयोगान्तरस्य लोपः' इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते
 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति तद्विषये वर्णसम्बन्धे च कृते 'सुद्धुपास्यः' इति
 सिद्धम्, द्वित्वाभावे 'मुष्पुवारस्यः' इति; अस्य 'पण्डितैराधनीयः' इत्यर्थः ।
 एवं 'दद्धयानय, मद्ध्वरिः' इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ २-मपुदैत्यशत्रुर्भगवान्
 विष्णुः ॥ ३-ब्रह्मणो भागः ॥ ४-लृकारो देवब्रह्मणो माता तस्या आहूतिः
 स्वरूपम् ॥ ५-संख्येय उद्देश्या एचो विषया अपादयन् उभय एव
 च वारध करस्तुल्यसंख्याः, त्रीकागरीना क्रमेणापादयः ॥ ६-'अधि-
 भूनापधो नेन' इत्यमरः ॥ ७-'हृजानुः पावकोऽन्यः' (अग्निः)
 इत्यमरः ॥

यकारादी प्रत्यये परे ओदौतोरव्आत् एती स्तः । गव्यम्
नौग्यम् । (अव्ययपरिमाणे च) । गव्युतिः ॥

अदेङ् गुणः १ । १ । २ ॥

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥

तैः परे यस्मान्त्स च तौत्परधोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा
स्यात् ॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादिचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्
उपेन्द्रः । गङ्गोदकम् ॥

उपदेशेऽनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽनिसंज्ञः स्यात् । प्रैनिहानुनासिक्य
पाणिनीयाः । लण्स्वप्नस्वावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा

१-नोर्ध्विकारो दृष्यादिः ॥ २-नौकया तार्यम्-तरणीयं जलम् ॥ ३-
गोष्ठध्वीकारस्य यूनिसन्देशे परेऽवादेशो लोकेऽपि भवति मार्गपरिमाणे गव्ये
गव्युतिरिति ऋषद्वयस्य संज्ञा ॥ ४-अस्योदाहरणम् 'अतो भिम ऐम्' इति
५-अस्योदाहरणम् 'अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच्' इति ॥ ६-समकाल
स्वर्णस्य संज्ञा इत्यर्थः, तेन हरिभिरित्यत्र मित ऐम् न ॥ ७-विष्णुः
८-गङ्गाजलम् ॥ ९-प्रतिष्ठा आनुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः पाणिनि
प्रभृतिप्रोना ये वर्णास्ते प्रतिष्ठयिषवानुनामिस्यवन्त इत्यर्थः ॥ १०-ल
च तर् लृथं तथ तिष्ठतीति लण्स्वप्नः स चाव्ययपर्यन्तं तेन सह उच्चार्यमा
इत्यर्थः । एवं च 'उरण् रणः' इत्यत्र रणन्दो रण्वाहारबोधकस्ते
रलयोर्बोधनं सिद्धम् ॥

उरण् स्परः १ । १ । ५१ ॥

अ इति त्रिशतः गंदेयुक्तम् । तस्याने योऽण् म र
स्तनेव प्रसर्गने । कुण्गर्दिः । तान्कारः ॥

लोपः आकन्यस्य ८ । ३ । १० ॥

अवर्गपूर्वपोः पदान्तपोर्यणोन्तो वाऽणि परे ॥

पूर्वप्राप्तिद्वम् ८ । २ । १ ॥

गमादसप्तान्पाथी प्रति त्रिषापसिदा, त्रिषापामरि
प्रति परं दान्त्रमसिदम् । हरे उह, हरेविह । विष्णु इ
विष्णुविह ॥

बृद्धिरादैच् १ । १ । १ ॥

आदैच वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

बृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदैच परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणत्ववादः । कुंष्णी
कल्पम् । गङ्गोषः । देवैर्द्वैर्यम् । कुंष्णीत्वकल्पम् ॥

एत्येधत्पृष्ठस्य ६ । १ । ८९ ॥

अथदिजापोरेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
उपैति । उपैधते । प्रपृष्टः । एजापोः किम् ? उपेतः ।

१-कृष्णस्य समृद्धिः ॥ २-‘आद्गुणः’ इति प्राप्ते यलोपस्यासिद्धत्वाच्च
भवति, एवमन्यत्र ॥ ३-हे हरे ! विष्णो ! अस्मिन् स्थाने स्थितो भव
इति घोषः ॥ ४-कृष्णस्यैकरूपता ॥ ५-गङ्गाया जलस्य वेगः ॥ ६-देवाना-
मैश्वर्यम् ॥ ७-कृष्णस्य कृष्णे वा उत्कण्ठा ॥ ८-अवर्गाद् एजादिः ‘इण्’
धातुः ‘एध’ धातुश्च यत्र परः, एवमवर्गाद् यत्र ऊट् परस्तत्र पूर्वपरयोर्वृद्धि-
रेकादेशः ॥ ९-समीपं गच्छति प्राप्नोति वा ॥ १०-निकटे वृद्धिशीलो
भवति ॥ ११-दमनकाळे कण्टारोपितकाष्ठवाहको वृक्षः प्रपृष्टादित्युच्यते,
अथवा प्रपृष्टमप्येतरं बहतीति प्रपृष्टाट् ॥

मा भवान्प्रेदिधत् । (अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्) । औक्षौहिणी
सेना । (प्रादूहोदोन्वेयैष्येषु) । प्रौहैः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ।
(ऋते च तृतीयासमासे) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति
किम् ? परैर्मर्तः । (प्रकसतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे) । प्रार्णम् ;
कंसुतरार्णम्, इत्यादि ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम्
अनु अव निस् निर् दुस् दुर वि आह् नि अधि अपि अति सु
उत् अभि प्रति परि उप-एते प्रादयः ॥

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

उपसर्गादिति धातौ ६ । १ । ९१ ॥

१-न मशान् तृदिं करोतु ॥ २-‘पूर्वपदान् संज्ञायामगः’ इति पाठम् ।
महाभारतेऽश्वौहिणी प्रमाणं यथा—रथाः २१८७०, गजानाः २१८७०, अश्वानाः
६५६१०, पदातयः १०९३५०—इत्यनौ सेनाश्वौहिणी ॥ १-प्रौढादिपदानां
क्रमेणार्थः—प्रकृष्टस्तार्किकः । तृदिंगतः । प्रौढता । प्रेषणम् । दासः ॥ ४-सुखेन
गतः ॥ ५-परमध्यामाकृतश्चेति कर्मधारयः, न तु तृतीयात्पुङ्गव इति धातुः ।
अस्य परमो मुक्तोऽर्थः ॥ ६-प्रकृष्टम् ऋणम् ॥ ७-यत्सतरनिमित्तकम् ऋणम् ॥
८-आदिपदान् कम्बलार्णम्, वसनार्णम्, कनार्णम्, दशार्णो देयः, इत्यादीन्-
दादरणानि बोधयति ॥ ९-‘प्रादयः’ इति सूत्रमनुपचाह—प्रादय इति ॥
१०-भूय वाच्य भूयो, आदिभ्य आदिभ्य आदौ, भूवाचदौ येन ते भूवादय इति
विग्रहः ॥ तथा च भूयमनयो वासदत्ता इत्यन्वयः, भूमादचर्षाद् वासन्दो-
ऽन्यवर्षे यद्यते, वासादचर्षाद् भूमादोऽन्यनवाची यद्यते । तथाभूतो
भूवाचन्दो क्रियावाचकत्वेनेति पञ्चिथार्थमाह—क्रियावाचिन इति ॥

ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਾ ਸਮਝ

6.3.11

एहि सम्यक् ६ । १ । १४ ॥

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ : ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਧਾਰੀ ਨਾਮਾਹਿਰਾਇਸ਼ ਸਾਧ । ਭੇ'ਰੀ ।

14

अथोऽप्यादि हि १ । १ । ६४ ॥

अथैवमस्मिन् संसृज्य म आदिभ्यः परिभक्तं स्यात्

(सौकर्यमिति वाच्यं कथम्) । नमः ३ । गच्छ ।

वर्तुः । मनीषः । भर्तृशक्तिकम् । मर्त्यजः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ६ । १ । १५ ॥

अंतिम अङ्क पञ्चमो द्वाव्ययमङ्कः ॥ १० ॥

शिव दृष्टि ॥

१-प्रहोत मर्त्यः ॥ २-भक्तिमेव प्रहसति ॥ ३-उपलब्धिः ॥ ४-यमः

मन्त्र इत्येव अग्नमुदायी मकारोन्मदाकारो नकारोन्मदाकारो गकार इत्येव।

तत्तर्गोभे भननो ज्ञानकारणकारः । त आः स्थानं मनुदा रररता रररता रररता
 (तत्तर्गोभे भननो ज्ञानकारणकारः । त आः स्थानं मनुदा रररता रररता रररता)

‘अग्नौ’ इति, तावत् स्थिता । सवितादेवस्य तावत्तदुत्तरं ।
एष स्वर्गादेशिगन्तव्यः ॥ ५-सहस्रवर्षादिष्विति निरूपणतमो, एषम

राक्षसादिगणभिरपि पूर्णरक्ष्य देवतस्वदासप्रेक्ष्य परे पूर्वपरायाः

परस्परमित्यर्थः । 'सकृन्' इति पदस्य—सकृत् इति पदस्य अन्त्ये 'इ' इति
 अन्त्ये । 'सकृन्' इति पदस्य अन्त्ये 'इ' इति अन्त्ये ।

गम्यते इत्याहतिगमः, अयं भावः—एत एव शब्दा अत्र गते एवंरूपेण

निर्दिष्टा इत्येवं नियमो नास्ति; किन्तु, यत्र शब्दे पररूपं दृश्यते तद्वैयर्थ्यं

च शास्त्रं नास्ति स शास्त्रः शक्यत्वादिः। एवं सत्यव्याप्यतां चोक्तं।
इत्युक्त्याद्यो ज्ञेयो यथा—चाक्षुः स्वराक्षु ॥ ७—मात्स्यः गुरव्यः

मृताङ्गदागल इति विभेदे 'तत आगतः' इत्यङ्गिरये एव परत्पम् ।

मृताङ्गिकादिगण २५५ गण २५५

अन्नादिवच ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तव्यसम्यादिवत् । शिवेहि ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽपि परे पूर्वस्योदीर्घे एकादेशः स्यात् ।

कैयोरिः । धीरीः । स्मिन्द्वयः । होनुकारः ॥

एहः पदान्तादति ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेहोऽति परे पूर्वस्यमेकादेशः स्यात् । हरेऽवे ।

दिणोऽयः ।

मर्त्यश्च विमाणा गोः ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे विद्वन्मय गोमति वा ग्रहनिवारः पदान्ते ।

गोभणम्, गोऽयम् । एहन्मय शिवः । विद्वन्मयम् । पदान्ते
विम् । गो ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥

इति प्राप्ते ॥

डिच १ । १ । ५३ ॥

डिदनेकालप्यन्यस्यैव स्यात् ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गवाप्तम्, गोऽप्तम् ।

पदान्ते किम् ! गवि ॥

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गैवेन्द्रः ॥

दूरादूते च ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ॥

प्लुतप्रगृह्णा अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गीधरति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एती । विष्णू

इमी । गङ्गे अम् ॥

अदसो मात् १ । १ । १२ ॥

१-अनेकाल्शिष्यादेशो सर्वस्य स्थाने भवनः ॥ २-अस्य 'तवदिशे'
इत्यादिः ॥ ३-गवां पतितृपमः ॥ ४-सम्बन्धोपनं सम्बन्धं शानं न
त्वमिनुगीकरणमात्रम् ॥

अस्मात्परादिभूतो प्रमृष्टो मृगः । अमी ईप्साः । रामकृष्णादम्
 भौमाने । मान्त्रिम् ! अमुकेऽय ॥

चादर्याम्नन्ने १ १ ४ १ ५७ ॥

अत्रैवार्थाभादयो निरग्राः स्युः ॥

प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥

एनेइरि सय्या ॥

निषात ग्याजनाह १ १ १ १ १४ ११

एषांऽङ् निगान आह्वयः प्रगृह्यः स्यात् । ई ह्यङ् । ई
उमेदाः । 'कोषयाम्मरणयोरदित्' ; ओ एषं तु मन्वगे । ओ एषं कित्
मत् । अन्यत्र दित् ; आ ईदृश्याम् ओष्मन् ॥

अंश १।१।१५।।

औदन्तो निदाय प्रगृह्य स्वाह । अहो ईशाः ॥

१-अहङ्गादिभिर्जनैः सत्तामिदं विदुः ॥ २-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥
इति बोधयितुं बभूवुः सन्मनुजस्य ॥ 'अमी देवाः' इति । अन्तः 'अमी देवाः'
इत्यर्थः ॥ ३-इति शतं च यथा ॥ ४-अन्तः सार्वभौमं देवाणामहङ्कारम् ॥
सार्वभौमं इति सत्तामिदं विदुः ॥ ५-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥
६-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥ ७-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥
८-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥ ९-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥
१०-अहङ्कारमिदं नृणां मूलम् ॥

[illegible]

समस्तानि विषं विद्वन् समस्तस्यैव विद्वत् स इति च

[illegible]

मम्पुर्द्धा आकन्त्यस्येतावनार्णे १ । १ । १६ ।

सम्पुदिनिमिग्नक ओरगो ना प्रगृहोडंस्ति
विणो इति, चिण इति, पिणगिति ॥

मय उग्रो यो वा ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उग्रो यो वडति । रिंभुक्तम्, विमु

इकोज्जावर्णे आकन्त्यस्य इत्यथ ६ । १ । १२७

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरस्यर्णेडचि । ह्रस्वविधि
स्वरसन्धिः । यकि अत्र, चक्रवध । पदान्ता इति रिम् ।

अचो रहाम्या द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराम्या रेफहकाराम्या परस्य यतो द्वे वा स्तः
(न समासे) । वाप्यथः ॥

कृत्यकः ६ । १ । १२८ ॥

कृति परे पदान्ता अकः प्रोवडा । मैम कृतिः, म

१-आकन्त्यमते प्रगृहसंज्ञायां सत्यामपि मतान्तरे तदभा
सत्राप्येतन्मते बलोवः ॥ २-अथ 'पूर्वशासिद्धम्' इत्यनेन धात्व
सिद्धत्वात् 'मोऽनुस्वारः' इति नानुस्वारः । बरवामावग्ये
एकाज्जावर्णे इति प्रगृह्यत्वे मङ्गुतिभावः ॥ ३-यदि कृतेऽपि ह्रस्वे
स्यात्तर्हि ह्रस्वविधानमेवानर्थकं स्यादीर्घस्यापि यणि रूप
मावादिति भावः ॥ ४-अत्र चक्री चक्राणिर्बिम्बुवर्तत इत
५-'यडः पदान्तात्' इत्यतः 'पदान्तात्' इति, 'इको
इत्यतः 'आकन्त्यस्य ह्रस्वः' इति च यतो तदाह-प्रोवदिति; पूर्वव
ह्रस्व इत्यर्थः ॥ ६-अत्रापि ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् 'आहुणः' इति गुण

पदान्ताः किम् ? अर्द्धत् ॥

हल्यच्सन्धिः ।

अथ हल्सन्धिः

लोः शुना शुः ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्णयोः शकारवर्णयोः योगे शकारवर्णौ स्तः ।

रामर^३ते । रामधि^३नोति । सधित् । शार्ङ्गि^३ञ्जय ॥

शान् ८ । ४ । ४४ ॥

शापरस्य तवर्णस्य पुत्रं न स्वात् । विधः । वैधः ॥

पुना पुः ८ । ४ । ४१ ॥

लौः पुना योगे पुः स्वात् । रामण्युः । रामदी^३कले । पेय^३ ।

तदीका । पक्रि^३दीकले ॥

न पदान्ताद्वारनाम् ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्ताद्वर्गात्परस्यानामः स्त्रोः घुर्न स्यात् । पद् संतः ।
 पद् ते । पदान्तात्किम् ! ईडे । टोः किम् ! सर्विष्ठम् । (अना-
 म्रवतिनगरीणामिति वाच्यम्) । पण्णाम् । पण्णवतिः । पण्णमर्थः ॥
 तोः पि ८ । ४ । ४३ ॥

न घुत्वम् । सम्पुः ॥

झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झलां जशः स्युः । बागीशः ॥

परोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥

परः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
 एतन्मुरारिः, एतद् मुरारिः । (प्रत्यये मायायां नित्यम्) । तन्मात्रम् ।
 चिन्मयम् ॥

१-अथ घुत्वनिषेधमाधे 'पद् पन्तः' 'पद्दे' इति स्यात् ॥

२-मन्तो महात्मानः ॥ ३-ईड् ते इत्यवस्थायां डकारस्य पदान्तत्वामाधेन
 घुत्वनिषेधमाधे । घुत्वेन तकारस्य टकारे चत्वेन टकारस्य टकारे सिद्धं
 रूपम् । स्तुतिं करोतीति तदर्थः ॥ ४-टोर्ग्रहणाभाधे पदान्ताभ्यां
 पकारटवर्गाभ्यां परस्य म्नोः घुर्नत्वर्थे सर्विष्ठः पकारस्य पदान्तत्वान्
 ततः परस्य समसः तद्वारस्य घुत्वं न स्यादिति भावः ॥

५-नर्गिष्टम् ॥ ६-पदान्ताद्वर्गात्परेशां नाम्नर्कानगरीशब्दानां स्त्रोः
 घुत्वनिषेधो नै-वर्गः, तथा च 'पद्+नाम्' 'पद्+नवतिः' 'पद्+न-
 मर्थः' इत्येतेषु नम्य घुत्वेन णकारे, आधे 'प्रत्यये मायायां नित्यम्' इति
 डकारस्य नित्यमनुनासिकत्वे, अन्तर्गम्योः 'परोऽनुनासिके' इत्यनुनासिक-
 त्वविश्लेषे मन्देशां निश्चिः ॥ ७-पण्णविका नवतिः ॥ ८-इहस्पतिः ॥

९-विष्णुः ॥ १०-अनुनासिकदर्श प्रवर्गे परे पदान्तस्य परो नित्यमनु-
 नासिको मायाकाम् (लं, के) इत्यर्थः ॥ ११-चेन्नम्यम् ॥

स्यो होन्वनाम्नाम् ८ । ४ । ६२ ॥

इयः पाप्य इय वा पूर्वमर्गः । नारय गोप्य संतारस्य
महाप्रागपर नारयो वर्णयुग्मः । वाग्परिः, वाग्हरिः ॥

शब्दोऽति ८ । ४ । ६३ ॥

स्यः परस्य शस्य शो वाऽति । नद् शिवा इत्यत्र दस्य भुवेन
जकारे कृते गरि शोति जकारस्य चकारः । मण्डितः, तन्मिश्रितः ।
(उल्लभ्यते वाच्यम्) । तन्मिश्रितः ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । ह्रिंरि यन्दे ॥

नवापदान्तस्य हलि ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य हन्यनुस्वारः । यशांसि । औकांस्यते ।
हलि किम् ? मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥

१-ययं चयमटवर्मतवर्गवर्गवर्गवर्गः परस्य हस्य शकारदकारधकारयकार
भवन्ति । उदाहरणत्र प्रमेण-अव्सीनम्, पश्चदलानि, तद्विः, गुप्सवर्गः
इति बोध्यम् । 'वाग्परिः' इत्यस्य 'वाणीधरः' इत्यर्थः ॥ २-तस्य शिवः ॥
३-'शब्दोऽति' इत्यस्य स्थाने 'शब्दोऽति' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४-अत्र
'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषावृत्तेण मस्यानुस्वारः ॥ ५-आक्रमणं
करिष्यति ॥ ६-अपदान्तस्यैवानुस्वारस्थानेन परसवर्णः, य च नित्यस्वासाद्
गङ्गादिशब्देऽनुस्वारसहितः प्रयोगः ग्रामादिकः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

मन्त्रः । मन्त्रः ॥

प्राङ् पष्ठः, प्राङ् पष्ठः, प्राङ् पष्ठः । सुगण्द् पष्ठः, सुगण्द् पष्ठः,
सुगण् पष्ठः ॥

ढः सि धुद् ८ । ३ । २९ ॥

ढात्परस्य सस्य धुद्वा । पदसन्तः, पद् सन्तः ॥

नश् ८ । ३ । ३० ॥

नान्तात्परस्य सस्य धुद्वा । सन्तः, सन्तः ॥

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥

पदान्तस्य नस्य शे परे तुम्बा । सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः,
सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः ॥

डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं चत्पदं तस्मात्परस्याचो डमुद् ।

मौयङ्ङामा । तुङ्गणीशः । सञ्छम्भुतः ॥

१-धुडागमे सति 'पद्+धु+सन्तः' इति जाते तत्र पूर्वे धकारस्य चत्पदेन

तकारे कृते तस्मिन्परे टकारस्य पुनश्चत्पदेन टकारे कृते 'पदसन्तः' इति

क्षिप्यति ॥ २-विद्यमानोऽन्तावित्यर्थः ॥ ३-'सन्+शम्भुः' इत्यत्र 'शि तुक्'

इत्यनेन नकारस्य वैकल्पिके तुगागमेऽनुबन्धलोपे तकारस्य इत्यनेन चकारे

नकारस्यापि इत्यनेन नकारे कृते 'शरलोऽटि' इत्यनेन वैकल्पिके टकारे

'हरो हारि' इत्यनेन चकारस्य वैकल्पिकलोपे सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः

सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः, तुगागमामाये सञ्छम्भुरिति

स्वरचतुष्टयम् ॥ ४-डम्भ्याश्रित्योऽप्या टकारणकारनञापरलोपां

प्रत्येकमुदाहरं सम्बन्धेन 'हुद्' 'गुद्' 'नुद्' इत्यागमप्रथमं ज्ञेयम् ॥

५-अन्तरात्मा ॥ ६-मुन्दरगणनाप्तीशानां पतिः ॥ ७-सद्गुणे विष्णुः ॥

गरि । चर्किंशायस्, चर्किंशायस् । अप्रशान् विम् !
 शान्तनोति । पदस्येति विम् ! हन्ति ॥

नृन् पे ८ । ३ । १० ॥

नृनित्यस्य रुपा पे ॥

कुप्योः ॐ क २ पी च ८ । ३ । ३७ ॥

पयर्गे पयर्गे च विमर्गस्य २ क २ पी स्तः, आद्विसर्गः ।

नृन् ॥ पाहि, नृः पाहि, नृन् २ पाहि, नृः पाहि । नृपाहि ॥

तस्य परमाग्नेदितम् ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परमाग्नेदितं स्यात् ॥

कौनाग्नेदिते ८ । ३ । १२ ॥

काश्रकारस्य रुः स्यादाग्नेदिते । कौत्स्कान्, कौत्स्कान् ॥

१-‘शामस्य’ इत्यशाम्पदघोष्णे रेफस्तत्परकस्य चकारो ज्ञेयः ।

एषां कुब, इति तदर्थः ॥ २-प्रथमनशीलो विलासयति ॥ ३-नृन् इति

नृशब्दस्य द्वितीयान्तानुकरणं ह्रस्वपञ्चीकं पदम् ॥ ४-‘नृन्+पाहि’

इत्यत्र ‘नृन् पे’ इत्यनेन नकारस्य वैकल्पिके हत्येऽनुनासिकेऽनुसारे

च ‘नृन् पाहि’ ‘नृन् पाहि’ इति जाते, उभयशाम्पनुबन्धलोपे

रेफस्य विसर्गे ‘कुप्योः २ क २ पी च’ इत्यनेन विसर्गस्योपध्मानीयत्वे,

उभयत्रापि चकाराद् विसर्गस्य विसर्गेऽनुनासिकपक्षे ‘नृन् २ पाहि,

नृः पाहि’ अनुस्वारपक्षे च ‘नृन् २ पाहि, नृः पाहि’ इत्येवं रूपचतुष्टयं

सिद्धम्, अत्राभावे ‘नृन् पाहि’ इति पञ्चमं रूपम् । नरात् रणेति तदर्थः ।

‘नृन् पे’ इत्यत्र पशब्देऽकारो न विवक्षितः ॥ ५-कानिति ‘किम्’ शब्दस्य

द्वितीयावहुवचनान्तानुकरणं ह्रस्वपञ्चीकं पदम् ॥

एतत्पूर्वस्य रोपदेशोऽपि । देवा इह, देवायिह । भोग्
भोग् अघोग् इति गान्ता निगानाः । तेभ्यो रोप्यन्ते कृते ॥

हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२ ॥

भोगभोगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्यादिति । भो देवाः । भोगो
मस्ते । अघो याहि ॥

रोऽनुपि ८ । २ । ६९ ॥

अहो रेफादेशो न ॥ सुपि । अहरहः । अहर्गणः ॥

रो रि ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः ॥

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥

द्वारेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । पुना रमते । हरी
म्यः । शम्भू राजते । अणः किम् ? तुंडः । वृद्धः । मनस् रथ
त्यत्र रुवे कृते हशि चेत्युभे रो रीति लोपे च प्राप्ते ॥

१-भोपूर्वस्य भोगपूर्वस्य अघोपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्ये यर्थः ॥

२-भोत्प्रभृतीनामित्यर्थः ॥ ३-भगवन् ॥ ४-हे अपवन् (पापपरायण)
गच्छ इत्यर्थः ॥ ५-अहन् अहन् इति अलौकिकं रूपम् । प्रतिदिनमित्यर्थः ॥

६-अत्र 'अहरादीनां पत्यादिषु का रेफः' इति विसर्गापवादवार्तिकम्, तेन
अहर्पतिः, गीर्पतिः, धूर्पतिः-इत्यादौ रेफस्य न विसर्गः, पक्षे ह विसर्गो-
पधानीयौ स्तः । अहर्गण इत्यस्य दिनशमूह इत्यर्थः ॥ ७-दकारलोपनिमित्ते
दकारे परे रेफलोपनिमित्ते रेफे च परे पूर्वस्याणो दीर्घ इति स्पष्टार्थः ॥ ८-अत्र
पूर्वमहणमुत्तरपदाधिकारनिवृत्त्यर्थमत एव व्यस्तप्रयोगमुदाहरति-'पुना
रमते' इत्यादि ॥ ९-हिंसितः ॥ १०-उच्यतः ॥

विप्रदिपेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥

तुल्यशःसिरोधे परं कार्यं म्यात् । इति न्येपे प्राप्ते । पूर्वप्रा-

मिदमिदि मे । मिदम्यामिदम्यादुयमेय । मेनोरयः ॥

एतन्महोः सुतोपोऽग्निरुपमासि हलि ६ । १ । १३२ ॥

अकालमोरेनतदर्थः सुखम्य मोरो हर्ष न तु नभ्यमाभि ।

एव विष्णुः । स शम्भुः । अयोः विष्णुः । एवमेव रुद्रः । अनन्तमाम्ने

विम् ' अग्नः शिवः । हविः विम् ' एवेऽय ॥

गौर्नरि गौर्पे गौर्पादपुण्यम् ६।१।(१३४)॥

મી. જયમંગલ મોરારી : સ્વાગતિ પાઠ્યભણે સારું જુલોન । મેમી-

[illegible][illegible]

सप्तभिन्नान्तरीयुगाम्

विदुः प्रदर्शय । विदुः दत्तवर्गः ॥

विदुः विदुः ॥

—१८८८—

विदुः विदुः ॥

१-पञ्चगव्यस्य विदुः—न पञ्चगव्यस्य विदुः स्थाने सन्धि-
वर्गसन्धानम् । तत्राहस्वयमर्गसन्धयः प्रसिद्धाः । अनुयः स्वरितसन्धिः ।
यद्यपि न हस्वसन्धिरेव शिष्योऽप्यहं इत्यादी रिमन्तिस्वरसन्धिरेव स्वरितसन्धिः,
तथापि तत्र प्रायो विमन्तिस्वरानिष्ठसन्धयैव 'स्वोच्चमौट्' इति सुप्रत्यय-
हस्वसन्धिः प्रकृत्यभिधानेन गोवर्त्यसन्ध्यायेन हस्वसन्धितः पृथक्प्रत्ययम् ।
पञ्चमः कः ! इति प्रत्यये केचित् प्रकृतिमात्रस्य तत्त्वमानस्यते, तत्र; सन्धिमैलन-
रूपस्य तथाभावात् । यद्यं तु मूयः-पञ्चमोऽनुस्वारसन्धिः परस्वरगणरूपः;
हस्वसन्धौ तद्विधायकसुशोभतेत्यस्तु मकारान्तररूपहस्वगणयोस्तत्र प्रकरणे-
ऽनुस्वारे सम्पत्ते एवानुस्वारस्य वर्णान्तरसन्धानम् ॥

अभ्य-

द्वितीया ।

तुषी । कृत्ति

कि ओम्

प्रकरणसूक्त-

मासममागमायादी मुञ्चन्ती प्रातिपदिकस्य प्रधाननपुंसकेन तत्संज्ञाविधाय-
कगूढमाह-अर्थयदिति 'यनं यनम्' इत्यादी प्रतिकर्त्तुं संज्ञाचारणाय-अर्थ-
यदिति । 'अहन्' इत्यादी नपुंसकायापतित्वात्-अपानुरिति ॥ २-
अप्रत्यय इत्यत्र प्रत्ययसदमाकर्त्तुं, तत्रैकः प्रत्ययसरोऽपरश्च प्रत्ययान्तरः
प्रत्ययमहणरिभाषणं प्रत्ययसम्बन्धान्तदन्त्यभिधेयत्वाद्-प्रत्ययं प्रत्ययान्तं
येत्यादि । प्रत्ययपर्युदासान् 'हरिणु' इत्यत्र लोके प्रातिपदिकत्वम् । प्रत्य-
यान्तपर्युदाशेन समुदायस्य न संज्ञा ॥ ३-प्रातिपदिकसंज्ञाः स्तुतित्यर्थः ॥
४-अपार्थं लेखयमी उदायान्-गूढम् 'प्रत्ययः', 'परमः', 'ह्यप्राति-
पदिनात्' इत्यभिप्रायवचनं ततः 'अप्युज्जयमीद्' इति गूढं ततो 'ह्यपन्ताश-
वन्तात्' इति प्रतिष्ठापनः 'यु ओ अन्' इति प्रथमा' इत्यादीति बोध्यम् ॥

परश्च ३ । १ । २ ॥

इत्यभिवृत्त्य । उद्यन्तादायन्ताप्रानिर्वादिताय परे म्वादयः
प्रत्ययाः स्युः ॥

मुपः १ । ४ । १०३ ॥

मुपस्त्रीणि श्रीणि यचनान्येकश एकयचनद्वियचनत्रयचन-
संज्ञानि स्युः ॥

द्वयेकयोर्द्वियचनैकयचने १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैक्ययोरेते म्नः ॥

विरामोऽवसानम् १ । ४ । ११० ॥

धैर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गी । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥

अकः प्रथमाद्विनीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ।

इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६ । १ । १०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । रामौ ॥

१-यथा 'मु' इत्येक्यचनम्, 'ओ' इति द्विवचनम्, 'अत्' इति बहुवचनम्; एवमन्यत्रापि ॥ २-धटादिपदार्थद्वयविक्षायां द्विवचनम्, एवं तदर्थैकत्वविक्षायामेकवचनम् ॥ ३-यदुच्चारणानन्तरमव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तरं नोच्चार्यते तत्र पूर्वोच्चारितान्तवर्णोऽवसानसंज्ञक इति भावः ॥

बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥

बहुवचिवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥

बुद्ध १ । ३ । ७ ॥

प्रात्ययायी बुद्ध इतो स्तः ॥

विमक्तिश्च १ । ४ । १०४ ॥

सुसिद्धी विभक्तिसिद्धी स्तः ॥

न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसेमा नेतः । इति सख्य नेत्यम् । रौत्माः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिमन्त्रं स्यात् ॥

यस्मात्प्रात्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३ ॥

यः प्रात्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं स्यात् ॥

एहहस्तात्सम्बुद्धेः ६ । १ । ६९ ॥

१-मकारमकारा इत्यर्थः । सर्वस्मान्, रामाः, रामान्, रामम् इत्युदाहरणानि ॥ २-रामशब्दस्य आमुपलिवधे 'अर्थयन्' इति व्युत्पत्ति-
वधे च 'कृतदिनसमावाध' इति प्रातिपदिकरूपा, बहुवचिवक्षायां
'रामश्च रामश्च रामश्च' इति विभक्ते रामशब्दरासेनिदान्दप्रथमध्वे 'सरूपाणाम्'
इत्यनेनैकरस्य लोके 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येकलङ्घनेन 'सौत्रमसौद्' इति
सूत्रेण जमि 'बुद्ध' इत्यनेन वरदेत्वे 'सख्य लोः' इति लोते च इते सख्यस्य
'इत्यन्यम्' इति प्राप्तेर्महादाः 'विमक्तिश्च' इति विमक्तिमंशानुरस्य 'न
विपत्ती' इत्यनेन विभक्ते 'प्रथमयोः' इति पूर्वसङ्दर्भात् सख्य इव-
विभक्तयोः 'रामाः' इति मुनममन् ॥

इहोक्तान्धनात्तान्धनाद्विद्यमाने मधुदेवोत् । हे मेम
गर्भे । हे गम्भ ॥

अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥

अनेऽर्णवि पूर्वस्यामेशदेवः । गम्भ । गर्भे ॥

सशफलादिते १ । ३ । ८ ॥

गदिनवर्तप्रययाया गशफलागो इवः स्तुः ॥

तस्मान्छतो नः पुंनि ६ । १ । १०२ ॥

पूर्वममर्गदीर्घागो यः शमः गम्भश्च नः म्यापुंनि ॥

अदृक्प्याङ्गुम्पवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥

१-सम्बोधने कारकविशेषान्वययोगे प्रायः पूर्व 'हे' शब्दप्रयोगः, ए
'अमि, हे' इत्यनयोरेव प्रयोगः, कुलवा कथेन वा यावयोपारण
रेशब्दधिकृताशब्दोपनि सम्बुद्धी प्रयोगो यथा—'रे मूर्ग, पिर्मूर्ग' इति
कचित्परायां 'रे' शब्द 'हे' शब्दयोः सम्बुद्धी दिवंचनम्, यथा—

रे रे रावण बीरवा जनकश

हे हे यशोदे तव बाल्योऽस्ती

इत्यादी । कचिदन्तेऽपि 'हेहे' शब्दयोः प्रयोगः, कचिद् 'हे' शब्दादिकं
विनापि सम्बोधनप्रयोगः, यदुक्तम्—

हेहेऽन्तो विनाहि स्वात्कचिरन्ते तयोः स्थितिः ।

यथा राव महीद त्वं राव हे त्वं अजाम्बहम् ॥ इति ॥

२-'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'एकः पूर्वपरयोः' इति च वर्ततेऽत
आह—अचीति । तथा चामोऽवयवेऽपि परे इति फलितार्थः ॥

अद् कवर्गः पवर्ग आद् नुम् एतैर्व्यस्तीर्यपासंभवं मिलितैश्च
व्यवधानेऽपि रपाभ्यां परस्य नस्य णः समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥

नस्य णो न । रामान् ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥

अदन्तादादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥

पत्रादीं सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ॥

अतो भित्ते ऐस् ७ । १ । ९ ॥

अनेकादृशिसर्वस्य । रामैः ॥

हेर्यः ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गापरस्य हेर्यदिशः ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधी १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्प्राज्ञैर्न तु स्थान्यल्लक्षणविधी । इति स्थानि-
पत्वात् सुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ॥

-
- १-अद् कवर्गः पवर्ग आद् नुमित्तेभिरां मध्ये व-येर्ह व्यवधाने पापा-
गमभ्यामिलितरूपादिस्वरधानेऽपि रपाभ्यां परस्य नस्य णत्वमित्यर्थः ॥
२-सुप्येकचनस्य 'हे' इत्येकैक्यार्थः ॥ ३-स्थानिवत्प्राज्ञैर्न तु
तद्विमिश्रितके विधी (कथं) स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ॥

बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥

झलादां बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः । सुपि
किम् ! पचध्वम् ॥

वाञ्चसाने ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा । रामात्, रामाद् । रामान्याम् ।
रामेभ्यः । रामस्य ॥

ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥

अतोऽङ्गस्यैकारः । रामयोः ॥

इत्यनघापो जुट् ७ । १ । ५४ ॥

इत्यन्तानघन्तादायन्ताच्चाङ्गात्परस्यापो जुडागमः ॥

नामि ६ । ४ । ३ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे । रामयोः । सुपि-एत्वे
कृते ॥

आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५९ ॥

इण्कुम्भ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य
मूर्धन्यादिशः । ईर्णद्विष्टस्य सस्य तादृश एव यः । रामेयु । एवं
कृष्णादेवोऽव्यटन्ताः ॥

१-ओसि पर इति शेषः ॥ २-आदिशब्दाद् देवपटपटकुम्भ-
सम्भनामरागाशङ्कप्रभृतयः शब्दाः प्राप्ताः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥

सर्वं विश्वं उम उमय डतर डतम अन्य अप्यतर इतर त्वैत्
नेम सम सिम । पूर्वपरार्धदक्षिणोत्तरापरोधराणि व्यवस्थायाम-
शायाम् । स्वमज्ञानिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोर्ध्वसंव्यानयोः ।
यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि शुष्मद् अस्मद् भवतु
कम् ॥

जसः शी ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाख्यात्सर्वादेशः ।
व ॥

सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो हेः स्मै । सर्वस्मै ॥

हसिष्ठयोः स्मात्स्मिर्ना ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥

अपमन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुट्प्रगमः । एत्यक्वे ।
नाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामक्त् । एवं विष्ठादयोऽप्यदन्ताः ॥
नाम्नो निव्यं द्विवचनान्नः । उभी २ । उभाभ्याम् ३ ।

१-सर्वादीनि शब्दसम्प्रदायाणि सर्वनामसंज्ञानि स्मृतिवर्धः ॥ २-
एत्यक्त्वादिनाम्नार्थवाचिनी ॥ ३-निमग्नः सर्वपर्यायः ॥ ४-अपर-
तो रूपवर्धनाशकः ॥ ५-अपरगन्तो नीचार्थकः ॥ ६-उपसंख्यानशब्दः
धार्मीयार्थकः ॥

उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति ।
 उभयः । उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै ।
 उभयेभ्यः । उभयस्मात् । उभयेभ्यः । उभयस्य । उभयेयाम् ।
 उभयस्मिन् । उभयेषु ॥ इतरद्वयमौ प्रत्ययी, प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
 ग्रहणमिति तदन्ता प्राप्ताः ॥ नेम इत्यर्थे ॥ सैमः सर्वपर्यायस्तुल्य-
 पर्यायस्तु न, यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोचरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
 याम् १ । १ । ३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां च सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या
 प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वाः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः
 कुरवः । त्वौभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ?
 दक्षिणा गायकाः, कुशला इत्यर्थः ॥

१-ननु सर्वनामसंज्ञानिमित्तकं कार्यमेकवचनबहुवचनविभक्तयो-
 र्द्वयम्, उभयशब्दश्च द्विवचनान्त इति तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—
 तस्येहेति । 'अव्ययसर्वनामामकच् प्राक्तेः' इति सूत्रेणेति शेषः ॥ १-‘उभयो
 मणिः, उभये देवमनुष्याः’ इति भाष्यकृता द्विवचनस्यादर्शितत्वात् ।
 तेनैकवचनबहुवचनयोरिव सख्ययोगः, द्विवचने तु त्वप्रत्ययान्तस्य, तथा
 च—उभयः, उभयतः, उभये । उभयम्, उभयतः, उभयानि इत्यादि ॥
 २-कतर-कतम-यतर-यतम-उतर-उतम-एकतर-एकतमशब्दाः ॥ ४-समशब्दः
 सर्वार्थवाची तुल्यार्थवाची च, तत्राद्यस्यैव सर्वादिगणे पाठो न द्वितीयस्य,
 अत एव समानामिति सूत्रश्रुतौक्यम् । तुल्यपर्यायस्य ग्रहणे समेयमित्युक्तं
 भवेत् ॥ ५-रवस्य पूर्वोदिशब्दस्याभिधेयो दिग्देशकालरूपोऽर्थस्तेनोपेक्षमाणो
 निशाहमनो योऽवधेर्नियमः ‘आशी पूर्वा, कुतः पूर्वा ! प्रयागान्’
 इत्येवंरूपः स व्यवस्थेति ॥

स्वमज्ञातिधनारूपायाम् १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । स्वे,
स्वाः; आत्मोयाः आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु, स्वाः;
ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरे बहिर्योगोपसंन्यानयोः १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्येऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा ।
अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः; परिधानीया इत्यर्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नैवभ्यो वा ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनी वा स्तः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिषयनेमाथ १ । १ । ३३ ॥

एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः ॥ तयः प्रैत्ययः ।
द्वितये, द्वितयाः । शेषं रैमवत् ॥ नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

१-स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्था आत्मात्मीयज्ञातिधनरूपाः, तथाचद्वयार्थे
सर्वनामसंज्ञा, नान्यद्वयार्थे । उदाहरणे मूले स्पष्टम् ॥ २-'पूर्वपरावर'
इतिगुणपठितवस्तुशब्दाः 'स्वमज्ञाति' इत्यत्र पठितस्वशब्दः 'अन्तरं बहिः'
इतिगुणपठितान्तरशब्दद्वयेत्येते नव पूर्वद्वयः । प्राप्तविभागेयम्; तेन
संशोपशमनयोर्न भवत्येते ॥ ३-तेन तयप्रत्ययान्ता द्वितयत्रितयचतुष्टय-
पञ्चतयप्रभृतयः शब्दाः प्राप्ताः ॥ ४-एवमल्पार्द्धकतिषयशब्दानां जशोऽन्त्य-
रामवद्रूपम् । इयमुभयत्र विभागा; प्रथमादिशब्देऽप्राप्ता सर्वनामसंज्ञा
नेमशब्दे च प्राप्ता ॥

(गीतम् दिव्यं वा) । द्वितीयाद्यै, द्वितीयादेर्णादि । एवं मृतीव
निर्गमः ॥

जैगया जग्न्यन्यतस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

अक्रादी विवर्तः । वैद्वहतीकारे नमः तदन्त्यम्
निर्दिश्यमानस्यादेशा मर्त्यम् । वैद्वहतीकारे नमः तदन्त्यम्
जाम् । निर्गमम् । निर्गमम् इत्यादि । ततो जाम् न मर्त्यम्
विधत्ताः ॥

दीर्घाञ्जलि च ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाञ्जलि इति च परे पूर्वगतगोर्दीर्घो न स्यात् । निष्पत्तिः
निष्पत्तिः । हे निष्पत्तिः । निष्पत्तिः । निष्पत्तिः ॥

गुडनपुंसकस्य १ । १ । ४३ ॥

१-तीव्रप्रत्ययान्तस्य इति गुणि परे सर्वनाममंशा वा मर्त्यम् ।
२-जराशब्दस्य जरम् वा स्यादजरादी विषयकावित्यर्थः । इयमेवाप्राप्तनिमाणा ।
३-ननु सूत्रेण जराशब्दस्यैव जरादेशः प्राप्यते, निर्गमश्चाधस्तु न तथा
तत्कथं तथास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । इति चेत्तत्राह—पदेति; पदाधिकारे
ऽङ्गाधिकारे च तस्य सूत्रोच्चारितस्य 'जर' इत्यादेः, तदन्तस्य सूत्रोच्चारित
शब्दान्तस्य 'परमजरा' इत्यादिकस्य च ग्रहणं भवति ॥ ४-ननु
'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया तदन्तग्रहणे निर्गमेति समुदायस्य
जरादेशः स्यादित्याशङ्क्यामाह—निर्दिश्यमानस्येति; सूत्रे उच्चार्यमाणस्यै-
वादेशा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५-नन्वेवं सूत्रे जराशब्द उच्चारितो न तु
जराशब्दस्तत्कथमत्र जरादेशः । इति चेत्तत्राह—एकदेशेति; एकदेशेन
विकृतं रूपान्तरमापन्नमन्यसदृशं न भवतीत्यर्थः, छिन्नपुच्छेऽपि शुनि
इत्येवमवधारकम् ॥

स्त्रादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानमञ्जानि स्युरङ्गीवस्य ॥

स्त्रादिष्वसर्वनामस्थाने १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्त्रादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात् ॥

यच्च भम् १ । ४ । १८ ॥

यादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्त्रादिष्वसर्वनामस्थानेषु
पूर्वं भसंहं स्यात् ॥

आकृद्वारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कदाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा
ज्ञेया । यौ पराऽनवकाशा च ॥

१-‘तुद्’ इत्ययं सुमारम्य औट्टकारपर्यन्तं प्रत्याहारः, ‘अस्तुङ्गी’
इति विशेषणसामर्थ्यात् । ‘यि सर्वनामस्थानम्’ इत्यतः ‘सर्वनामस्थानम्’
इति वर्ततेऽत आह-स्त्रादिति ॥ २-भपदमंशयोरयं विभेदः-‘स्त्रीजसमौट्’
इत्येतत्पुत्रपठितशस्त्रप्रत्ययमारभ्य चतुर्थपञ्चमाभ्यापयोः पठितेषु कप्प्रत्ययान्तेषु
प्रत्ययेषु ये वक्तादयोऽजादयश्च तेषु परतः प्रकृतेर्मसंज्ञा । तद्भिन्नेषु
प्रत्ययेषु परतः प्रकृतेः पदसंज्ञा । अचिदजादावपि ‘सिति च’ इत्यनेन
पदसंज्ञा इति त्वन्यत् । नपुंसके प्रथमादिसीयादिष्वने प्रकृतेर्मसंज्ञा
तत्र सर्वनामसंज्ञाया अभ्यासात् । अत एव सुपधी इत्ययं द्विलोपी
भवति, सुपुंसी इत्यत्राहुर्दादेशश्च न भवति ॥ २-ननु ‘आकृद्वारादेका’
इति एजमेकस्मिंहस्ये संज्ञादयामावस्य बोधकम्, न त्वत्रैका भसंज्ञा
भवति पदसंज्ञा नेत्यवधारयति इति कवं जानीयां विश्वपाशब्दे भसंज्ञैव
न पदसंज्ञा ! इत्याहुर्मानप्रत्याह-येति; तत्र उभयोः संशयोरन्यत्रान्यत्र
लब्धावकाशत्वे निरोपिनि लक्ष्ये परसंज्ञैव भवति विप्रतिषेधशास्त्रात्
तयोर्मध्ये एकस्या निरवकाशत्वे तु या निरवकाशा सैव भवति
निरवकाशात्वं च उत्सर्गप्राप्तिस्थले स्मरितार्थ्यभावस्वरूपम् । उत्सर्गश्चासति
प्रतिबन्धके वर्तमानः, उत्पृण्यते वाचकसद्भावे त्वन्यत् इति तद्वक्तृत्वेः
प्रकृतेः परा निरवकाशा च भसंज्ञैव ॥

आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥

आत्ताम्ना मो पातुताः नम्यन्ताम्ना न्ताः । अन्तेऽन्ता
विधेः । विधता । विधताभ्यामिधादिः । एतं शास्त्रमाह्वयः
धातोः त्रिम् ' हं हान् ॥ इति । इति ॥

जनि च ७ । ३ । १०९ ॥

हस्यान्त्याद्भस्य गुणः । इत्य् । ॥

इस्यस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

सैयुदी । हं हरे । इति । इति । इति ॥

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥

शेष इति स्वार्थम् । इती यातिदुती तदन्तं सगित्य
विसंखम् ॥

आडो नास्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

- १-विश्वपाशब्दान् इति, अनुबन्धलोके 'स्वादिव्यसर्वनामस्यने
इति प्राप्तां पदसंज्ञां बाधित्वा 'आकृष्टादेका संज्ञा' इति सूत्रसङ्कोचे
परत्वानवशादन्त्याभ्यां 'यचि मम्' इति विश्वपाशब्दस्य मसंज्ञायाम् 'अलो
ऽन्त्यस्य' इति सूत्रसङ्कोचे 'आतो धातोः' इत्याकारलोके विभक्तिसकारस्य
रत्वे विसर्गे च 'विश्वपाश' इति सिद्धम् । विश्वपाशब्दस्य विश्वपाशकोऽर्थः ॥
२-हाहाशब्दस्येत्वं रूपम्—हाहाः, हाही २, हाहाः, हाहाम्, हाहान्,
हाहा, हाहाभ्यः २, हाहामिः, हाहै, हाहाभ्यः २, हाहाः २, हाहीः २,
हाहाम्, हाहै, हाहासुः इति । हाहा इति गन्धर्वविशेषस्य संज्ञा ॥
३-ह्रस्वान्तस्याद्भस्य गुणः स्यादिति शेषः ॥

घेः परस्यादो ना स्यादखियाम् । आङिनि टासंज्ञा । हरिणा ।
हरिम्याम् । हरिभिः ॥

घेङिति ७ । ३ । १११ ॥

क्सिंङस्य ङिति सुपि शुणः । हरये । हरिम्याम् । हरिम्यः ॥

ङसिङसोश्च ६ । १ । ११० ॥

एदो ङसिङसोरिति पूर्वरूपमेकादेशः । हरेः २ । हयोंः २ ।
हरीणाम् ॥

अच घेः ७ । ३ । ११९ ॥

रदुद्रयामुत्तरस्य ञेरीत्, घेरेष । हरी । हरिष्टु । एवं
कैल्यादयः ॥

अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥

सल्लुपुङ्गत्पानङादेशोऽसंबुद्धौ सौ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

अष्टक एकाल् प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ॥

इत्थं यान्म्यो दीर्घात्सुतिस्यष्टकं इत् ६ । १ । ६८ ॥

१-पिलङ्कटस्थानपस्याकापदेश इत्यर्थः ॥ २-अग्निगिरिविविध
पविप्रभृतय आदिशब्दार्थः ॥ ३-चरमानयवाल्वर्गमात्रोऽवधिसत्पूर्व
ऽन्यात्स्वजातीय एव प्राक्, स च वर्ण एव ॥

हन्तात्परं दीर्घो यो ङ्यायौ तदन्ताच्च परं सुनिर्सीत्येनद्रष्टुं
हत् लुप्यते ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य अस्य लोपः । संज्ञा ॥

सख्युरसंबुद्धौ ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरात्तापरं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्रुत्यात् ॥

अचो ज्जिति ७ । २ । ११५ ॥

अवन्ताङ्गस्य वृद्धिर्जिते णिति च परे । सखायौ । सखायः ।
हे सखे । सखायन् । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये ॥

रम्भत्वात्परस्य ६ । १ । ११२ ॥

तिनिशब्दान्यां खीनीशब्दान्यां हृन्पनादेशान्यां परस्य
इतिश्शेरेत ऊः । सख्युः ॥

— . . . . .

पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥

विंसङ्गः । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हत्विक् । समासे

भूयतये । कनिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

बहुगणवतुदति संख्या १ । १ । २३ ॥

इति च १ । १ । २५ ॥

इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

पद्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥

जैशसोः ॥

प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः १ । १ । ६१ ॥

लुक्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसिचेतिगुणेप्राप्ते ॥

न लुमताङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥

लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ ।

कतिमिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मत्पद्-

१-पतिशब्दः समास एव विंसङ्गको न तु केवल इत्यर्थः ॥ २-'शेषो
शेषः' इत्यतः 'पि' इत्यनुवर्ततेऽत्र आह-विंसङ्ग इति ॥ ३-बहुगण-
तौ बहुवचनप्रत्ययान्तौ चेत्पेते संख्यासंज्ञकाः स्वरित्यर्थः ॥ ४-पट्-
केभ्यः परस्योर्जैशसोर्लुमित्यर्थः ॥ ५-इतिशब्दमुच्चार्य यत्र प्रत्ययादर्शनं
लुक्लुलुपेयं प्रमेणार्थः ॥ ६-'लुक् लुक् लुक्' एते एवमन्तः ॥ ७-कति-
जसि 'बहुगणवतुदति संख्या' इत्यनेन कतिशब्दस्य संख्यासंज्ञां विधाय
३ व' इत्यनेन पट्संज्ञां च कृत्वा 'प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः' इति लुक्संज्ञा-
, 'पद्भ्यो लुक्' इति जलो लुकि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यनेन
स्य जलनिमित्तकस्य गुणस्य 'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधे सिद्धं रूपम् ॥

गंडराभिषु गंडगाः ॥ त्रिशप्तो निषं बहुवचनान्तः । प्रयः ।
प्रोन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥

श्रेयसः ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशप्तस्य प्रयादेशः स्यादामि । प्रयाणाम् । त्रिषु । गौर्गौत्रेऽपि
प्रियप्रयाणाम् ॥

त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥

एतामरागं त्रिभक्तां । (द्विपर्यान्तानामेवेष्टिः) द्वी २ ॥
द्राभ्याम् ३ । द्वयोः २ ॥ पानि लोकाभिनि पत्नीः मूर्धः ॥

दीर्घाञ्जलि ष ६ । १ । १०५ ॥

पयी २ । पय्यः । हे पयीः । पयीम् । पयीन् । पया ।
पयीभ्याम् ३ । पयीभिः । पय्ये । पयीभ्यः २ । पय्यः २ । पय्योः ।
दीर्घ्याञ्ज नुद्, पय्याम् । ङी तु सगर्गदीर्घः, पयी । पय्योः । पयीडु ।
एवं वातप्रम्यादयः ॥ बहुषः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥

यु स्याख्या नदी १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गी नदीसंज्ञी स्तः । (प्रथमलिङ्गग्रहणं च) ।
पूर्वे स्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

१-पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसलिङ्गेषु समानरूपाः; यथा-कति पुरुषाः ।
कति स्त्रियः । कति फलानि । इत्यादि ॥ २-ननु विशब्दो नित्यं बहुवचनान्त
इत्युक्तम्, तत्कथं पष्ठयेकवचने शेरिति रूपम् । इति चेदुच्यते; यत्रार्थपरलि-
ङ्गशब्दस्तत्रैव बहुवचनान्तः, अत्र तु विशब्दः विशब्दस्वरूपस्य बोधकः ॥
३-स्वार्थमुत्सृज्य परार्थावलम्बनत्वं गौणत्वम् ॥ ४-वातप्रमीः क्षीमगामी
हरिण इत्यर्थः ॥ ५-पूर्वे समासादिपृष्ठेः प्राक् स्याख्यस्य नित्यस्त्रीवाच-
कस्य सम्प्रति समासादिभूतापुसर्जनत्वे सत्यपि नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥

अभ्यार्यनघोर्ह्रस्वः ७ । ३ । १०७ ॥

सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥

आप्नयाः ७ । ३ । ११२ ॥

नघन्तात्परेशं ङिताषाढागमः ॥

आटश्च ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः ।
बहुश्रेयसीनाच् ॥

हेरास्रघास्रोम्यः ७ । ३ । ११६ ॥

नघन्तादावन्तात्तीशब्दाच्च परस्य हेरास् । बहुश्रेयस्याम् । शेषं
पपीवत् ॥ अङ्गन्तत्त्वान्न सुलोपः । अनिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेय-
सीवत् ॥ प्रैधीः ॥

अचि इनुधातुभ्रुवां ध्वोरियदुवर्द्धौ ६ । ४ । ७७ ॥

इनुप्राययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भू इत्यस्य चाङ्गस्येयदुवर्द्धौ
स्त्रोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्यनेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये । प्रथ्यी । प्रथ्यः । प्रथ्यम् । प्रथ्यी ।

१-अभ्यार्यानां नघन्तानां च ह्रस्वः स्यादसम्बुद्धादिरवयवः ॥ २-

तथा चोक्तम्—

अवीक्रीकरीस्त्रीषीहीषीषीषामुण्डितः ।

अपि स्त्रीलिङ्गचोभां सोल्येपो न कदाचन ॥ इति ॥

अचित् 'सप्तानामिति शब्दानाम्' इत्येवं तृतीयशतपाठः ३-प्रकृष्टतुष्टिभुक्त
इत्यर्थः ॥ ४-प्रथीशब्दे भीधातुस्तदवयवो भकारः स न संयोगसंज्ञकः, स पूर्व-
मीकारस्य, तदन्तस्तादृशोऽङ्गान्तो भीधातुः तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य-छ धातुः
अन्तो यस्य अङ्गस्य तादृशम् अङ्गं प्रथीशब्दस्य त्वानेकवत्, इत्येवं समन्वयः ॥

प्रथ्यः । प्रथि । शेषं पपीवत् । एवं प्रामणीः । डी तु प्रामण्याम्
अनेकाचः किम् ? नाः । नियौ । नियः । अमि शसि
पैरत्वादियङ्, नियम् । डेराम्; नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम्
सुभ्रियौ । यवक्रियौ ॥

गतिश्च १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
यण् नेष्यते) । सुद्धियौ ॥

ने भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोरचि सुपि यण् । सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सुखमिच्छनीति
सुखीः । सुतीः । सुह्यौ । सुन्यौ । सुदयुः । सुयुः । शेषं प्रधीवत्
शम्मुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥

वृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥

अर्धम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टृशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः
प्रयोजकस्य इत्यर्थः ॥

१-प्रामनायकः । 'जीः' इत्यस्य तु 'जैता' इत्यर्थः ॥ २-'देराप्रयाम्'
इति देराप्रदेशः ॥ ३-'अमि पूर्वः' इत्यतः 'प्रथमयोः पूर्वमवर्गः' इत्यतश्च
पात्वादित्यर्थः ॥ ४-गतिकारकस्याभिनाद् भिन्नं पूर्वपदं यस्य तस्याङ्-
स्येत्यर्थः ॥ ५-'इको यत्पिचि' इति यण् प्राग्वत्त्वं वाच्यं वा 'अधिरस्तु' इति
इषद्वयोः प्रागो लो कचिच्चा 'एनेछच्' 'ओः मुने' इति गूषाभ्यां यण्
नमस्तत्त्वं निषेधः ॥ ६-अद्वयशकः क्रोष्टृशब्दस्तत्रान्वयशून्यं समो,

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥

ऋतोऽहस्य गुणो ङी सर्वनामस्थाने च । इति प्राप्ते—

ऋदुशनस्पुरुदसोज्जेहसा च ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सी ॥

अप्ठन्तृच्सप्तुनत्तनेप्ठत्त्वं ष्टृष्टृद्वौष्टपोष्टप्रशास्तृणाम्
६ । ४ । ११ ॥

अनादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा ।
क्रोष्टारी । क्रोष्टारः । क्रोष्टृन् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्षो तृज्वत् । क्रोष्टा । क्रोष्टे ॥

ऋत उत् ६ । १ । १११ ॥

ऋतो ङसिङ्सोरति उदेकादेशः । रपरः ॥

रात्सस्य ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सत्सैव छेपो नान्यस्य । रस्य विसर्गः ।
क्रोष्टः २ क्रोष्टोः २ । (तुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन) ।

१—क्रोष्टृशब्दात्सौ ‘तृज्वक्रोष्टृः’ इति सूत्रेण तृज्वद्भावेन क्रोष्टृ-
शब्दस्य क्रोष्टृभावे जाते ‘ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः’ इति प्राप्ते गुणं
वाधित्वा ‘ऋदुशनस्पुरुद’ इति सूत्रेण ऋकारस्थानङ् आदेशोऽनुबन्धलोपे
‘अप्ठन्तृच्’ इत्यादिनोपधादीर्घे नलोपे च क्रोष्टेति सिद्धम् । औजसादिषु
तृज्वद्भावोत्तरम् ‘ऋतो ङि’ इति गुणे कृते ‘अप्ठन्’ इति दीर्घो बोध्यः । क्रोष्टृ-
शब्दस्य शृङ्गालोऽर्थः ॥ २—नुम्, ‘अचि २ ऋतः’, तृज्वद्भावश्च; एतान्
वाधित्वा नुदायमो भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥

कोपूनाम् । कोप्री । कोपे इत्यादी यञ्मुत् । इडः । इडी । इवः ।
इहम् इयादि ॥ अनियम्नास्ते तु मनीषार्थे निमित्तैः । हे अनियम् ।
अनियम् । अनियम्नाः । अनियम्नाम् ॥ ईडूः ॥

ओः मुपि ६ । ४ । ८३ ॥

धातररगोपुत्सो न मानि य उर्गमादन्तो यो
धातुमदन्तमानेकार्षाऽङ्गम् यण् स्यादनि मुनि । रङ्गी ।
राज्यः । एतं पुन्तादयः । सौभूः । समुपः । समुपः ॥ ईडूः ॥

यर्षाम्बन् ६ । ४ । ८४ ॥

अस्य यण् स्यादनि मुनि । यर्षाम्बानियादि ॥ ईडूः ।
(इत्यपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) । इन्वी । एवं यैरम् ॥
धाता । हे धातः । धातारी । धातारः । (ऋयर्गान्तस्य ण्वं
वाच्यम्) । धातूणाम् । एवं नप्त्रादयः ॥ नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिरक्षे
नियमार्थम् । तेनेह न । पिता । पितरी । पितरः । पितरम् । शेषं

१-इहृगन्धर्वविशेषस्य संज्ञा ॥ २-इहृगन्धादित्यस्तादिः । अस्य
हेनाविजयीत्यर्थः ॥ ३-ललं भूमिं पुनतीति विग्रहः ॥ ४-मुपु पुनतीति
मुपुः ॥ ५-स्येनैव भवतीति विग्रहः । प्रसोत्यर्थः ॥ ६-‘भेक्यां पुनर्नवायां
स्त्री यर्षाम्बुर्दुर्दुरे पुमान्’ इति कोपः ॥ ७-‘न भूमिपियोः’ इत्यस्यापवा-
दीड्यम् ॥ ८-अस्य नृपो वज्रं सूर्यः सर्पश्चक्रं चायः ॥ ९-कराद्भवतीति
विग्रहः ॥ १०-‘उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुन्प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दानां
मुपधादीर्घक्षेपार्हि नप्त्रादीनामेव’ इति नियमार्थम् । एवं च पित्रादिग्रह्येपु
न दीर्घः । यदाहुः—

‘पिता माता जनान्दा च सम्बोद्धावुयातरः ।

आमाया पुत्रिणा देवा तुन्पुत्र्यो रत्रिणा नव ॥’ इति ॥

धातृवत् । एवं जामात्रादयः ॥ ना नरो ॥

नृ च ६ । ४ । ६ ॥

अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ॥

गोतो णित् ७ । १ । ९० ॥

ओकारादिहितं सर्वनामस्थानं णिट् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥

औतोऽम्शसोरचि आकार एवदेशः । गाम् । गावौ ।

गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि ।

रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥

अस्याकारादेशो हलि विभक्तौ । रौः । रायौ । रायः ।

राम्यामित्यादि ॥ ग्लौः । ग्लायौ । ग्लायः । ग्लौम्यामित्यादि ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

रैमा ।

औड आपः ७ । १ । १८ ॥

आजन्तादङ्गात्परस्यौडः स्त्री स्यात् । औडित्प्राकारविभक्तेः

संज्ञा । रमे । रमाः ॥

१-र घनम् ॥ २-चन्द्रमाः ॥ ३-रमते विष्णुना साकमिति विभक्ते पचाद्यञ्चः 'अवाञ्चतष्टाप्' इति टाजत्ययः, अत्र प्रकरणे प्रायः आकारान्तदण्डेषु टाप् । रमा लक्ष्मीः ॥

सम्बुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्हस्वादिति संबुद्धिलोपः ।
हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ॥

आहि चापः ७ । ३ । १०५ ॥

आहि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाम्याम् । रमाभिः ॥

याडापः ७ । ३ । ११३ ॥

औपो ङितो याद् । हुँद्धिः । रमायै । रमाम्याम् । रमाम्यः ।
रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु । एवं
दुर्गाम्बिकादेयः ॥

सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्वथ ७ । ३ । ११४ ॥

आवन्तासर्वनाम्नो ङितः स्याद् स्यादापञ्च ह्रस्वः । सर्वस्यै ।
सर्वस्याः । सर्वसाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् ॥ एवं विश्वाद्य
आवन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ॥

सर्वनामना वा । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वयै । तीपरयेति वा

१-‘इङ्गुम्बुद्’ इति श्लो० काचिन्ना परत्वात् ‘सम्बुद्धौ न’ इति
गृहेणैवे ततः ‘एङ्हस्वात्’ इति सम्बुद्धेलोरित्यर्थः ॥ २-आवन्तावद्वा-
तरस्य ङित्वनाम्य याद् ण्यदित्यर्थः ॥ ३-‘हुँद्धिरेति’ इत्यनेनेत्यर्थः
एवं स्यादापञ्चम्येति । न तु ‘आङ्थ’ इत्यनेनेति भविष्यत् ॥
आङ्थोऽभावत् ॥ ४-आदिना भद्राभेकादिशास्त्राणामात्मनोऽप्येव
भवात् ॥ ५-दिक्वाचके बहुव्रीहिनमात्रे सर्वनामना वा स्वरदित्यर्थः ॥
६-उत्तररयः पूर्वस्याथ दिक्लोपनागमिनि विग्रहः ॥

सर्वनामसंज्ञा । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ॥ एवं तृतीया ॥ अम्बार्थेति
ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ जैरा । जरसौ इत्यादि ।
पक्षे रमावत् ॥ गोरैः, विश्वपावत् ॥ मैतीः । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयदुवस्थानी खीशब्दभिन्नौ नित्यखील्लिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वी
चैवर्णोवर्णौ, स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै, मतये ।
मत्याः २ । मतेः २ ॥

इदुद्गम्याम् ७ । ३ । ११७ ॥

इदुद्गमं नदीसंज्ञकाम्बां परस्य डेराम् । फत्याम्, मती ।
शेषं हरिवत् ॥ एवं शुद्धपार्श्वः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसु ७ । २ । ९९ ॥

खील्लिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्ती ॥

अचि २ श्रुतः ७ । २ । १०० ॥

१-‘अम्बा, मक्का, मक्का’ इति सर्वेभ्यो मातृवाचकाः ॥

२-ह्रस्वस्या ॥ ३-गोपालिका ॥ ४-मतिशब्दो शुद्धिपार्श्वः ॥ ५-ननु
नदीसंज्ञापक्षे मत्यामित्यत्र ‘डेराम् नग्राम्-’ इति सूत्रेणैव डेरामि सिद्धे
‘इदुद्गम्याम्’ इति व्यर्थमिति चेन्न, गौर्यामित्यादौ ‘डेराम्’ इत्यस्य, सख्यौ
पत्यामित्यत्र च ‘औत्’ इत्यस्य चरितार्थ्येन परत्वात् प्रवृत्ते ‘औत्’
इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । तत्र त्वस्मिन् निरवस्थानेन अनेन ‘औत्’ इत्यस्य
बाध इत्याशयेनाह—इदुद्गम्यामिति ॥ ६-आदिन्य मतिभूतिवृत्तिवन्ति-
मतिरचिरीतिभूतिसृतिप्रभृतयो ग्राह्याः ॥

तिसृचतसृ एतयोर्भकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदेशो
त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृमिः । तिसृम्यः । तिसृम्य
आमि नुद् ॥

न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु ॥ द्वे । द्वे
भ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ गौरी । गौर्ध्व
र्व्यः । हे गौरि । गौर्ध्व इत्यादि । एवं नैवादयः ॥ लक्ष्मीः
३ गौरीवत् ॥ एवं तरीतन्यादैवः ॥ स्त्री । हे स्त्री ॥

स्त्रियाः ६ । ४ । ७९ ॥

अस्येयङ् स्योदजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियी । स्त्रियः ॥

बाम्शसोः ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम्
पः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । परत्वानुद् । स्त्रीणाम्
५ ॥ श्रीः । श्रियी । श्रियः ॥

नेयङ्गुवङ्स्थानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥

१-‘तिस्रः’ इति प्रथमाया ‘अतो ङि’ इति प्राप्तम् ‘असि च’ इति वा
। गुणम्, ‘त्रियः’ इति द्वितीयायां ‘प्रथमयोः पूर्वतवर्णः’ इति प्राप्तं
।म् प्रियतिष्ठ इत्यादौ ‘अन उत्’ इति प्राप्तमुखं च बाधत इत्यर्थः ॥
‘दि औ’ इत्यत्र त्यदाचत्वे दाभि, ‘औड आपः’ इति शीभावे
च सिद्धम् ॥ ३-आदिना सरस्वतीनदीत्राभगोदुमारीनारीतारङ्गी-
तयो प्राद्याः ॥ ४-‘नौकायां तगणितरी’ इत्यमरः । तन्वीः, वीणा ॥
उदमीः ॥

इयद्वुवडोः स्थितिर्योस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री ।
हे श्रीः । श्रिये, श्रिये । श्रियाः, श्रियः ॥

यामि १ । ४ । ५ ॥

इयद्वुवडस्थानौ स्त्र्यास्त्र्यौ यू यामि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु
स्त्री । श्रीणाम्, श्रियाम् । श्रियि, श्रियाम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥

स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रीवाची ऋष्युशब्दस्तृजन्तवर्णं लभते ॥

श्रन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । ऋषी गीरीवत् ॥

भूः श्रीयत् ॥ स्वयम्भूः पुंवत् ॥

न षट्सत्तादिभ्यः ४ । १ । १० ॥

ढीप्ठापी न स्तः ॥

स्येसा तिलधतस्य नैनान्दा दुर्हिता तथा ।

यैता मातेति ससैते स्वमादय उदाहृताः ॥

स्यसा । स्यसारी ॥ माता पितृवत् । शसि मातृः ॥

र्धगोवत् ॥ राः पुंवत् ॥ नीम्लीवत् ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

- १-चतुर्भुजभोरुस्यभूतयोऽपि शब्दाः सुमित्ररिमलौ गौरीव-
ज्जेयाः ॥ २-नदनोर्ध्वरोमणजिः ॥ ३-मूलप्रवृत्तिः ॥ ४-भगिनी ॥
५-यत्पुर्भगिनी ॥ ६-पुत्री ॥ ७-पतिप्राप्तृपत्नी ॥ ८-आकाशम् ॥ ९-नौका ॥

अयाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् द्वीवागमोऽम् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ङानादिनि
होऽपः । हे शान ॥

नपुंसकाय ७ । १ । २९ ॥

द्वीवादीङः शी स्यात् । भेदाभावात् ॥

यस्येति च ६ । ४ । १४८ ॥

कारे तदिने च परे मस्येयर्गार्गपोंडोंः । एङ्ङोपे प्राप्ते
(औङः श्यां प्रतिभेयां वाच्यः) । ज्ञाने ॥

जङ्ङसोः शिः ७ । १ । २० ॥

वडीषादनपोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च द्वीवस्य जुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः १ । १ । ४७ ॥

१-अत्र परत्वात् सोऽप्यदेशपूर्वरूपयोः श्रुतयोः 'एङ् ह्रस्वात्'
इत्यनेन मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ २-नपुंसकत्वेन औङः सर्वनामस्थान-
त्वाभावात् 'यच्च भम्' इति भसंज्ञायामित्यर्थः ॥ ३-औङ्स्यानिकरत्वां
विभक्तौ 'यस्येति च' इति लोपो न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

अर्चा मये योऽन्वस्तास्मात्परस्तास्यैकान्तव्यथो मित्स्यात् ।
अधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ एवं
धनवनफलादेवः ॥

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चम्यः ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्वादशः स्यात् ॥

टैः ६ । ४ । १४३ ॥

इति भस्य टेळोपः । कतरत्, कतरद् । कतरे । कतराणि ।
हे कतरद् । शेषं पुंवत् ॥ एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् ।
अन्यतरत् । अन्यतमस्य त्वन्यतममित्येव । (एकतराप्रतिनेधो
षक्तव्यः) । एकतरम् ॥

हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥

अजन्तस्येत्येव । धीपं ज्ञानवत् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥

लुक् स्यात् । वारि ॥

१-ज्ञानशब्दोपपत्ति 'नपुंसकोः शिः' इत्यनेन जसः दशादेशो 'शि
सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'मिदचोऽन्यथात्परः' इति
शास्त्रचलेन 'नपुंसकस्य सप्तचः' इति शास्त्रेण ज्ञानशब्दान्त्यस्याचः
परमं नुमागमेऽनुबन्धत्वेन 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे ज्ञानानीति सिद्धम् ॥
२-आदिना मूल्यत्रयपुष्पकुलकुटुम्बादयो ग्राह्याः ॥ ३-अन्यतरान्यतम-
शब्दावस्तुत्वज्ञौ स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतम-
शब्दस्य इतरादिमध्ये पाठाभावाद् अद्वादशेशो न ॥ ४-एकतराशब्दा-
त्परयोः स्वमोरद्वादशेशो नेत्यर्थः ॥ ५-नपुंसके विश्रमानस्याजन्तस्य
प्रातिपदिकस्य हस्य हत्यर्थः ॥ ६-क्लीवादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् ॥
७-जलम् ॥

इकोञचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न
लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे, हे वारि ।
घेर्हितीति गुणे प्राप्ते (वृद्धवौत्त्वृज्वद्वावगुणेश्चो नुम्
पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेणि नुद् ।
वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदाक्षः ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्याद्वादावचि ॥

अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योऽन् तस्याकारस्य
लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः । दध्नोः । दध्नोः ॥

विभौपा डिश्योः ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योऽन् तस्याकारस्य

१-‘इकोञचि विभक्तौ’ इत्यत्र अचिप्रहणात् ‘न लुमता’ इति निषेधो-
ऽनित्यत्वात् हि—अप्रहणं इत्यादिभ्यामृच्यर्थम् । तत्र नुमि सत्यपि ‘स्वादियु’
इति पदस्ये नलोपे वारिण्यामित्यादौ रूपे विशेषाभावः । सम्बोधने नुमि ‘न
क्षिप्तमुद्रपोः’ इति निषेधेन नकारलोपामाये तत्र नकारभङ्गापत्तिरिति यु न
वाच्यम्, सम्बुद्धेर्लुका लुमत्त्वेन तत्र प्रत्ययसङ्गणायशब्देः । एवं च हलादौ
दोषामायेन ‘अनि’ ग्रहणं व्यर्थं सत् ‘न लुमता’ इति निषेधस्यानित्यत्वं कल्प-
यति । तथा सति प्रत्ययसङ्गणेन सम्बोधने नुमि नकारभङ्गं ह्यादत्त-
द्वाराण्य ‘अचि’ इति स्वांशे चरितार्थम् । कसं च कानस्य—‘हे पपो, हे
त्रयु’ इति माभ्यप्रयंशसिद्धिरित्यादि ॥ २-अनिसर्तनि, वारिणि, त्रिष-
ण्येन्द्रनि, वारिणे, इत्यादीनि वृद्ध्यादेव दारणानि ॥ ३-‘अल्लोपोऽनः’ इति
गृह्यतिरित्येव कार्यस्य रिक्तस्य इति भावः ॥

लोपो वा स्यात् डिश्योः परयोः । दधि, दधनि । शेषं वारिवत् ॥
एवमस्थिसंक्ष्यक्षि ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भावात् ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैव भाषितपुंस्कमिदं स्त्रीचं पुंवद्भावात् ।
सुधिया, सुधिनेत्यादि ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो, हे
मधु ॥ सुधु । सुधुनी । सुधूनि । सुधुनेत्यादि ॥ धात् । धातूणी ।
धातूणि । हे धातः, हे धात् । धातूणाम् ॥ एवं क्षात्रादयः ॥

एच इग्यस्वादेशे १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रैषु । प्रथुनी ।
प्रथूनि । प्रथुनेत्यादि ॥ प्रैरि । प्ररीणी । प्ररीणि । प्ररीणा ।
एकदेशविहितमन्यवत् । प्रराम्याम् । प्ररीणाम् ॥ सुनु । सुनुनी ।
सुनूनि । सुनुनेत्यादि ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

१-सुधिशब्द ऊतो शकटावप्ये च । अस्थि नैवम् ॥ २-सुधी-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं शोभनध्यानकर्तृत्वम्, तच्च पुंस्त्रीद्वयेषु समातम्,
तस्मिन्नास्ति भाषितपुंस्कमुषीशब्दस्योक्तस्य वा पुंवद्भाव इति । एवं
सुधुशब्दे शोभनध्यानकर्तृत्वम्, धातुशब्दे धारणपोषणकर्तृत्वं त्रिषु तुल्यम् ।
प्रथुप्रवृत्तिषु तु नाम्नेन पुंवद्भावविकल्पाः, इदमन्तरस्य प्रथुशब्दस्य भाषित-
पुंस्कत्वाभावात्, भाषितपुंस्कस्य प्रथुशब्दस्येगन्तत्वामावात् ॥
३-प्रथुशब्दस्य ह्रस्वे प्रथु इति, प्रवृत्त्या चौर्यस्मिन्तदिति विग्रहः ॥
४-प्ररेशब्दस्य प्ररीति, प्रहृष्टो राः-धन यस्मिन्तदिति विग्रहः ॥ ५-सुनी-
शब्दस्य सुनु इति, शोभना नौर्यस्मिन्कुले तदिति विग्रहः ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गाः

हो ढः ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः रगाभ्रति पदान्ते च । जिह्, जिह् । जिही ।

जिह् । जिह्याम् । जिह्यु, जिह्यु ॥

दादेर्मानोर्षः ८ । २ । ३२ ॥

जीति पदान्ते णोर्देशं दादेर्भानोर्हस्य षः ॥

एकाग्रो यशो भप् सपलास्य स्त्रोः ८ । २ । ३७ ॥

धाव्यापयस्यैकाग्रो सपलास्य यशो भप् से त्वे पदान्ते च ।

धुक्, धुग् । दुही । दुहः । धुम्याम् । धुमु ॥

या हुहमुहण्णुहण्णिदाम् ८ । २ । ३३ ॥

एरा हस्य वा षो झति पदान्ते च । धुक्, धुग्, धुद्,

धुद् । दुही । दुहः । धुम्याम् । धुम्याम्, धुमु, धुदसु,

धुदसु ॥ एवं मुक्, मुग् इत्यादि ॥

धात्वादेः षः सः ६ । १ । ६४ ॥

मुक्, मुग्, मुद्, मुद् । एवं मिक्, मिग्, मिद्, मिद् ॥

विषवाद्, विषवाद् । विषवाही । विषवाहः । विषवाहम् । विषवाही ।

१-सपादसताभ्यासीस्वकार्यत्वाप्रथमं हलन्तादिलोके कृते दत्वम् ॥

२-'स्वादिपु' इति पूर्वभागस्य पदत्वाद्दत्वम् ॥ ३-'हः' सि धुद्' इति

धुद् विकल्पः ॥ ४-'हो ढः' इत्यतः 'हः' इति वर्तते । दादिपदं चोपदे-

शिकदादिपरम्, इत्याह सलीति ॥ ५-'हो ढः' इत्यादिपदत्र सलीति

पदं न सम्बध्यते रघोर्गहणात् ॥ ६-दोग्या ॥ ७-दोही ॥ ८-मुग्धः ॥

९-धात्वादेः एकारस्य सकारः स्यात् ॥ १०-यमनकर्त्ता ॥ ११-सेही ॥

१२-विषवाहकः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् ॥ संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

वाह ऊट् ६ । ४ । १३२ ॥

मस्य वाहः संप्रसारणम् ॥

संप्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादधि पूर्वरूपमेकादेशः । एत्येधायूहसिति वृद्धिः ।
विंशैहः, इत्यादि ॥

चतुरनडुहोरासुदाच्चः ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

सावनडुहः ७ । १ । ८२ ॥

अस्य तुम् स्यात् सौ परे । अनङ्घ्रान् ॥

अम् संवुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥

हे अनङ्घ्रन् । हे अनङ्घ्राहौ । हे अनङ्घ्राहः । अनङ्घ्रः ।
अनङ्घ्रा ॥

यसुसंसुध्वसनडुहः ८ । २ । ७२ ॥

१-एवं प्रथवाद्भारवाद् इत्यादयः शब्दा शेषाः ॥ २-अत्र नलोपो
न संयोगान्तलोपस्यसिद्धत्वात् । अनङ्घ्रान्नित्यस्य शकटवाहो ह्ययम्
इत्यर्थः ॥ ३-चतुरनडुहोरम् स्यात् सम्बुद्धौ परे ॥ ४-अत्र 'एहः
पदान्तात्' इति पूर्वरूपं ॥ न, 'हेरेप्रयोगे हेरयोः' इति प्लुते प्रवृत्तिभावात्,
एवं सर्वशब्दादिशब्देषु सम्बुद्धौ सन्धिकार्योभावः ॥

सान्तिवस्वन्तस्य संसादेद्य दः स्यात्पदान्ते । अनहुदूम्या-
मित्यादि ॥ सान्तेति किम् ? विद्वान् । पदान्ते किम् ? सस्तम् ।
ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥

साड् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुरापाद्, तुरापाड् ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाड्म्यामित्यादि ॥

दिव औत् ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुचौः । सुदिवी ॥

दिव उत् ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुबुभ्यामित्यादि ॥

चत्वारः । चतुरः । चतुर्मिः । चतुर्म्यः ॥

पद्चतुर्म्यश्च ७ । १ । ५५ ॥

एभ्य आमो नुडागमः ॥

रैषाम्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥

अचो रहाम्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराम्यां रेफहकाराम्यां परस्य यतो द्वे वा स्तः ।

चतुर्णाम्, चतुर्णाम् ॥

१-अत्र यस्मिन्तच्चेऽपि सान्तन्वामायाध दत्वम् ॥ २-अत्र

‘सुनिदन्तम्’ इति ममुदायस्य पदान्त्वम् । सम्पम्—भ्रष्टम् । ध्वस्तम्—

नष्टम् ॥ ३-‘अपदान्तस्य मूर्धन्याः’ इत्यधिकृतम् ॥ ४-तुरापाड् इत्यः ॥

५-तकार उच्चारणार्थः, उच्चारणार्थानामित्त्वशालीनाभ्यां विभेद निरूपितः ।

एवमग्रे ‘दिव उत्’ इत्यत्रापि ॥ ६-शोभना सौर्यामिन्द्रियते न मुच्यते ॥

७-रेफहकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यादेकपदे ॥

रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥

रोरेवं विसर्गः सुपि । पञ्चम् । पश्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्थम् ॥

मो नो धातोः ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः पदान्ते । प्रैशान् ॥

किमः कः ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । कः । कौ । के, इत्यादि । शेषं सर्ववत् ॥

इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अपम् । त्यदाद्यत्वे ॥

अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥

दध ७ । २ । १०९ ॥

१-सप्तमीवद्बचने सुपि ररित रेफस्य विसर्गो नान्यरेफस्य इति स्पष्टः सूत्रार्थः ॥ २-नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न, सप्तमीवद्बचने 'प्रैशान्' इत्यथ 'नञ्' इति घुडागमस्तु न 'मो नो धातोः' इत्यस्यासिद्धत्वात् ॥ ३-इदमो मस्य मः स्यात्तौ । मकारस्य मकारविधानम् 'त्यदादीनामः' इत्यल्पाध्यायम् ॥

इदमो दम्भ मः स्याद्विमर्त्तौ । इमौ । इमे । त्वडादेः संयोजनं
नाम्नीन्युत्तरार्गः ॥

अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम् इदोऽनापि विमर्त्तौ । आविनि प्रयाहारः ।
अनेन ॥

हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम् इदो लोपः अपि हलादी । नानर्थकेऽलोऽन्व-
यिधिरनभ्यासविकारे ॥

औघन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति
दीर्घः । आम्पाम् ॥

नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न । एभिः । अस्मै । एभ्यः ।
अस्मात् । अत्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥

द्वितीयादौस्त्वेनः २ । ४ । ३४ ॥

१-‘टा’ इत्याकारमारभ्य सुपः पकारपर्यन्तम् ‘आप्’ इति
प्रत्याहार इति व्याख्यानमिति भावः ॥ २-अनर्थकेऽलोऽन्वयसूत्रं न प्रवर्तते,
अभ्यासविकारे त्वनर्थकेऽपि तत्प्रवर्तते यथा विमर्त्ति ॥ ३-‘सुपि च’
इत्यनेनाकारान्तस्य दीर्घो निधीयते, हलि लोपे जाते ‘अ म्याम्’
इत्यवस्थायामिदंशब्दोऽकारान्तो नास्ति, असोऽनेनाकारान्तबुद्धौ दीर्घः ॥
४-‘इदम् ए’ इत्यत्र त्वदायत्वे परस्ये स्मेमावे कृते हलि लोपः । एवम्
अस्मात्, अत्य, एषाम्, अस्मिन् इत्येतेषु विभक्तिकार्ये कृते ततो हलि लोपः ॥

इदमेतदोरन्वादेशो । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणमधीतमेनं
छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पत्रित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति ॥
एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥ राजा ॥

न हिसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥

नेस्य लोपो न ही संबुद्धौ च । हे राजन् । (हौवुत्तरपदे
प्रतिषेधो वक्तव्यः) । मॅसनिष्ठः । राजानी । राजानः । राज्ञः ॥

नलोपः सुपुस्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २ ॥

सुन्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो
नान्यत्र राजाद्य इत्यादी । इत्यसिद्धत्वादौत्वमेत्वमैस्त्व च न ।
राजम्याम् । राजमिः । राज्ञि, राजनि । राजसु ॥ यञ्वा ।
यञ्वानी । यञ्वानः ॥

न संयोगादमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥

वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यञ्वनः । यञ्वना ।

यञ्वम्याम् ॥ व्रक्षणः । व्रक्षणा ॥

१-किञ्चित्कार्यं व्याकरणाध्ययनादिरूपं विधातुमपूर्वं बोधयितुमुपात्त-
रपीचरितस्वेदमादिशब्दस्य पुनः कार्यान्तरं छन्दोऽध्ययनादिरूपं विधातुम-
पूर्वं बोधयितुमुपादानमिदमादिशब्दोच्चारणम् अन्वादेशः ॥ २-‘न लोपः
प्रातिपदिकान्तरस्य’ इति सूत्रमेवानुवर्तते ॥ ३-उत्तरपदपरके ही
नकारलोपस्याप्रतिषेधः, विधिरेवेत्यर्थः ॥ ४-एवं चर्मलिङः, कर्मनिष्ठ
इत्यादि ॥ ५-‘राजम्याम्’ इत्यञानम्, ‘राजमिः’ इत्यञैस्त्वम्, ‘राजम्यः’
इत्यञैत्वं च नेत्यर्थः ॥ ६-सविधिकृतयस्यो यञ्वमानः ॥

इन्हन्पूर्पार्यम्णां सौ ६ । ४ । १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेवे प्राप्ते—

सौ च ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसंख्यौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन्

एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानिमित्तत्परस्य
प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य णः । वृत्रहणी ॥

हो हन्तेर्जिन्नेषु ७ । ३ । ५४ ॥

विति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम्
वृत्रघ्नः श्यादि । एवं शौर्द्धिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् ॥

मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगित्ते नलोपिनोऽग्रतेश्च तुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
मघवान् । मघवन्ती । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवद्भ्याम् ।
तृत्याभावे मघरा । सुटि रावक्त् ॥

१—‘मायेव’ इति नियमेन सौ दीर्घेऽप्राप्ते निषर्गमिदमित्याह—
दीर्घोऽसंख्यौऽपेक्षादि ॥ २—एकाजुत्तरपदं इन् इति, तस्मिन् समासे
वृत्रहमिति समुदायरूपे पूर्वपदं वृत्रेति, तस्य निमित्तं रेकः, तस्मात्तस्य
प्रातिपदिकान्तनकारस्य हनो नकारस्य लकारः । वृत्रहा इन्द्रः ॥
३—शौर्द्धिं विष्णुः । यशस्वी वर्ज्यमान् पूषन् । अर्यमा पूषा गुर्यः । मघवा
इन्द्रः ॥ ४—उङ् नकारहार इत् वेगान्ते उक्तिः, ते च भव्य उगिदच-
भेदात् ॥

अयुवमपोनामतदिते ६ । ४ । १३३ ॥

अन्नन्नानां भानामेषमनदिते संप्रसारणम् । मघेनः ।
मघन्यान् । एते धेन्, युवन् ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे पत्रः पूर्वस्य पत्रः संप्रसारणं न स्वात् । इति
पत्रास्य नेत्रम् । अत्र एव शाखयुग्मस्य पत्रः पूर्वं संप्रसारणम् ।
गूढः । गुहा । युवस्यात् इत्यादि ॥ अर्था । हे अर्धन् ॥

अर्धेणसमायनत्रः ६ । ४ । १२७ ॥

न प्रा रक्षितार्थमित्यस्याप्तस्य नृ इत्यन्तादेशो न नृ मी ।
अर्धः । अर्धः । अर्धद्व्यामित्यादि ॥

पथिमध्यमुधार्मान् ७ । १ । ८५ ॥

पथिमार्गोऽन्त्यदेशः स्यात् मी परे ॥

इतीऽन्त्यर्गनामव्याने ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेशिवाप्तवासरः स्यान्त्यर्गनामव्याने परे ॥

धो न्यः ७ । १ । ८७ ॥

पथिमार्गोऽन्त्यदेशः स्यादेत सार्धनामव्याने । र्व्याः । पन्थानी ।
पन्थानः ॥

१-अथ युवयुवः । युव मघः ॥ २-अनु 'युवन् अन्' इत्यत्र पूर्व
पत्रास्य नेत्रम् । अत्र एव शाखयुग्मस्य पत्रः पूर्वं संप्रसारणम् ।
गूढः । गुहा । युवस्यात् इत्यादि ॥ ३-अर्धः अर्धः ॥ ४-अर्धद्वय इत्यत्र
उपान्यासः ॥ ५-अनुधार्मान् इति अर्धद्वयस्य अन्त्यर्गनामव्याने
पथ्यादेशिवाप्तवासरः स्यादेत सार्धनामव्याने । र्व्याः । पन्थानी ।

मम्य दैर्घ्यः ७ । १ । ८८ ॥

मम्य क्यतदैर्घ्यैः । ययः । यया । ययिभ्यान् ॥ य
मैगिन्, यभुधिन् ॥

प्यान्ता यद् १ । १ । २४ ॥

यान्ता नान्ता च संख्या य्मंज स्यात् । यमन्गान्ती नि
यदुपगमान्तः । यम । यम । यमभिः । यमभ्यः । यमभ्यः । मुद्

नोपधायाः ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो नाभि । पैमानात् । यममु ॥

अष्टन आ विमर्त्ता ७ । २ । ८४ ॥

हैलादी वा स्यात् ॥

अष्टम्य आन ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनो जःशसोरीश् । अष्टम्य इति वक्तव्ये कृताव-

१-मन्था मन्थनदण्डः । कभुजा इन्द्रो नेता च ॥ २-यमन्
आमित्यत्र 'यद्चतुर्थ्यंश्च' इति मुटि 'नोपधायाः' इति दीर्घे 'स्वादिपु'
इति पदवर्तकयो नलोपे यमानामिति सिद्धम् ॥ ३-अष्टनशब्दस्य आत्वं वा
स्याद् हलादौ विमर्त्ता ॥ ४-यस्मिन्नष्टनशब्दे आत्वं कृतं तस्मात्
कृताकारादप्यष्टनशब्दात्परस्योर्जःशसोरीश् इत्यर्थः ॥ ५-ननु जःशसोर्ज-
कारश्चकारयोरित्यंशलोपयोर्हलादित्वाभावात् 'अष्टम्यः' इत्योश् न
स्यादित्याशङ्क्याह—अष्टम्य इति । अष्टम्य इति कथनेऽष्टनशब्दात्परयो-
रनयोरीश् इत्यर्थः स्यात्, अष्टम्य इति कथने अष्ट इत्यस्यानुकरण-
शब्दत्वाद् अष्टशब्दात्परयोरनयोरीश् इत्यर्थः स्यात्, एवं च तथा यदु-
पगमादनयोः परत आत्ममनुमीयत इत्यर्थः ॥

निर्देशो जस्तसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ । अष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टम्यः । अष्टम्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट,
पञ्चषट् ॥

श्वेतियद्रूपस्रग्दिगुप्यिगअयुजिकुआं च ३ । २ । ५९॥

एषः किन् अश्वेः सुसुवन्दं, शुनिक्रयोः पेशक्योः,
कश्येर्नडोदाभाषध निपात्यते । कलाविर्वा ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥ १ ॥ १३ ॥

अत्र धातुविकारे निष्पन्नः प्राक्पयः कृमंशः स्यात् ॥

पेराजस्य ६ । १ । ६७ ॥

अष्टकस्य यस्य द्विः ॥

विष्णुस्तोत्रस्य शु. ८।२।६२॥

शिवप्रयोगो यन्मानस्य कर्मोद्देशः, पदान्ते । अष्ट-

[illegible]

सिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुरुम् । ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजं
ऋत्विग्याम् ॥

युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोप
कृत्वेन नस्य ङः । युँद् । अँनुस्वारपरसवर्णी । युजौ । युजः
युग्याम् ॥

चोः कुः ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्यान्नलि पदान्ते च । सुँयुक्, सुयुग्
सुयुजौ । सुयुग्याम् ॥ खँन् । खजौ । खग्याम् ॥

ब्रथभ्रस्वसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८ । २ । ३६ ।

भैलि पदान्ते च । जङ्त्वचत्वे । राड्, राड् । राजौ । राजः

८-कनुशब्दे उपपदे यज्धातोः 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना रिनि
ककारस्य 'लशक्तदिते' इति सूत्रेण नकारस्य 'हलन्त्यम्' इत्यनेनेत्तंशाय
सयोऽंभिः, इकारस्योच्चारणार्थकत्वे-यत्रेः सम्प्रसारणे यणि 'कृदतिङ्'
इति प्रात्ययस्य कृत्तंशायाम् 'वेरृक्तस्य' इति वस्य लोरे कृदन्तावाप्राप्ति
पदिक्त्ये सौ तस्य 'हल्ङ्याभ्यः' इति लोरे 'किन्प्रत्ययस्य' इति
कुत्त्यस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति वुरत्वेन यकारे 'वायसाने' इति
चार्थविकल्पे 'ऋत्विक्, ऋत्विग्' इति रूपद्वयं सिद्धम् । अस्य याजक
इत्यर्थः ॥ २-'किन्प्रत्ययस्य' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'चोः कुः' इत्यस्य तु न
प्रातिभ्रवर्गमावात् ॥ ३-योगी ॥ ४-अत्र भुत्वेन नकारस्य अकारस्य
न, अनुस्वारे कर्त्तव्ये भुत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ ५-सुयोगी ॥ ६-सञ्ज्ञा ॥
७-ब्रह्मादीनां सन्धानां छान्दान्तयोश्च यमागोऽन्तादेशः स्यान्नलि पदान्ते
च । राजयंङः 'राट्' शब्दः । विभेदेण भ्राजन् इति विभ्राट् । देवेद्

राङ्म्याम् ॥ एवं विधाद्, देवेद्, विषसूद् ॥ (परी व्रजेः पः पदान्ते) । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्यादीर्घश्च पदान्ते पञ्चमसि । परिवाद् । परिवात्री ॥

विषस्य वमुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥

विषशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादेत्सी राट्शब्दे च परे । विष्वाट्, विष्वाट् । विषरात्री । विषराट्म्याम् ॥

स्कोः संयोगापोरन्ते च ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते ऋटि च षः संयोगस्तदापोः स्तंश्रौषः । भूद् । मस्य स्तुवेन दाः । मदाग्रम् ऋति इति दास्य जः । भृजी । भृङ्म्याम् ॥ तदाद्यन्तं परम्पत्वं च ॥

तदोः मः साचनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥

तदादीनां मकारादकारपोरनन्त्ययोः म स्यामी । तः । त्वी । ते ॥ सः । ती । ते ॥ ष । वी । वे ॥ एतः । वी । वे ॥

हेप्रथमपोरम् ७ । १ । २८ ॥

पुञ्जशब्दस्य परस्य के इत्येकस्य प्रथमादितीसपोभान्तादेशः ॥

१-परिवाद् मदासी ॥ २-वदुताद् वो विषल्लरात् दीर्घे 'विषल्लराः' इत्युदात्तम् । मन्थर्वेतिशेष मन्थः । तदुत्तमं विष्णु-चर्मम् ॥ ३-वदेष्टाः ॥ ४-'धराद् भु' इति श्रिते 'हृद्-ल्ल-अ-रा' इत्युदात्तं नीलोत्पलम् । इत्युदात्तं मन्थरादि 'मन्थरा' इत्युदात्तं चकारे ताव 'वदल्लदे' इति वीर्यविशेषे वजे 'वज्र' इत्युदात्तम् इति जा वे च 'धरः धर' इत्युत्पत्तिर्न श्रितम् । अत्र भर्तृत्वमेव दर्शितम् ॥

स्वादी स्त्री ७ । २ । ९४ ॥

अनयोर्मप्यन्तस्य तादी आदेशी मः ॥

शेने लोपः ७ । २ । ९५ ॥

एनपोरिन्तोः । त्वम् । अहम् ॥

गुवादी द्विवचने ७ । २ । ९६ ॥

द्विपोंक्तावनयोर्मप्यन्तस्य गुवादी स्तो विमकी ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने मापायाम् ७ । २ । ९७ ॥

औक्तेतयोरात्वं लोके । गुवाम् । आपाम् ॥

यूयवयो जसि ७ । २ । ९८ ॥

अनयोर्मप्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥

त्वमायेकवचने ७ । २ । ९९ ॥

एकस्योक्तावनयोर्मप्यन्तस्य त्वमी स्तो विमकी ॥

द्वितीयायाश्च ७ । २ । १०० ॥

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥

शसो न ७ । १ । १०१ ॥

१-गुष्मदस्यच्छन्दयोरिति लिङ्गेषु समानं रूपम् । त्वं पुमान्,

अहं पुमान् । त्वं स्त्री, अहं स्त्री । त्वं कुलम्, अहं कुलम् ॥

२-द्वयोक्तावनयोः; द्वित्वार्थवाचिनोर्युष्मदस्यदोरित्यर्थः ॥ ३-प्रथमाया

द्विवचने औविमकी परतो गुष्मदस्यदोरन्त्यस्यात्वं स्याल्लोके ॥

४-अनयोर्मप्यन्तस्य यूयवयो स्तो जसि परे ॥ ५-एकार्थवाचिनोर्युष्म-

दस्यदोरित्यर्थः ॥ ६-गुष्मदस्यदोरात्स्याद्द्वितीयायां विमकी परतः ॥

आभ्यां शसो नः स्यात् । अमोऽववादः । आदिः परस्य ।

संयोगान्तद्वयः । युष्मान् । अस्मान् ॥

योऽचि ७ । २ । ८९ ॥

अनयोर्पञ्चरादेशः स्यादनादेशेऽनादेशे परतः । त्वया । मया ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥

अनयोरस्तस्यादनादेशे हृष्टादी निमत्ता । युवाभ्याम् ।

आराभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ॥

तुभ्यमस्मां हृषि ७ । २ । ९५ ॥

अनयोर्मर्यान्ताय । छिन्नः । तुभ्यम् । ममम् ॥

म्यमोऽम्यम् ७ । १ । ३० ॥

आभ्यां परस्य । तुभ्यम्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां हसेत् । क्त् । मत् ॥

पथम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पथम्या म्यमोऽववात् । तुभ्यत् । अम्यत् ॥

तयमर्मा हृमि ७ । २ । ९६ ॥

१-युष्मदस्मदोरनादेशे हृष्टादी निमत्ता, 'हृष्टादीनिमत्ता' इति वा के
दीपे च 'युष्मा अत्' इति ऋते 'आदिः परतः' इत्येवमववात्ते हृष्टादीनिमत्ता
नवते नववत्ता मन्देयत्ता तेने युष्माभिः निमत्ता ॥ २-अनयोर्मर्यान्ताय
युष्मदो म्मां देविनयो वरतः ॥ ३-युष्मदस्मदोरनादेशे परतः 'अमोऽववादः'
इतिः वत्ता । अथ वत्ताय देवत 'न निमत्ता' इति निमत्ता ॥
४-युष्मदस्मदोरनादेशे परतः पथम्या म्यमोऽववादः वत्ता ॥

अनयोर्मार्गः नान्य नममौ स्ते वनि ॥

गुप्पदस्मद्व्या इतोऽम् ७ । १ । २७ ॥

नः । मयः । गुणयोः । आग्नोः ॥

गाम आकम् ७ । १ । ३३ ॥

आग्नोः परम् गाम आक रयात् । गुंमाकम् । अम्माकम् ।

गमि । मयि । गुणयोः । आग्नोः । गुप्पम् । अम्मा ॥

गुप्पदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाप्ययोर्वाङ्गान् ८ । १ ।

२० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्तितयोः षष्ठ्यादिमिश्रितयोर्वा नी
इत्यादेशो स्तः ॥

बहुवचनस्य परस्मै ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वचनसौ स्तः ॥

तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एती स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशो स्तः ॥

१-‘गुप्पद् आम्’ इत्यत्र आम्ः सामञ्जस्येन ‘साम आकम्’
इत्याकमादेशे ‘दोषे स्तेषः’ इति टिलोपे निर्दिष्टं रूपं सिद्धम् ॥ २-उक्त-
विधयोः—पदात्परयोरपादादौ स्तितयोरित्यर्थः ॥

श्रीशैलयाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वा नौ ददात्रीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽन्याद्भो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र यः ॥ नः ॥

(एकाग्रचित्तये सुखदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकत्रिंशद्

वाक्यम् । ओदनं पच तव भविष्यति । (एते बान्नावादयोऽनन्वादेशे

या षक्तव्याः । अन्वादेशे तु निर्व्यस्युः । धाता-ते भक्तोऽस्ति, धाता

तत्र भक्तोऽस्ति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ सुपाद्, सुपाद् । सुपादी ॥

पादः पत् ६ । ४ । १३० ॥

पाञ्चदन्तिं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाञ्चदस्य पदादेशः ॥

१-श्रीशो विष्णुः त्वा-त्वाम् अबतु रक्षतु, इह लोके मा-माम् अपि अबतु । स भीष्मः ते-तुभ्यम्, मे-मममपि शर्मं सुखं दत्ताद् ददातु । स हरिः ते-तव, मे-मम अपि स्वामी अस्ति । इति द्वितीयाद्यनुशीपद्वयेकवचनानां क्रमेणोदाहरणानि । विभुर्व्यापको हरिः वाम्-युवाम्, नौ-आवाम् अपि पातु रक्षतु । ईशो हरिः वाम्-युवाम्याम्, नौ-आवाम्यां सुखं ददातु । हरिः वाम्-युवयोः, नौ आवयोरपि पती रक्षकोऽस्ति । इति सर्वांशं क्रमेण द्विवचनोदाहरणानि । स हरिः वः-युष्मान्, नः-अस्मान् अत्पात् पायात् । स हरिः वः-युष्मभ्यम्, नः-अस्मभ्यं शिवं मङ्गलं दद्यात् । अत्र लोके स हरिः वः-युष्माकम्, नः-अस्माकं सेष्यो मजनीयः । इति सर्वांशं क्रमेण बहुवचनोदाहरणानि । अत्रेदं शेष्यम्—द्वितीयैकवचने 'त्वां माम्' इत्यत्र 'त्वा मा' इत्यादेशो । चतुर्थ्येकवचने 'तुभ्यं ममम्' इत्यनयोः स्थाने 'ति मे' इत्यादेशो । षष्ठं पठ्येकवचने 'तव मम' इत्यनयोः । सर्वांशं द्विवचने 'वां नौ' इत्यादेशो, बहुवचने न 'वाम् नौ' इत्यादेशः । शोभनौ पादौ यस्य स गुरान् ॥

सुपदः । सुपदा । सुपाद्गमाम् ॥ अग्निमत्, अग्निमद् । अग्निमयी ।
अग्निमयः ॥

अनिदिता हल उपधायाः किङ्कति ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामह्वानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति ।
नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य कुत्वेन ङः । प्राह् । प्राची ।
प्राञ्चः ॥

अचः ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥

चौ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चती परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा ।
गम्याम् ॥ प्रैत्यह् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रत्यागम्याम् । उदह्
दञ्ची ॥

उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दापरस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः ।
दीचा । उदगम्याम् ॥

समः समि ६ । ३ । ९३ ॥

१-यः शम्बादिमन्वनेनाग्निमुत्पादयति सोऽग्निमदित्युच्यते ॥
-प्रकरणेन अञ्चतांति विभक्ते 'अ अच्च्' इत्यस्माद् 'अचिक्' इत्यादिरूपेण
नप्रत्यये सस्य सर्वापहारिलोपे कदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सो 'अनिदि-
म्' इत्यनेन नञोपे दीर्घे 'अग्निदचाम्' इति नुमागमे सोऽहल्त्यादिलोपे
अस्य संयोगान्तञ्चते नकारस्य कुत्वेन ङकारे 'प्राह्' इति निद्रम् । एवं
यह्, उदह्, सम्पह्, कायह्, तिष्यह्, न्वह्, अवाह् इत्यादयः ।
स्य प्राचीन इत्यर्थः ॥ ३-अनीचीनः ॥ ४-उदीचीनः ॥ ५-यद्यप्य-
ञ्जेऽञ्चती परे अमृशब्दस्य ममिशदेशः ॥

पूजार्थं प्रगृह्यादयः ॥ कुङ् । कुन्ती । कुङ्ग्याम् ॥ पौमोमुग्
पयोमुग् । पयोमुक्ती । पयोमुग्ग्याम् ॥ उगित्वाभुनि - -

सान्तमहतः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥

मान्नसंयोगस्य महत्तमं यो नकारस्तन्मात्राया दीर्घोऽम्बुदी
सर्वनामस्थाने । महान् । महान्ती । महान्नः । हे महन् । महद्भवान् ॥

अत्यसन्तस्य चाघातोः ६ । ४ । १४ ॥

अत्यन्तस्योपधाया दीर्घो धानुमिनामन्नस्य आमंभुदी सी परे ।
उगित्वाभुग् । धीमान् । धीमन्ती । धीमन्नः । हे धीमन् ।
शसादी महद्भु ॥ भातेर्भवतुः । ईत्स्वमामर्ष्यादिभस्यापि ढेलोपः ।
भवान् । भवन्ती । भवन्तः । शत्रेभ्यस्तस्य भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५ ॥

पाठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तस्यै
स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८ ॥

१-कुङ्च्घातोः 'कृत्विग्' इत्यादिना कित्प्रत्यये तद्विधानसामर्थ्येन
अस्य अकारोपधत्वेन नलोपाभावे कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सी तस्य
हल्हत्यादिलोपे चस्य संयोगान्तलोपे अस्य कुत्वेन इकारे 'कुङ्' इति । अस्य
सुपि पूजार्थं 'प्राञ्च्' शब्दबद्धपम् । अस्य अनुपधत्वादेव कुङ्ग्यादित्यत्र
नलोपो ॥ । चक्रमातीयः पक्षिविशेषः 'कुङ्' इत्युच्यते ॥ २-पयोमुग्
मेघः ॥ ३-कुङ्गिमान् ॥ ४-'यचि मम्' इत्यनेन चतुर्थपञ्चमाध्यायविहित-
प्रत्ययेषु परतो भर्तृशविधानाद् ङवतुप्रत्ययस्योपादित्वेन तृतीया-
ध्यायस्थवात् तस्मिन् परे मत्वाभाव इति भावः ॥ ५-शत्रन्तस्या-
त्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घः ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न । ददत्, ददद् । ददत्तौ ।

ददतः ॥

जक्षित्पादयः पट् ६ । १ । ६ ॥

पङ्धातयोऽप्ये जक्षिनिध सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ।
जैक्षत्, जक्षद् । जक्षनी । जक्षतः ॥ एवं जीप्सत् । दौरेद्रत् ।
शैसत् । चैकासत् ॥ गुप्, गुब् । गुपौ । गुपः । गुम्भ्याम् ॥

त्यदादिषु दृशोऽन्तालोचने कञ्च ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेभ्यश्चानार्थाद्दृशोः कञ् स्यात् । घात् किन् ॥

आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशश्चतुषु । तादृक्,
तादृग् । तादृशी । तादृशः । तादृग्भ्याम् ॥ वश्चेति पः ।
जश्चचत्वे । विद्, विद् । विशी । विशः । विद्भ्याम् ॥

१-दानं कुर्वन् ॥ २-आगृ, दरिद्रा, शम्भु, चक्राशु, दीधीद्, वैषीद् इति
पट् धातयः । जाप्सत्, दरिद्रत्, शम्भत्, चक्रासत्, दीप्सत्, वैष्यत्—इति
ऋमैगैषां प्रथमैकवचने रूपं बोध्यम् ॥ ३-मक्षयन् इत्यञ्च ॥ ४-जागरणं
कुर्वन् ॥ ५-कुर्वन्ति प्राप्नुवन् ॥ ६-आसनं कुर्वन् ॥ ७-शोभमानः ॥
८-एकः ॥ ९-तद्दृश इत्यस्मात् 'त्यदादिषु' इति किन्प्रत्यये तस्य
सर्वापहारिलोपे, 'आ सर्वनाम्नः' इति तदो दकारस्याकारे दीर्घे च प्रातिपदि-
कत्वात्सौ सोल्लोपे दकारस्य 'नञ्' इति पत्वे तस्य वश्येन दकारे 'किन्
प्रत्ययस्य' इति ध्रुत्वेन मकारे 'वाचसाने' इति चर्त्तविकल्पे 'तादृक्, तादृग्' इति
रूपद्वयम् । सुपि 'लारि च' इति चत्वेन यस्य ककारे यथाप्राप्तकार्ये 'तादृशु'
इति ज्ञेयम् । एवम् 'नञ्' इत्यत्र कुर्वन्पञ्चे षडङ्गकानां प्रक्रिया उज्जेया ।
एवं 'घृतस्पृह्' इत्यत्रापि ॥ १०-वैश्यः ॥

नशेर्वा ८ । २ । ६३ ॥

नशेः क्तवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक्, नग्, नद्, नङ् । नशी । नशः । नग्भ्याम्, नङ्भ्याम् ॥

सृशोऽनुदक्ते किन् ३ । २ । ५८ ॥

अनुदक्ते सुप्युपगदे सृशोः किन् । घृत्तसृक्, घृत्तसृग् । घृत्तसृशी । घृत्तसृशः ॥ दृष्टक्, दृष्टग् । दृष्टो । दृष्ट्म्याम् ॥ रत्तुर्गो । रत्तुमुद्भ्याम् ॥ पद्, पङ् । पङ्भिः । पङ्भ्यः । पण्णाम् । पद्सु ॥ रुक्प्रति क्तवर्गस्यासिद्धत्वात्सप्तजुषोरिति रुक्म् ॥

वोरुपधाया दीर्घे इकः ८ । २ । ७६ ॥

रेफयान्तयोर्ध्वोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः । पिपठिपी । पिपठीर्भ्याम् ॥

नुम्विसर्जनीयशब्दार्थवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुम्भ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः । षट्त्वेन पूर्वस्य यः । पिपठीषु, पिपठीःषु ॥

१-नशरः ॥ २-घृत्तस्पर्शकारी ॥ ३-'कृत्विग्' इत्यादिना किञ्चन्त-
दधूपृशब्दात् सौ तस्य लोपे यस्य जश्त्वेन ङकारे कुत्वेन यकारे वैकल्पिकवर्त्ये
निर्दिष्टरूपद्वयं सिद्धम् । दधृक्-धर्षणकारकः ॥ ४-रत्तापहारकौ ॥ ५-पठितु-
मिच्छुः ॥ ६-पिपठिपृशब्दात् मुष्पनुबन्धलोपे 'स्वादिष्यसर्वनामस्थाने' इति
पदसंशयाम् 'पूर्वकासिद्धम्' इति पत्वस्यासिद्धत्वात् 'सप्तजुषो कः' इति
कृत्वेऽनुबन्धलोपे 'वोरुपधाया दीर्घे इकः' इति दीर्घे 'रोः सुभि' इति रोर्विसर्गे
तस्य 'वा शरि' इत्यनेन पाश्चिक्कसिद्धौ तदभावे विसर्गस्य सकारादेशे
'पिपठीःसु, पिपठीसु' इति रूपद्वये जाते 'नुम्विसर्जनीय' इति सूत्रेणोभयत्र
सुपः सकारस्य पत्वे द्वितीयलक्ष्ये षट्त्वेन पूर्वसकारस्य यकारे निर्दिष्टरूपद्वयं
सिद्धम् ॥

चिक्तीः । चिक्तीर्षी । चिक्तीर्ष्याम् । चिक्तीर्षु ॥ विद्रन् । विद्रांसी ।
हे विद्रन् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥

वस्यन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । विद्रुपः । वसुसंस्थिति
दः । विद्रुपाम् ॥

पुंसोऽशुङ् ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽशुङ् स्यात् । पुमौन् । हे पुमन् ।
पुमांसी । पुंसः । पुम्प्याम् । पुंषु ॥ ऋदुशनेत्यनङ् । उर्शना ।
उशनसी । (अस्य संशुद्धौ मानङ्, नलोपश्च वा धाम्यः) । हे
उशन, हे उशनन्, हे उशनः । हे उशनसी । उशनोभ्याम् ।
उशनस्तु ॥ अनेहा । अनेहसी । हे अनेहः ॥ वेधीः । वेधसी ।
हे वेधः । वेधोभ्याम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सी परे सुलोपश्च । तदोरिति
सः । असी । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ८ । २ । ८० ॥

१-चिक्तीर्ष्याम्दात् सौ तस्य लोपे वत्वस्यासिद्धत्वात् 'रासस्य' इति
संयोगान्तलोपे रेफस्य विसर्गे 'चिक्तीः' इति । एवं चिक्तीर्ष्यामित्यत्रापि
'रासस्य' इति संयोगान्तलोपः । अस्य सुपि रेफस्य विसर्गस्तु न, 'रीः सुपि'
इति नियमात् । 'शरोऽचि' इत्यनेन दित्वाभावश्च । अस्य कर्तुमिच्छु-
रित्यर्थः ॥ २-वस्यन्त्यशवयवत्वेनात्र सस्य यः ॥ ३-पुरुषः ॥

४-शुक्लार्थः ॥ ५-क्रान्तः ॥ ६-व्रजा ॥

अदसोऽसान्तस्य दाप्परस्य उदृतौस्तो दस्य मक्ष । आन्तरत्मा-
द्वस्तस्य उः, दीर्घस्य ऊः । अम् । जसः शी । गुणः ॥

एत ईद्रहुवचने ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दाप्परस्यैत ईदस्य च मो बहुषोक्तौ । अमो ।
पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमन्वे । अमुम् । अम् ।
अमून् । मुत्वे कृते विसंज्ञायां नाभावः ॥

न मु ने ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना ।
अमूम्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीम्यः २ । अमुष्माद् ।
अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ॥

इति हलन्तवृत्तिज्ञाः ।

अथ हलन्तसीलिङ्गाः

नहो धः ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्वाभ्रलि पदान्ते च ॥

नहियुतिवृषिय्यधिस्रनिमहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥

१-अदन्' इत्याद् दाप्परमन्वावनुवन्धलोरे त्वदागये पारुणये
'अदलोऽमेः' इति मुचे 'अनु आ' इति कोषिगङ्गायाम् 'आदो नादिषाम्'
इति नृमाने वर्त्तते मुच्यन्मिङ्गान् प्राप्त 'न मु ने' इत्यनेन निगिङ्गधो,
तस्य नृमाने कृते अनुना इति मिङ्गम् । मुच्यन्मिङ्गवान् 'मुनि च' इति
दीर्घश्च न इत्यः, एतेन नृमये नृमानि कोऽपि मुच्यन्मिङ्गानिनेषान् ॥

किञ्चन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत्, उपानद् । उपानही ।
उपानत्सु ॥ किञ्चन्त्वात् कुन्वेन घैः । उष्णिक्, उष्णिग् ।
उष्णिही । उष्णिग्भ्याम् ॥ यौः । दिवौ । दिवः । दुभ्याम् ॥
गौः । गिरौ । गिरः ॥ एवं पूः ॥ चतस्रः । चनसृणाम् ॥ का ।
के । काः । सर्वानद् ॥

यः सौ ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः । इयम् । त्वदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । टाप् ।
दधेनि मः । इमे । इमाः । इमाम् । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ।
आभिः । अस्त्यै । अस्त्याः । अनयोः । आताम् । अस्याम् । आसु ॥
त्वदाद्यत्वम् । टाप् । स्वा । स्ये । त्याः ॥ एवं तद्, एतद् ॥
वौक्, वाग् । वाचौ । वाम्भ्याम् । वासु ॥ अप्रशब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः । अप्तुनिति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः ।

१-एवं नीहत्, प्रावृद्, ममीवित्, नीहृक्, ममीहृक्, कनीपद्,
परीतत् इत्येतेषु पूर्वपदस्य दीर्घो बोध्यः । 'उपानद्' इत्यस्य पादघाणम् अर्थः ॥
२-मदाश्रागसंवारादिप्रयत्नसाम्यात् ॥ ३-वेदमन्त्रेषूपलभ्यमानचन्द्रोविदीपः ॥
४-द्वौः स्वर्गौ नमश्च ॥ ५-वाणी ॥ ६-ग्रामः ॥ ७-इदमशब्दान् द्रौविमक्ता-
वनुबन्धलोपे त्वदाद्यत्वे पररूपेण दीर्घे 'देयाम्' इति देयमादेशे 'सर्वनाम्नः
स्याद्' इति आभिः स्वाडागमे आपो ह्रस्वे हलि लोपे आमा सह सवर्णदीर्घे च
'अस्याम्' इति सिद्धम् ॥ ८-सा, ते, ताः । एषा, एते, एताः । इत्यादिरूपाणि ॥
९-वाणी ॥ १०-जडम् ॥

अयाम् । अेषु ॥ दिक्, दिग् । दिशी । दिशः । दिम्याम् ॥
 त्र्यंदादिष्विति दशोः किन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । ईक्, इग् ।
 दशी । दम्याम् ॥ ऋद्, त्विद् । त्विर्वा । त्विड्म्याम् ॥ सप्तशुभो-
 रुरिति रुत्वम् । सैजः । सशुभो । सज्म्याम् ॥ औशीः । आशिषी ।
 आशीम्याम् ॥ असी । उत्तमवे । अम् । अम् । अमुया ।
 अमून्याम् ३ । अमूमिः । अमुष्यै । अमूय्यः २ । अमुष्याः ।
 अमुयोः २ । अमूपाम् । अमुष्याम् । अमूपु ॥

इति हलन्तश्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वेनइत्, स्वनइद् । स्वनइही ।
 चतुरनइहोरित्याम् । स्वनइवाहि । पुनस्तइत् । शोषं पुंवत् ॥

१-अथ 'चयो द्वितीया' इति तु न प्रवर्तते, पकारस्य जश्चयेन षकारे
 तस्य चत्वेन पकारः क्रियते, तस्यासिद्धत्वात् । एवं 'धुक्' इत्यादावपि ज्ञेयम् ॥
 २-'ऋविग्' आदिना क्रिजन्तदिशब्दात्सी तद्धोने 'वध' इत्यादिद्वयेन
 घस्य पत्वे अदत्वे क्रिजन्तत्वात्कुत्वेन गच्छेज्यस्याने पाक्षिकचत्वे निर्दिष्ट-
 रूपद्वयं सिद्धम्, एवं दृगित्यत्रापि सर्वे कार्यम् । दिक्छन्दः प्राञ्चादिषु
 रुटः । इक्छन्दो नैषपम्यायः ॥ ३-किन्प्रत्ययो यस्माद् दृष्टस्य कुत्वम्
 इति 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यस्यायंस्वीकृतात् । किन्प्रत्ययस्य 'तादृग्' इत्यत्र
 दृशेर्दृष्ट इति भावः ॥ ४-लोचनम् ॥ ५-कान्तिः ॥ ६-सजःशब्दो
 मिश्रवाची त्रिलिङ्गः ॥ ७-आशीः दृष्टार्थाद्यन्तम् ॥ ८-अदम्
 शब्दान् ही त्र्यंदाद्यत्वे परस्मै यानि दीर्घे डेगमादेशे स्यादागमे पूर्वस्य
 ह्रस्वे आमा सद् दीर्घे मुत्वे पत्वे च अमुष्यामिति ॥ ९-शोमन् अनइष्-
 वरस्य तद् स्वनइत्कुत्वम् ॥

योः । वारी । वारि । वार्म्याम् ॥ चत्वारि ॥ विम् । के । कानि ॥
इदम् । इमे । इमानि ॥ (अन्वादेशे नपुंसके वा एनद्रक्तव्यः) ।
एनैत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः ॥ अहः । विभाय
दिश्योः । अहो, अहनी । अहानि ॥

अहन् ८ । २ । ६८ ॥

अहन्तिव्यस्य रुः पदान्ते । अहोम्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनो ।
दण्डानि । दण्डिना । दण्डिम्याम् ॥ सुपथि । डेलोपः । सुपथो ।
सुपन्थानि ॥ ऊर्ध्व, ऊर्ग । ऊर्जी । ऊर्जि । नैरजाना संयोगः ।
तत् । ते । तानि ॥ यत् । ये । यानि ॥ एतत् । एते । एतानि ॥
गवाक्, गवाम् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्न्याम् ।

१-वाः—अहम् ॥ २-स्वमोर्लुकि 'न ह्यमोर्लुक्' इति निषेधेन
प्रत्ययलक्षणाभावे विभक्तिपरत्वाभावात् वादेशो न । एषम् इदम्, त्वद्,
तद्, यद्, एतद् इत्यत्र स्वमोर्लुकि अत्वसत्त्वाद्यभावः ॥ ३-इदमेतदोः
द्विषे द्वितीयैकवचने एनादेशं वाधित्वा 'अन्वादेशे' इति वार्तिकेन एनवा-
देशः । अमो लुकि चर्त्तविकल्पेन 'एनन्, एनद्' इति रूपद्वयम् । द्वितीया-
दिवचनादो एनादेश एव ॥ ४-अत्र 'रोऽमुषि' इति रेफादेशः । अस्य
दिनमित्यर्थः ॥ ५-सुपयिन् शब्दाजदशमोः एवादेशो सर्वनामस्थानत्वेन
'इतोऽन् सर्वनामस्थाने' इति अत्र 'यो न्यः' इति थस्य न्यादेशो 'सर्वनाम-
स्थाने' इति दीर्घे 'सुपन्थानि' इति रूपं सिध्यति । प्रथमैकवचने सुपथी-
त्यत्रात्वादिकं ॥ न, सोर्लुका लुक्त्वात् ॥ ६-बलं तेजश्च ॥ ७-ऊर्ध्व-
शब्दाजदशमोः श्वादेशे द्वालन्तलक्षणे उक्तरात्परानुमागमे नकाररेफ-
अकाराणां व्रजेण सञ्चिधानमतः तवर्गस्य चवर्गेण योगाभावात् श्रुत्वं न ॥
८-गवाकृच्छे गतिपूजाभेदेन रूपवाहुस्यान् मूलानुसारेण केषलगतियथे
रूपाणि लिख्यन्ते—गवाक्, गवाम् २ । गोची २ । गवाञ्चि २ । गोचा ।
गवाग्न्याम् ३ । गवाग्न्यिः । गोचे । गवाग्न्यः २ । गोचः २ ।
गोचोः २ । गोचाम् । गोचि । गवाह्यु ॥

शकृत् । शकृती । शकृन्ति ॥ ददत् ॥

वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनाम-
स्थाने । ददन्ति, ददति ॥ तुदत् ॥

आच्छीनघोर्नुम् ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरथयवस्तदन्तस्य नुम् वा शीनघोः ।
तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥

शौप्श्यनोरङ्गात्परो यः शतुरथयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनघोः ।
पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ॥ धनुः ।
धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुव्विसर्जनीयेति पः । धनूंषि ।
धनुषा । धनुर्म्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पयः । पयसी ।
पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् ॥ सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥
अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमावे । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

इति पङ्क्तिप्रकरणम् ।

१-शकृत् पुरीषपर्यायः ॥ २-अवर्णान्ताङ्गं 'तुद' इति ततः परः

शतुरथयवस्तकारः तदन्तः 'तुदत्' इति ॥ ३-'पचत् ई' 'दिव्यत् ई' इत्यत्र

घपोऽकारश्चकारोत्तरः, श्यनोऽकारो यकारोत्तरः, तस्मात् परः शतुरथयव

उभयप्रापि तकारस्तदन्तस्य 'पचत् दीव्यत्' शब्दस्य शोपरे नियं

नुमागमः ॥ ४-'सुपुंम्' शब्दाज्जशतोः श्यादेशे सर्वनामस्यान्ते 'पुंलो-

ऽमुद्' इति अमुद्वादेशे 'सुपुम्' इ' इति जाते हलन्तलक्षणनुमागमे

'सान्तमहतः' इति दीर्घे 'नश्चापदान्तस्य' इति नश्वानुस्वारे 'सुपुमांसि' इति ॥

५-'अदम्' शब्दात्तमोर्लुकि लुका लृप्त्येन प्रत्ययलक्षणाभावात् 'अदत्

औ' इति न प्रयतन्ते, 'अदसोऽसेर्दादु दी मः' इति मुन्यमपि न, अद-

सान्तयान् । सकारस्य इत्ये विसर्गे च 'अदः' इति ॥

अथान्ययानि

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताथान्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर ।
प्रातर । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् ।
भृते । युगपद् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । यस् । दिवा । रात्रौ ।
सामम् । चिरम् । मनाक् । ईप्त् । जोषम् । तूष्णीम् ।
बहिस् । अवस् । समया । निकृय । स्वयम् । वृथा । नक्तम् ।
नञ् । हेतौ । इहा । अद्वा । सामि । वत् । माह्वणवत् ।
क्षत्रियवत् ॥ सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा ।
अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना ।

१-अथ स्वरादीनामर्थो निर्दिश्यन्ते-स्वरिति स्वर्गे परलोके च ।
अन्तरिति मध्ये प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यन्त-
र्धाने । उच्चैरिति महति । नीचैरित्यल्पे । शनैः क्रियामान्धे । ऋधक् उत्थे ।
भृते वर्जने । युगपदित्येककाले । आरात्समीपयोः । पृथग् मित्रे । ह्यस्
अतीतेऽङ्घ्रि । श्रोऽनागतेऽङ्घ्रि । दिवा दिवसे । रात्रौ निद्रि । साममिति
निशामुक्ते । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईप्त् इमावत्ये । जोषं मुक्ते मौने
च । तूष्णीमिति मौने । बहिस्, अवस् इमी वाक्ये । समयेति समीपे मध्ये
च । निकृतेत्यन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति
रात्री । नमिति निद्रये । हेताविति मिमित्रे । इहेति प्राकार्ये । अहेति
शुद्धाक्षपारणयोः । सामि इत्यर्थे अनुष्ठिते च । वत् इति तुल्येऽर्थे तद्वित-
प्रत्ययः, यस्य 'आह्वणवत्, क्षत्रियवत्' इत्युदाहरणे । सना, सनत्,
सनात् एते नित्ये । उपधाति भेदे । तिरस् अन्तर्धी तिर्यगर्थे परिमये
च । अन्तरेति मध्ये विनार्ये च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्येतिगते कालाधिक्ये
प्रश्ने शीघ्रे सम्यत्पर्ये च । कमिति कारिभूतमिन्द्रासुनेषु । शमिति मुक्ते ।
सहसेति आकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेमविनार्ययोः ।

मन्त्रि । मन्त्रा । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्रि । मन्त्रि । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।
 मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र । मन्त्र ।

स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।
 स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे । स्वर्गसि मन्त्रे ।

१-स्तेनान्येऽपि शेषाः । तथा हि—कामे स्वाप्नुवन्ते । प्रकाममित्य-
 तिर्यपे । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याये । परमिति किम्त्यर्थे ।
 साध्यान् प्रत्यये । साचीति तिर्यगर्थे । स्वामित्वर्थद्वीकारे । मह्यम्, आद्य
 एतौ शेषे । संयत् षष्ठे । अवश्यं निधये । उतेति सप्तौ । ओमित्यद्वीकारे
 मङ्गलि च । भूरिति वृत्तिव्याम् । भुवतित्यन्तरिक्षे । इतिवि, इतिवि, तरु-
 —एते शेषे । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्टु निरुद्धे । सु पूजायाम् । कु
 कुत्सितेषदर्ययोः । अज्ञातेति तत्त्वशीघार्ययोः । मिश्र इति द्वावित्यर्थे ।
 अस्त्वामिति विनाये । स्वान्ते इति युक्ते । परमिति ईषदुत्कर्षे । मुदि गुरुपथे ।
 यदि कृष्णपथे इत्यादि ॥

चै । या । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शशत् । गुणत् ।
भूयस् । कूरत् । कुशित् । नेत् । चेत् । चण् । कश्चित् । यत्र । नह । हन्त ।
माकिः । माकिम् । नकिः । नकिम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वि ।
है । त्वि । रे । श्रौयद् । वीयद् । स्वाहा । स्वधा । वयद् । तुम् । तथाहि । खलु ।
किञ्च । अयो । अय । मुमु । स्म । आदह । (उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूप-
काश्च) । अवदत्तम् । अहंयुः । अग्निशीरा । अँ । आ । इ । ई । उ ।

१-चेति समुच्चयान्वाचकेतरेतरयोगसमाहारेषु । या स्वादिकल्पो-
सयोश्चार्थेऽपि समुचये । इ इति प्रसिद्धौ । अह इति पूजायाम् । एवेत्यवधारणे-
ऽन्यत्त्वमौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये लक्षणे च । शशदिति
वीनःपुन्ये नित्ये सहाय्ये च । गुणदित्येष्टकाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये
च । कूरदिति प्रभे प्रशंसाया च । कुशितिति भूयर्थे प्रशंसायां च । नेदिति
छात्राणां प्रतिरोधविचारसमुचये च । चेदिति यत्पर्ये । चण् चेदर्थे ।
कश्चिदिति प्रभे । वनेति अनङ्गद्वयमप्यर्थाभ्यासेषु । नहेति प्रत्यारम्भे ।
हन्तेति इरे रिगादेऽनुस्मृताया वाच्यारम्भे च । माकिः माकि नकिः
नकिमिति चत्वारोऽपि वर्जने । माङ् नञौ स्वरादिपूर्वौ । यावतावदेतौ
सादृश्यावधिमानारधारणेषु । त्वे रिगेष्विति संज्ञाः । है द्विवर्जौ । म्वे
इति पाठान्तरम् । रे दानेऽन्नादरे च । श्रौयद्, वीयश्चित् स्वरादिपूर्वौ ।
स्वाहा देवताभ्यो दाने । वनेति रिगुभ्यः । तुमिति तुकारे (गुह गुह्य
हंकाय) । तथाहि निदर्शने । खलु इति निरोधशक्यकालकारनिर्भाषणेषु । किञ्चि
वार्तायामर्थादे च । अयो अयेति महात्मनस्तत्परात्मनश्च भक्त्यात्मनश्च विचार-
प्रतिपादसमुचयेषु । मुमु प्रशंसायाम् । स्मेत्यर्ताने वादगुणने च । आदहेति
उपसर्गविभक्त्युचयेषु ॥ २-अवदत्तमित्यवधारणद उपसर्गसमाहारादपि
न साध्यादुपसर्गः, अत्र उपसर्गप्रतिष्ठापकत्वनस्याम्यत्र च भवति । एवनेव
विशेषं प्रदर्शयित्वादि । उपसर्गविभक्त्यादेव 'अत्र उपसर्गान्तेः, इति लादेशो
न । तथा चोक्तम्—

अवर्तते विदते च अवर्त च विदतेति ।

हृदयमनुवर्तते च विदतेति चेत्तत्रेति ॥ इति ॥

१-अवर्तते विदतेति विदतेत्यवर्तते चेत्तत्रेति । अहंयुःपुनरुच्यते चेत्तत्रेति ॥

२-अ इति लक्षणे निरोधेऽपि चेत्तत्रेति । आ इति वदन्त्यादयोः । इ

ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुक्रम् । यथाकयाच । पाद् । प्याद् । अ
हे । हे । भोः । अये । च । विपु । एकापदे । युत् । आतः । चादिरप्याकृ
गणः ॥ तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्त्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः
अम् । आम् । कृत्वोर्षाः । तसिषती । नानाञी । एतदन्तमव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः १ । १ । ३९ ॥

कृषो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम्
जीवसे । पिबथ्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीमायश्च १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

अव्ययादाप्सुषः २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वसु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्न व्येति तदव्ययम् ॥

वटि भागुरिरङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आप्तं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वैगाहः, अवगाहः । पिधानम्, अपिधानम् ॥

इ अव्ययानि ।

सम्बोधनशुभ्रान्वितस्येषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने । पशु इति
सम्बोधने । शुक्रं वीर्यम् । यथाकयाचेत्यनादरे । पादभृतयः सप्त सम्बोधने ।
चेति द्विसप्तान्वितोभ्यवादपूरणेषु । विपु नानार्थः । एकापदे इत्यङ्गस्मादित्यर्थः ।
युत् युत्तायाम् । आत इति इतोऽपीत्यर्थः ॥

१-तदप्या—यत्तदिति देनौ । आशुभ्यश्चिकलो । सीम सर्वतोभाषे ।
गुरुमाविशये । अनुक्तं विनक्तं । शब्द अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । य
पादपूरणे इत्यर्थे च । दिव्यचेत्यानन्दे । वटु, चाटु इत्येनौ शिपकाये ।
तुम्बिति भर्षने । इकेति सादृश्ये । अलन्ते इति हवानीमित्यर्थः, इत्यादि ॥
२-वगाहावगाहश्चो अन्तार्थः की॥ ३-पिधानाविधानश्चो आप्यदनाप्यो॥

अथ तिङन्ते भ्वादयः

लट् लिट् लृट् लोट् लोङ् लङ् लिङ् लृङ् लृङ् । एङ्
मो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे
रि च ॥

वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धन्वीर्लट् स्यात् । अठावित्ती । उच्चारणसा-
द्वित्य नेत्रम् । भू सैतापाम् ॥ १ ॥ कर्तृविश्रयां भू लृ
स्थिते—

तिससृक्षिमिप्यम्यमिव्यस्ममृताताञ्जसथासायान्ध्वमि-
हेमदिङ् ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लौदेशाः स्युः ॥

लः परस्मैपदम् १ । ४ । ९९ ॥

१—यतश्चो द्विधा, सकर्मका अवयववाच्य, तत्र सकर्मकेभ्यो पातुग्यः
। कर्तरि च, अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा भवन्ति ॥
। मधाव्यानुत्प्लो व्वाहारः सत्ता ॥ २—ननु एकस्य लस्य स्थाने
तस्यादेशा मनेपुर्लुङ् चेद् प्रतिग्रथानं शुणावृत्तिर्लुङ् न्यायेन
। देशानुगोपेन एकारैव लस्य पुनः पुनश्चाख्यात् ॥

अनो दीर्घा यत्रि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घो यज्ञादौ सार्वधानुक्ते । भवामि । भवामः ।
भवामः । ॥ भवामि । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवामि ।
युष्मां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आतां भवामः । वयं
भवामः ॥*

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ।

भूतानपतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धानोर्लिट् स्यात् । लस्य निवाद्यः ॥

परस्मैपदानां णल्लुप्तस्यलघुमणल्लमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिट्स्तिवादीनां नवानां णल्लदयः स्युः । भू अ इति स्थिते—

भूवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥

लिटि धातोर्नम्यासस्व ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनम्यासधात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्र आदि-

भूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते—

पूर्वोऽनम्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽनम्यासस्तत्रः स्यात् ॥

* अत्रेदं तत्त्वम्—यत्र सः त्वम् इति कर्तृपदद्वयम्, तत्र मध्यम-
पुरुषद्विवचनान्तप्रयोगो 'भवथः' इति, यत्र सः त्वम् अहम् इति त्रयाणां
कर्तृत्वम्, तत्र 'भवामः' इति उत्तमपुरुषबहुवचनम् । एवं त्वम् अहम् इत्यनयोः
कर्तृत्वे 'भवावः' इति । त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां द्वयोः सर्वेषां वा
प्रयोगे यः परः पुरुषः स एव प्रयोक्तव्यः । परत्वं चात्र व्यवस्थितम्, प्रथमा-
पेक्षया मध्यमः परः, उभयोरपेक्षया उत्तमः पुरुषः पर इति बोध्यम् ।
अनया रीत्या व्यत्ययेनापि प्रथमादीनां प्रयोगे परः पुरुषो निर्द्धारणीयः ॥

हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

ह्रस्वः ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

मयत्तेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भयनेरभ्यासोकारस्य अः स्याद्विटि ॥

अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झली चरः स्युर्जशश्च । झशो जशः खया चर इति
विवेकः । बभूव । बभूवुः । बभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ॥

डिङादेशलिट्दार्धधातुकसंज्ञः ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५ ॥

बडादेशार्धधातुवत्स्येडागमः स्यात् । बभूविष । बभूवुः ।
बभूव । बभूव । बभूवि । बभूविमि ॥

१-भूषालीः 'परोक्षे लिट्' इति मिट्यनुष्णपरीति सकारस्य निष्कारेण
तान् 'लिट् च' इत्यार्धधातुको 'परस्मैपदानाम्' इति मिट्यनुष्णपरीति 'भू व'
इति जो स्यान्निकोनेन परस्मैपदानाम् 'आर्धधातुवत्स्येड्वलादेः'
इतीडागमे 'भूवो वुङ्' इति वुङ् वुङ्गाममे 'भूव्' छन्दस्य पीर्यट धातो-
रनुष्णपरीति इति द्विवे 'भूवोऽनुष्णपरीति' इति पूर्वस्यानुष्णपरीति 'हलादिः शेषः'
इत्यनेन चरः लोको 'ह्रस्वः' इत्यनेन चरः 'अभ्यासे चर्च' इति भयने बडादेशे
'बभूविष' इति मिट्यम् ॥

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥

स्यतासी लृलुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातोः स्यतासी एती प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः ।

शबाषपवादः । लृ इति लृलृलुटोर्ग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतस्संज्ञः
स्यात् । इद् ॥

लुटः प्रथमस्य ङारौस्सः २ । ४ । ८५ ॥

ङा री रस् एते क्मात् स्युः । ङित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ।

भविता ॥

तासस्त्योलोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेष्व सस्य लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितासी । भवितारः । भवितासि ।

भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

१-अर्तान्तयेः पश्चात्तेनागामिभ्याः पूर्वार्धेन च सहितः कालोऽय-
तनमन्त्रिभ्योऽन्यतनः ॥ २-भूषानोः 'अनद्यतने लुट्' इति छिदि लृलृ
लृमादेरे 'भू तम्' इति जाते त्वं प्रकाश्य 'रयनाग्री लृलुटोः' इत्यनेन धातोः
तानि प्रत्यये तास 'आर्धधातुकं शेषः' इत्याप्यर्धधातुकमन्त्रागामिभ्यामे
षानांमुंतावादेशयोः 'भवितान् तम्' इति जाते त्वः 'लुटः प्रथमस्य' इति
स्यामन्त्यस्यङ्ङाङ्ङपेय रौमादे 'रि च' इत्यनेन सस्य लोपे 'भवितारौ'
इति णिडम् । आगतमिनि पदिनारौ लुट्प्रयोगः न तु वर्तमानदिनस्या-
गामिनि जाते ॥

मृदु मेरे च ३ । ३ । १३ ॥

अविष्कारादेष्टुं विद्यामं विद्यामं अविष्कारादेष्टुं ॥

मृ. । १४ । अविष्कार । अविष्कार । अविष्कार । अविष्कार ।

अविष्कार । अविष्कार । अविष्कार । अविष्कार । अविष्कार ॥

मृदु मेरे च ३ । ३ । १६२ ॥

विद्यामं विद्यामं ॥

अविष्कारादेष्टुं विद्यामं ३ । ३ । १७३ ॥

मृ. ३ । ४ । ८६ ॥

मृ. ३ । ४ । ८७ ॥

मृ. ३ । ४ । ८८ ॥

मृ. ३ । ४ । ८९ ॥

मृ. ३ । ४ । ९० ॥

मृ. ३ । ४ । ९१ ॥

मृ. ३ । ४ । ९२ ॥

मृ. ३ । ४ । ९३ ॥

मृ. ३ । ४ । ९४ ॥

मृ. ३ । ४ । ९५ ॥

मृ. ३ । ४ । ९६ ॥

मृ. ३ । ४ । ९७ ॥

मृ. ३ । ४ । ९८ ॥

मृ. ३ । ४ । ९९ ॥

आहुतमस्य विभ ३ । ४ । ९२ ॥

मेदुतामस्यद् गन्त् विभ । द्विगोक्तं न, इतिगोक्तं न-
साधारणं ॥

मे प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

मे लुपुसमर्गं भातोः प्रागेव प्रत्येक्षताः ॥

आनि लोट् ८ । ४ । १६ ॥

उत्तमप्राग्विनिष्ठायास्य मेदुतामस्यार्त्ताप्य नस्य जः
'लयात् । प्रेमशानि । (दुरः यत्तमन्वपोरुपमर्गं प्रतिष्ठो यत्तम्यः) ।
दुःस्थितिः । दुर्भयानि । (अन्तःशब्दस्याहस्मिन्निष्ठवेदुसमर्गं
वाप्यत्) । अन्तर्भावानि ॥

निर्यं कितः ३ । ४ । ९९ ॥

समस्तस्य द्विदुत्तमस्य निर्यं लोपः । अत्रोऽन्यस्येति
सद्यः । भवान् । भवाम् ॥

अनघतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनघतनभूतार्थवृत्तेर्धानोर्लङ् स्यात् ॥

१-भू धातोः 'लोट् च' इति 'आशिषि' इति वा लोट्यनुकूलो
तस्य उत्तमपुरुषैकवचने मियादेशे तस्य सार्वधातुत्वेन शशि गुणेऽप्यदेशे च
'मेर्निः' इत्यनेन मिशब्दस्य निशब्दादेशे 'आहुतमस्य विभ' इति आडागमे
दीर्घे 'मवानि' इति जातमव 'एरुः' इत्युपानुन, 'मेर्निः' इत्यनेकारोच्चारण-
सामर्थ्यात् । तस्मात् 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रेण प्रत्यक्षस्य प्राक्प्रयोगे
'आनि लोट्' इति सूत्रेण नस्य कृत्वे 'प्रमवाणि' इति सिद्धम् । लोट आशिषि
प्रयोगो यथा—मवान् पण्डितो मवतात्, विषो तु—मम सहायको मवतु
इत्यादि ॥

गुह्यन्यासः ॥ ४ ॥ ७१ ॥

ॐ नमः शिवाय ॥

ॐ नमः शिवाय ॥

[illegible]

ଜଣେକାନ୍ତ । ଉପେନ୍ଦ୍ର । ଜଣେକାନ୍ତ । ଜଣେକାନ୍ତ । ଜଣେକାନ୍ତ । ଜଣେକାନ୍ତ ।

DATE: 2/29/11

विश्वविद्यालयमन्त्रालयसंज्ञायाः प्रथमाध्यायेन निरूपितम् ।

2132

செய்து கொடுத்திருக்கிறார்கள்.

सागुः समर्पितपुद्गलः द्विष ३ । ४ । १-३ ॥

1.4. 2014. 1.4. 2014. 1.4. 2014.

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ।

पृष्ठ संख्या: ७१३१८०१०

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ring size 6 : 1 : 66 11

Abstract

१३५

1. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ (Probability of getting two heads)

● 4 ●

Keywords: child sexual abuse; disclosure; social support

लिङो शेर्नुस् स्यात् । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत ।
भवेयम् । भवेत् । भवेम ॥

लिङाशिपि ३ । ४ । ११६ ॥

आशिपि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किदाशिपि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिपि लिङो यामुद् कित् । स्कोः संपोगाद्योरिति सलोपः ॥

क्ङिति च १ । १ । ५ ॥

गित्किङ्ङिनिमित्ते इलक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् ।
भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् ।
भूयास्त । भूयास्म ॥

लुङ् ३ । २ । ११० ॥

भूतार्धे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

मौडि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

१-भवते: 'विधितिमन्त्रण' इत्यादिशब्देभ्य लिटि तस्य प्रथमपुरुष-
बहुवचने स्यादेते सार्वधातुकत्वे च तस्य 'शेर्नुस्' इति शुभादेशे 'न
विमत्तौ' इति निषेधेन सत्येत्यामावे जस्येतसंशालोपयो: 'यामुद् परस्मैपदेषु'
इति यामुङागमे धातोः अपि गुणादेशयो: 'भव याम् उम्' इति जाने
'अतोयेपः' इति यास इत्यादेशे गुणे कये निष्कर्षे च 'भवेयुः' इति लिट् ॥
२-माद् शब्दे उपपदे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

हं गृहे गुमद्रागदि णिङ् निमित्तं तत्र मविण्यपणं लृङ् स
क्रियाया अनिष्टार्तां गम्यमानस्याम् । अमविण्यत् । अमविण्यता
अमविण्यन् । अमविण्यः । अमविण्यन् । अमविण्यत । अमविण्य
अमविण्यात् । अमविण्याम् । सुवृष्टिस्तेऽमविण्यताश्च मुभिः
मविण्यत्, इत्यादि शेषम् ॥ अतः सौनस्यगमने ॥ २ ॥ अतः ॥

अत आदेः ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरता दीनः स्यात् । आन । आनतुः । आनुः
आतिथ । आनतुः । आन । आत । आतिर । आनिम । अनित
अतिप्यति । अततु ।

आहजादीनाम् ६ । ४ । ७२ ॥

अजादेरङ्गस्याद् हुक्लङ् लङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यात
अत्यास्ताम् । छुङि सिचि इडागमे कृते—

अस्तिसिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ ॥

विषमानात् सिचोऽस्तेष्व परस्यापृक्तस्य ह्रस्व ईडागमः ।

इट ईटि ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । (सिञ्जलोप एकादेशे
सिद्धो वाच्यः) । आतीत् । आतिष्ठाम् ॥

सिञ्जम्यस्तविदिम्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥

१—सात्त्वयगमने सर्वदा गमनम् ॥ २—इह 'अत् इ त्' इति
दशार्थां त्रैपादिकत्वेन सिञ्जलोपस्वादिद्वयात् सकारेण व्यञ्जानात्
सवर्णदीर्घो न प्राप्नोति, अत आह—सिञ्जलोप इति ॥

द्विहो भानोर्दोषीभूतागम्य सुद् स्यात् । आनर्च
 आनर्चनुः । अर्चिना । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत्
 अर्च्यत् । आर्चीत् । आर्चिष्यत् ॥ व्रज गती ॥ १० ॥ व्रजति
 व्रजज् । व्रजिना । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत्
 व्रज्यत् ॥

षट्पञ्चदशान्त्याः ७ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ ।

एभामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु । अत्राज्ञात् । अत्रनिष्पत् ।
कटे यैर्वाचरणयोः ॥ ११ ॥ कटनि । चकट । चकटनुः । कटिता
कटिष्पनि । कटनु । अकटत् । कटेत् । कट्यात् ॥

क्षयन्तक्षयसजागृणिद्व्येदिताम् ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्धन्तस्य स्यतेरेदिनश्च वृद्धिर्नेहादा
सिचि । अफटीत् । अफटिष्यत् ॥ गुपू रक्षणे ॥ १२ ॥

गुणधूपविच्छिद्यपणिपनिम्य आयः ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयः प्रैत्ययः स्वात् स्वार्थे ॥

संज्ञापन्ता धातवः ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः ।
धातुत्वाल्लङादयः । गोपायति ॥

आयादय आर्यघातके वा ३ । १ । ३१ ॥

१-चयौ वृष्टिः आवरणम् आच्छादनम् ॥ २-'प्रत्ययः' इत्यभि-
क्रियते । 'अभिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' ॥ ३-सनादयो दादयः ।

सन्त्यजस्य ब्रह्मचर्यस्य यपोऽप्याचारकिञ्चिज्जगत् सदा ॥

खगान् ईदृक् विद् वेति द्वादशाधी सुनादयः ॥

साक्षकः ॥

आर्धधातुवन्निष्ठायाऽमायादयो वा स्युः । (कास्यनेकाच
आम् यक्तव्यः) । छिटि आस्कासोराम्बिधानाम्बेस्य नेत्त्वम् ॥

अतो लोपः ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यान्तो लोप आर्धधातुके ॥

आमः २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताद्धिपराः कृम्यस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्यादि ॥

उरन् ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासकृष्णस्यात् प्रत्यये । रपरः । ह्रडादिः शेषः ।
ह्रिदिः । गोपायाश्चकार । द्वित्यात्परत्वाच्चणि प्राप्ते—

द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाश्चक्रतुः ।

१—४१९ धाताः, अनकारधातोर्भाम् स्यादिति' इत्ययः ।
२—हलन्त्यमिति गृहेण आम्भो मकारत्वेत्वंया प्राप्ताः, तथाह—भारक्षामी-
द्वित्यादि । मकारत्वेत्वंयायां मिल्यात् 'मिरचोऽन्त्यात्' इति नियमेनाकारतः
परप्रामागमे आकारद्वयस्य सवर्णदीर्घे सप्तम्युत्थानं ध्वर्धमेव स्यादिति
भागः ॥ १—रधुगार्धवस्य 'गुनु' इत्यस्यानुबन्धत्वे 'भूवादयः' इति धातु-
संज्ञायाम् 'भावादय आर्धधातुके वा' इत्यनेन वैकल्पिक आयव्रत्यये
तत्कार्धधातुकत्वेन लक्ष्मिपते कृष्णपगुने 'गोपाय' इति जाते 'अनाद्यन्ताः'
इति धातुत्वे णिङि 'कास्यनेकाचः' इति आम्प्रत्यये 'अतो लोपः' इति
षकारोत्तराकारत्वे 'आमः' इत्यनेन निये लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'
इति लिट्परक श्रोऽनुप्रयोगे लिट्यन्तादेशे तस्यानुमादेशे 'गोपायाम् कृ अगुन्'
इति अने 'ह्रो यचि' इति यचि द्वित्वे च प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' इति
यणादेशनिमित्ते द्वित्वे 'उरन्' इति अभ्यासकृष्णरपाकारे रवरत्वे 'ह्रडादिः
शेषः' इति रराते 'कुरोषुः' इति ककारस्य चकारे भानो मकारस्यानुप्यारे
षगमर्णे कृष्णस्य यचि सकारस्य हन्ते किमर्थे च 'गोपायाश्चक्रतुः'
इति । भाषाभाष्ये 'कुरोषुः' इति ॥

स्वरतिष्ठतिष्ठयतिधृजूदितो वा ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य बलादेरार्धधाकस्येद् वा स्यात् ।
जुगोपिष, जुगोप्य । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपायिष्यति,
गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । अगोपायेत् ।
गोपाय्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत् ॥

नेटि ७ । २ । ४ ॥

इडादौ तिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न । अगोपीत्, अगौप्सीत् ॥

श्लो श्लि ८ । २ । २६ ॥

श्लः परस्य सस्य लोपो श्लि । अगौशाम् । अगौष्णुः ।
अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म ।
अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् ॥ क्षि क्षये ॥ १३ ॥
क्षपति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे
प्राप्ते—

कृषृभृष्टुद्रुसुभ्रुवो लिटि ७ । २ । १३ ॥

कादिभ्य एव लिट् इण् स्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥

अचस्तास्यत्थल्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशोऽवन्तो यो धातुस्तासी नित्यानिट् तनस्वञ्च इण् न ॥

उपदेशेऽज्वतः ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशोऽकारयत्तस्तासी नित्यानिटः परस्य षञ्च इण् न स्यात् ॥

क्रतो मान्द्राजस्य ७ । २ । ६३ ॥

१-अयो नाशोऽकर्मकः ॥

गामी नित्यानिट् ऋदन्तादेव यद्ये नेट् भारद्वाजस्य मते
तेन अन्यस्य स्यादेव । अयमत्र मंगलः—

अजन्तोऽकारवान् यस्मात्पनिट् गतिः वेड्यम् ।

ऋदन्त ईदृङ्निष्पानिट् कायन्यां लिटि तेड् भवेत् ॥

चिक्षेयिष, चिक्षेय । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय
चिक्षियिष । चिक्षियिम । क्षेना । क्षेयनि । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत्

अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः
क्षीयात् ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ ॥

इजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अक्षेयीत् ।
अक्षेप्यत् । तप संतपी ॥ १४ ॥ तपनि । तनाप । तेपतुः ।
तेपुः । तेपिष, तनप्य । तेपिव । तेपिम । तता । तप्स्यति ।

१-सूत्रचतुष्टयपरित्याग्यसंग्रह इति भावः । यो धातुः अजन्तः
क्षि, जि, नी, इत्यादिस्तासौ नित्यानिट् च, तस्य थलि वा इड् भवति,
एषं योऽकारवान् यथा—मच्छ्, अस्तु, त्यञ्, मरञ्, इत्यादिस्तासौ निष्पा-
निट् चास्ति, तस्यापि थलि वा इड् भवति, यो धातुर्ह्रस्वर्कायन्तो इ, कृ-
प्रभृतिस्तासौ नित्यानिट् च, तस्य थलि नेट् । वमादिपुत्रु इड् भवत्येव । 'कृ स्' इति
इतिगूत्रपठितेभ्यो धातुभ्यो लिटि कुवाणि इड् न भवति । केवलं
वृधातोस्तलि 'ववरिय' इत्यत्र निपातनादिड् भवति । 'कृ स्' इति गूत्र-
पठितधातुभिन्नेभ्योऽनिङ्भ्योऽपि धातुभ्यो लिटि इड् भवत्येव ॥ २-अथ
द्विष्वादिकार्याचारं भारद्वाजमतेन इडागमे 'चिक्षियिष' इति रूपम्, मतान्तरे
'अचस्तास्वत्' इति तत्रिनेषे 'चिक्षेय' इति रूपम् ॥ ३-सन्तापः श्लेशः ॥

गन्तु । अगन्तु । नपन् । नय्यात् । अनायीन् । अनायान् ।
अनस्यत् ॥ छम् पौदकिञ्चये ॥ १५ ॥

या आनन्दानन्दप्रसूतमुहसुत्रमित्रशिल्पः ३ । १ । ७० ॥

एवम्, इव-या कार्येण मार्गमाप्नुते, परं । वक्ष्ये ननु ॥

प्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ३६ ॥

कामो दीर्घः पञ्चमैतदे गिति । काम्यनि, कामनि । यकाम ।
 कमिना । कमिभ्यनि । काम्यन्, कामन् । अकाम्या, अकाम्यन् ।
 काम्येन्, काम्यन् । काम्यान् । अकाम्यान् । अकाम्यन् ॥ का
 पाने ॥ १५ ॥

प्राप्ताभ्यान्नाग्रादान्स्वनिर्गतिंशुद्धमहा विरजिष्ण्व-
निष्ठमनसस्तत्त्वज्ञानार्थोपायमाहः ७ । ३ । ७ ॥

वासीन विद्यारव सुमिगल्लकागादी एतदं चरे ।
विद्योदीपकस्यैव न ह्युक्तं । विधिः ॥

आम्रं चक्रे ७ । १ । ३४ ॥

आङ्गवर्णमयं औक्तमं गच्छेत् । इति ।

आमो मोय इति च ६ । ४ । ६४ ॥

[illegible]

अजायोर्ध्वानुक्तयोः निर्दिष्टोः पर्योगानो लोपः । पर्युः ।
पर्युः । पर्यि, पर्याय । पर्युः । पर्य । पर्यी । पर्यि । पर्यिम ।
पर्या । पर्यायि । पर्यु । अर्यि । अर्येत् ॥

एलिङ्गि ६ । ४ । ६७ ॥

मुगंशकानां मासार्शानां च एत्वं स्यादर्धधातुके किति त्रिङि ।
पेयात् । गानिरथेति सिचो लृक् । अयात् । अयानाम् ॥

आतः ३ । ४ । ११० ॥

सिङ्गुकि आदन्तादेव सेर्गुम् ॥

उत्सपदान्तात् ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादकारादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अयास्यत् ॥

ग्लै हर्षक्षये ॥ १७ ॥ ग्लायति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशो एजस्तस्य धातोरात्वं न तु शिति । जग्लौ । ग्लता ।

ग्लायति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लापेत् ॥

धाऽन्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥

१-‘आर्धधातुके’ इत्यभिनिवृत्ते ‘दीदो युद्’ इत्यतः ‘अधि-
विशति’ इति वर्तते विशेषणे उदादिविधिल्लितमर्थमाह-अजायोरिति ।
अजादौ विदति आर्धधातुके, आर्धधातुके इति चेत्पर्यः ॥ २-‘सेर्गुम्’
इति वर्तते । ‘सिजम्बस्त’ इत्यनेनैव सिङ्गुकि प्रत्ययलक्षणेन सेर्गुमि विदे
‘आतः’ इति सूत्रं व्यर्थं सन्नियमार्थमित्याह-सिङ्गुकि इत्यादि ॥

३-हर्षक्षयो ग्लानिः ॥

धुमाभ्यादेभ्यश्च संयोगादेर्धनोरात् एवं वार्धधातुके त्रिति
त्रिदि । ऐधान्, न्यपात् ॥

यमायनमानां सक् च ७ । २ । ७३ ॥

एतं सक् स्यादेभ्यः मित इत् स्यात्तस्मादेतु । अग्रागोत् ।
अग्रागोत् ॥ इत् योद्विभ्ये ॥ १८ ॥ इति ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः गुणो त्रिदि । उभाया वृद्धिः ।
जडा । जडात् । जडः । जड्य । जडभ्यु । जडर । जडात्,
जडर । जडिभ्य । जडिमि । इत् ॥

अद्वयोः स्वि ७ । २ । ७० ॥

करो हानेभ्य ण्येद् । इत्स्वि । इत् । अद्वय । इत् ॥

गुणोर्निर्मयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥

अतो मयोगादेर्भङ्गस्य च गुण स्यात्तस्मात् वार्धधातुके
त्रिदि च । इत् ॥ अद्वयो । अद्विभ्य । अद्विभ्य ॥ धु धातो ॥ १९ ॥

धुः भू च ३ । १ । ७४ ॥

धुः भू इत्येतत् स्यात् भुङ्क्ष्वस्य । भुङ्क्ष्वेति ॥

मार्धधातुकस्येति १ । २ । ४ ॥

अतिमार्धधातुकं त्रिदि । भूत् ॥

(१-७३) इति अष्टादशोऽध्यायः । १-७३ इति अष्टादशोऽध्यायः ।
अतश्च संयोगादेर्गुणः गुणो त्रिदि । उभाया वृद्धिः ।
जडा । जडात् । जडः । जड्य । जडभ्यु । जडर । जडात्,
जडर । जडिभ्य । जडिमि । इत् ॥

हुस्तुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥

हुस्तुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्त्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके
शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुयः । शृणुय । शृणोमि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः । शृण्व
शृणुयः । शृण्वः, शृणुमः । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । शुश्रोष
शुश्रुवधुः । शुश्रुष । शुश्राव, शुश्रूष । शुश्रुव । शुश्रुम । श्रोता
श्रोष्यति । शृणोतु, शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥

उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वप्रत्ययोतो हेर्लक् । शृणु, शृणुतात् । शृणुतम्
शृणुत । गुणावादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृणोत्
अशृणुताम् । अशृण्वन् । अशृणोः । अशृणुतम् । अशृणुन ।
अशृणवम् । अशृण्व, अशृणुर । अशृण्व, अशृणुम । शृणुयात् ।
शृणुयातम् । शृणुयुः । शृणुयाः । शृणुयातम् । शृणुयान ।
शृणुयान् । शृणुयाव । शृणुयाम । श्रूयात् । अधीषीत् । अधोष्यत् ॥
गम्स्त् गी ॥ २० ॥

इगुगमिषर्मा छः ७ । ३ । ७७ ॥

एवं छः स्यात् क्षिति । गच्छेति । अगाम ॥

-
- १-अत्र 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इति सूत्रं वर्धयित्वा परस्मैपदगुणः ॥
२-'इगु' इत्यदिना निवेदमात्रः ॥ १-नित्यभावे गुनेत्यादेशे च इते त-
मिदिः ॥ ४-अत्रच्छागदेशोल्लाम् 'छे च' इति गुणद्वयः सु प च बोध्यम् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः विडित्यनङि ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपोऽजादौ विडति न त्वङि । जग्मतुः ।
जग्मुः । जगमिथ, जगन्थ । जग्मथुः । जग्म । जगाम, जग्म ।
जग्मिथ । जग्मिम । गन्ता ॥

गमेरिद् परस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येद् स्यात् परस्मैपदेषु ।
गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् ॥

पुषादिघुताघ्लदितः परस्मैपदेषु ३ । १ । ५५ ॥

इयन्विकरणपुषादेर्षुतादेर्लृदितश्च परस्य ष्छेरद् परस्मैपदेषु ।
अगमत् । अगमिष्यत् ॥

इति परस्मैपदिनः ॥

एध् एही ॥ १ ॥

दित् आत्मनेपदानां टेरे ३ । ४ । ७९ ॥

शिनो लभ्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥

आतो हितः ७ । २ । ८१ ॥

अनः परस्य क्तितामाकारस्य इप् स्यात् । एधेने । एधन्ते ॥

धासः से ३ । ४ । ८० ॥

॥१॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

इजादेध गुरुमनोज्ञः ३ । १ । ३६ ॥

इति शिरो भाग्युक्तानुश्रवणमन आत् शक्तिरिति ॥

आम्प्रत्ययवङ्करोन्मुप्रयोगस्य ? । ३ । ६३ ॥

आप्रपयो यस्यादिभ्यस्तुभ्योऽशिनो वद्रीदिः । आप्रप्या
तुभ्यमनुप्रपुग्यमानात् कुमोऽप्यामनेयम् ॥

लिट्स्लक्ष्मणोरेण् ३ । ४ । ८१ ॥

त्रिडादिशपोमामपोरेश् इरेजे-नी साः । एभाग्रक्रे । एभाग्रकाने ।
एभाग्रकिरे । एभाग्रकृते । एभाग्रकाथे ॥

इणः पीष्पंलुङ्गलिटां घोऽन्नान् ८ । ३ । ७८ ॥

इणस्तादह्मापरेषां दीर्घदुश्छिन्तां धस्य ढः स्यात् ।
 एधाश्चक्षुद्ये । एधाश्चक्षे । एधाश्चक्षुः । एधाश्चक्षुः । एधाश्चक्षुः ।
 एधामास । एधिता । एधितारि । एधितारः । एधितासे । एधितासाये ॥

१-आम्प्रभृतिः 'एष' धातुस्यस्य 'एषने' इत्यादी यथा आत्मनेपदम् । तद्वत् तस्मादनुप्रयोग्यमानात् कृत्रोऽप्यात्मनेपदम्, 'गोपायाश्चकार' इत्यादि परस्मैपदे गुप्प्रभृतिधातुभ्यो यथाप्रत्ययस्यस्यस्यभृतिभूतगुप्प्रभृतिधातु-
तुल्यं कृत्रोऽपि परस्मैपदमेव ॥ २-वृद्धचर्षकात् 'एष' धातोर्लिटि 'इमादेभ
गुदमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्यये लिटो लुकि लिट्परककृत्रोऽनुप्रयोगे
लिटः स्थाने कृत्रो अित्वादुभयपदे प्राप्ते 'आम्प्रत्ययान्त कृत्रोऽनुप्रयोगस्य'
इति नियमेन लिटः स्थाने आत्मनेपदसंज्ञकप्यमादेशे द्वित्वादिकाये जाते
'एषां च कृष्यम्' इति दशायाम् 'दित आत्मनेपदानाम्' इति द्वेते 'इणः
पीष्णलृङ्लिटः षोऽङ्गात्' इति षस्य दादेशे निर्दिष्टरूपं सिद्धम् ॥ .

धि च ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सस्य लोपः । एधिताच्चे ॥

ह एति ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहं । एधितास्वहे ।
एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे ।
एधिष्येधे । एधिष्यन्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

आमेतुः ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

सगाम्भा चामौ ३ । ४ । ९१ ॥

सगाम्भा परस्य लोटेतः कमाशामी स्तः । एधस्व । एधेधाम् ।
एधन्वम् ॥

एत ऐ ३ । ४ । ९३ ॥

लोटुतमस्य एत ऐ स्यात् । एधि । एधावहि । एधामहि ॥
आटध । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेधाम् । ऐधन्वम् ।
ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

लिङ्गः सीयुट् ३ । ४ । १०२ ॥

संलेशः । एधेन । एधेयाताम् ॥

सस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥

लिङ्गो सस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेथायाम् ।
एधेणम् ॥

(-लिङ्गः संलेशोऽन्य इत्ये' एत्येन सीयुट् इति टीकाः ॥

इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥

सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तथोः सुट् । यलोपः । और्वधातुकत्वात्सलोपो न
एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीय
स्ताम् । ऐधिषीष्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि
ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु अस्य अदित्यादेशः स्यात्
ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । ऐधिष्वम् । ऐधिषि
ऐधिष्वहि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त
ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यथ्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि
ऐधिष्यामहि ॥ कमु कौन्ती ॥ २ ॥

१-‘लिङ्गधिपि’ इति सूत्रेणेति शेषः ॥ २-सीत्वंप्रत्ययस्य इडागमे
एधमात्रस्याङ्गत्वेन इणन्ताङ्गात्परत्वाभावेन ‘इणः पीष्वम्’ इति इत्वं न
मयति ॥ ३-इत्याकारमिष्ठात्परस्येत्यर्थः ॥ ४-अथ ‘ऐधिषत्’ इति
समुदायोऽङ्गसंज्ञः, तत्र सिन्धः सकारस्य ‘धि च’ इति लोपेऽपि एकदेश-
विरुद्धत्वात्वेन अङ्गत्वाश्रया ‘इणः पीष्वम्’ इत्यादिना इत्वं षोषम् ।
यत्तु स्वामिदधानन्देन सलोपरस्य स्थानिवद्भावेन इणन्तत्वाभावाद् इत्प्र-
धानोनीचुक्तन्तत्र विचार्यहम्, ‘स्थानिश्च-’ सूत्रेण आदेशप्रयुक्तपारणा-
संभवात्, अन्यथा ‘नायकः, पावकः’ इत्यादौ आपादादेशाशङ्किः प्रसज्येत ॥
५-कान्तिरिष्य ॥

कमेर्णिङ् ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । डित्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाप्येतन्विष्णुषु ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आङ् आप्य इत्तु इष्णु एषु णेरपादेशः स्वात् ।
कामयाश्चक्रे । आयादय इति णिङ् या । चकमे । चक्रमाते ।
चकमिरे । चकमिरे । चक्रमाये । चकमिजे । चकमे । चकमिवहे ।
चकमिमहे । कामयिता । कामयितासे । कमिता । कामयिष्यते,
कमिष्यते । कामयताम् । अकामयन् । कामयेन । कामयिषीष्ट ॥

विमायेटः ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इत् तनः परेण णीर्जलुङ्लिटौ धस्य वा ढः ।
कामयिरोद्दयम् । कामयिरीष्यम् । कमिरीष्ट । कमिरीष्यम् ॥

णिभ्रिद्रुधुम्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ॥

प्यन्तात् भ्वादिभ्यश्च ष्लेभङ् स्वात् कर्त्रर्थे ङङि परे ।
अकामि अ त इति स्थिते—

णेरनिट् ६ । ४ । ५१ ॥

अनिटादागार्धधातुके परे णेलोपः स्वात् ॥

णी चङ्गुपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥

चङ्गरे णी चङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्वात् ॥

चङि ६ । १ । ११ ॥

१—चङ्गरः 'अत उपधाया' इति वृद्धयर्थः, चङ्गर आत्मनेपदत्वार्थः ॥

चङि परे अनभ्यासस्य धातायस्त्वनेकायः प्रथमस्य
स्योऽवाऽर्द्धिनीपरस्य ॥

सन्वद्धुनि चङ्परिष्कारलोपे ७ । ४ । ९३ ॥

चङ्परि णी यदात् तस्य योऽभ्यासो लघुरः तस्य सन्
कार्यं स्याज्जायलोपेऽसति ॥

सन्वतः ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यान इत् स्यात् सति ॥

दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्वायविनये । औचीकमत
णिङ्भाषपक्षे—(कमेऽष्टेश्चङ् वाच्यः) । अचकमत । अकामविध्यत
अकविध्यत ॥ अय गती ॥ ३ ॥ अयते ॥

उपसर्गस्यापत्तौ ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेकस्तस्य लृत् स्यात् । प्रायते । पलायते

१—‘अ चकम् अ त’ इत्यत्र चङ्परिपरम् अङ्गम् ‘अचकम्’ इति
तस्याभ्यासः ‘च’ इति, स च ककारोत्तराकाररूपलघुरः, तस्याभ्यासस्य
सति परे तत्कार्यम् इत्यदीर्घरूपं तद् भवति । यत्र च गिनिमित्तकोऽभ्योपः
‘अचकपत्’ इत्यादौ तत्र न तत्कार्यम् । अत्र तु उपदेश एव उकारलोपो
न गिज्निमित्तः ॥ २—इच्छार्थकालुप्तानुबन्धकात् ‘कम्’ धातोः ‘आयादयः’
इति बैकहिनके णिङि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ ‘सन्वायन्ताः’ इति धातुत्वे
छुङि तादेशे च्लो तस्य ‘णिभिद्रुधुभ्यः क्तारे चङ्’ इति चङ्देशे
‘नेरनिङि’ इतीकारलोपे ‘जो चङ्चुपधायाः’ इति उपधाहस्ये ‘चङि’
इति द्वित्ये अभ्यासकार्ये ‘अ चकम् अ त’ इति दशायाम् ‘सन्वद्धुनि’
इति सन्वद्भावे ‘सन्वतः’ इतीत्ये ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे सिद्धं रूपम् ॥

दयापास्य ३ । १ । ३७ ॥

दप् अच् आस् एम् आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चके । अयिता ।
अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । अयिषीष्ट । विभाषेटः ।
अयिषीद्वम्, अयिषीष्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्, आयिष्वम् ।
आयिष्यत ॥ द्युत दीप्ती ॥ ४ ॥ चोतते ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरेष्यप्रस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिषुते ॥

द्युङ्ग्यो लुङि १ । ३ । ९१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादीत्यङ् ।
अद्युतत्, अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत ॥ एवम् धित्ता वैजें ॥ ५ ॥
जिमिदा जेहने ॥ ६ ॥ जिष्विदा जेहनमोर्चनयोः ॥ ७ ॥
मोहनयोरित्येके । जिह्विदा जेयेके ॥ रुच दीर्घाभिधीनौ च ॥ ८ ॥
घुट परिवर्तने ॥ ९ ॥ शुभ दीप्ती ॥ १० ॥ क्षुम् संर्चलने ॥ ११ ॥
णम् तुम् हिंसाप्याम् ॥ १२-१३ ॥ संसु अंसु ध्वंसु
अवसंसने ॥ १४-१५-१६ ॥ ध्वंसु गती च ॥ स्रम्भु विज्ञासे ॥ १७ ॥
घृत वर्तने ॥ १८ ॥ वर्तते । वृते । वर्तिता ॥

घृङ्ग्यः स्वसनोः १ । ३ । ९२ ॥

१-बहुवचनमाद्यर्थम् ॥ २-वर्गो रागकरणम् । वया प्रासादं शेततैः,
मुषादिभिरुपलप्य शेतं करोतीत्यर्थः ॥ ३-स्नेहनं शिष्यत्वकरणम् ॥ ४-मोचनं
त्यागः ॥ ५-मोहनम् आकुलीकरणम् ॥ ६-दीप्तिः प्रकाशः, अभिधीतिः
इच्छाविशेषीभवनम् ॥ ७-परिवर्तनम् एकस्यैव वस्तुनः सर्वतोभावेन धरणम् ॥
८-संचलनं स्वभावत्वादेन धर्तनम् ॥ ९-अवसंसनं स्फुरणम् ॥ १०-वर्तनं
वृत्ता ॥

वृतादिभ्यः पञ्चम्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्ये सति च ॥

न वृद्धयश्चतुर्थ्यः ७ । २ । ५९ ॥

वृत्तुवृधुभृधुस्यन्दूम्यः सकारादेरार्धवातुकरूपेण न
तडानपोरभावे । वर्त्यति, वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्ति
चर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट । अवर्त्यत, अवर्तिष्यत ॥ दद दाने ॥ १९ ॥ द

न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥

शसेददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽकारः
एत्याभ्यासलोपी न । दददे । दददाते । दददिरे । ददित
ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददि
अददिष्यत ॥ ग्रूपृष् लजावाम् ॥ २० ॥ ग्रपते ॥

तफलमजत्रपथ ६ । ४ । १२२ ॥

एयामत एत्वमभ्यासोपथ स्यात् किति छिटि सेटि थलि
त्रेपे । ग्रविता, ग्रता । ग्रविष्यते, ग्रप्स्यते । ग्रवताम् । अग्रपत
ग्रपेत । ग्रविषीष्ट, ग्रप्सीष्ट । अग्रपिष्ट, अग्रप्त । अग्रविष्यत, अग्रप्स्य

इत्याग्रनेपदिनः ॥

थिन्त्रु सेनावाम् ॥ १ ॥ थपनि, थपते । शिथ्राय, शिथ्रिये
थपितामि, थपितामे । थपिष्यनि, थपिष्यते । थपनु, थपताम्
अथपन्, अथपन । थपेत्, थपेत् । थोपात्, थपिषीष्ट
चेद् । अशिथ्रियत्, अशिथ्रियन् । अथपिष्यन्, अथपिष्यन् ।

‘१-थिन्त्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्’ इत्यनेन ॥

भृञ् भरणे ॥ २ ॥ भरति, भरते । बभार । बभतुः । बभ्रुः ।
बभर्ष । बभृथ । बभृम । बभे । बभूथे । भर्तासि, भर्तासे । भरिष्यति,
भरिष्यते । भरतु, भरताम् । अभरत्, अभरत । भरेत्, भरेत ॥

रिङ् श्रयणिलङ्शु ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि याचार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् आदेशः स्यात् ।
रीडि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यादीर्षो न । भ्रियात् ॥

उथ १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परी झलद्दी लिङ्सिचौ क्तिं स्तुति । मृषीष्ट ।
मृषीयास्ताम् । अमायीत् ॥

ह्रसादङ्गात् ८ । २ । २७ ॥

सिचो छेपो झलि । अमृत । अमृषाताम् । अभरिष्यत्,
अभरिष्यत ॥ हृञ् हरणे ॥ ३ ॥ हरति, हरते । जहार । जहर्ष ।
जहिव । जहिम । जहे । जहिथे । हर्तासि, हर्तासे । हरिष्यति,
हरिष्यते । हरतु, हरताम् । अहरत्, अहरत । हरेत्, हरेत ।
हिपात् । हरीष्ट । हरीयास्ताम् । अहर्गीत्, अहन । अहरिष्यत्,
अहरिष्यत ॥ धृञ् धारणे ॥ ४ ॥ धरति, धरते ॥ णीञ्
प्रापणे ॥ ५ ॥ नयति, नयते ॥ डुपचप् पाके ॥ ६ ॥ पचति,
पचते । पपाच । पेचिष, पपचथ । पेचे । पक्तासि, पक्तासे ॥

१-भरणं वस्त्राद्यादिना साहाय्यकरणं पूरणकरणं च ॥
२-'रीड कृतः' इति सूत्राद् रीडोऽनुवृत्त्येव सिद्धे प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वरिङ्-
विधानसामर्थ्यात् 'अङ्गुस्वार्धधातुद्वयोः' इत्यादिना दीर्षो न, तदेव सूचयति-
'रीडि' इत्यादिना ॥ ३-हरणं प्रापणं स्तेयो नाशनं स्वीकारश्च ॥

भज सेवायाम् ॥ ७ ॥ भजति, भजते । वभाज, भेजे । भक्त
भक्तासे । भक्षति, भक्षते । अभाक्षीत्, अभक्त । अभक्षान्त
यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ ८ ॥ यजति, यजते ॥

लिङ्गभ्याससोभयेषाम् ६ । १ । १७ ॥

यच्यादीनां प्रद्यादीनां चान्यासस्य सम्प्रसारणं लिटि । इया

यचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥

यचिस्वभ्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात् किति । ईजत्

ईजुः । इयजिथ, इयष्ट । ईजे । यष्ट ॥

पैठोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥

यश्चति, यश्चते । इग्पात्, यक्षीष्ट । अपाक्षीत्, अपय
यह प्रीत्यने ॥ ९ ॥ वहति, वहते । उकाह । ऊहतुः । ऊह
उयदिष ॥

सप्तम्योर्घोऽघः ८ । २ । ४० ॥

ज्ञाः परपोम्योर्घः म्यान् तु दधानेः ॥

टो टे लोपः ८ । ३ । १३ ॥

गदिवहोमेदवर्णम्य ६ । ३ । ११२ ॥

१-यजदाः भयो निर्दिष्टान्ते—

यजतिर्वापिदेव यजिरेष्व भ्येत् वयति ।

देवयदा यजतिर्वापि यजदाः वयतिर्वापि १/५ ॥

इत्येव यजदा यजतिर्वापि १-यजदा यजतिर्वापि

१२ ॥

अनयोरवर्गस्य ओस्याद्द्व्योपे । उवोद । ऊहे । चोडा ।
 ह्यनि । अवाशीत् । अवोदाम् । अवाधुः । अवाशीः । अवोदम् ।
 उवोद । अवाधम् । अवाध्व । अवाधम् । अवोद । अवधाताम् ।
 अवधुन । अवोदाः । अवधायाम् । अवोद्वम् । अवधि ।
 अवधद्दि । अवधम्दि ॥

इति म्वादयः ॥ १ ॥

अयादादयः

अद भक्षणे ॥ १ ॥
 अदिप्रभृतिभ्यः णप् २ । ४ । ७२ ॥
 ऐर् न्यात् । अति । अतः । अदन्ति । अस्ति । अत्यः ।
 अयः । अघि । अदः । अघः ॥
 लिट्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥
 अने घञ् वा स्यान्निट् । जघाम । ऊँधालोरः ॥
 घामिघमिघर्मानां च ८ । ३ । ६० ॥
 एणुभ्यां परस्परं स्यात् । घय चर्चम् । जैशुः ।
 ज । जगमि । जघथुः । जश । जगाम, जघम । जशिव ।
 जाद । जादुः । आदुः ॥

१-भक्षणेऽयः परस्परं स्यात् एर् न्यादिभ्यः ॥ २-‘घामहवभ्रमनपकां
 षिङ्गमर्त’ इत्यनेने दर्शः ॥ १-‘अद’ एतेर्निट् तत्त्वमकारेणैतपोऽनुमि
 त्वावभगाम्’ इति देवमिषपमनदेतोऽनुसन्धालोरे दिादेऽप्यमघाव्ये
 रन’ इत्युक्त्यां ‘अदु भदु’ इति को घा घातेन चकारे
 त्वाव’ इति एणुभ्यामन चकारे चर्चनेने षे घञ्पणस्य कचे सिमने
 कचः’ इति, एते ‘आदु’ इति च निट्म् ॥

इदस्यतिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एम्यस्थलो नित्यमिद् स्यात् । आ
अत्ता । अत्स्यति । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ ॥

होर्झल्भ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्भि । अत्तात् । अत्त
अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥

अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्पाष्टकसार्वधातुकस्य अद् स्यात्सर्वमतेन । आद
आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद् । अ
अद्यात् । अद्यात्ताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यात्ताम् । अद्यात्तु

लुङ्सनोर्धस्त्व २ । ४ । ३७ ॥

अद्यो घस्त्व स्यान्लुङि सनि च । लुङित्वादङ् । अघस
आत्स्यत् ॥ हन हिंसागत्योः ॥ २ ॥ हन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्पादीनामनुनासिकलोपो
विहति ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकान्तानामेषां वनतेध छोपः स्यात्तन्नादी कि
ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्पतयोऽनुदात्तोपदेशाः । त
छगु श्रियु ऋगु लृगु शृगु वनु मनु तनोत्पादयः । हतः
प्रति । हंसि । हयः । हय । हन्मि । हन्वः । हन्मः । जघान
जग्ननुः । जघ्नुः ॥

अभ्यामाद्य ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यामाद्यारभ्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिष, जघन्

जन्मयुः । जन्म । ज्ञान, जवन । जग्निव । जग्निम । हन्ता ।

हनिष्यन्ति । हन्तु, हन्तात् । हन्तान् । मन्तु ॥

इत्थं च ६ । ४ । ३६ ॥

दी पर ॥

असिद्धयेदग्रामान् ६ । ४ । २२ ॥

इत् ऊर्ध्वमायादग्नमजेराभीयम्, ममलाश्रये तैमिष्यर्तये
 तैमिषम् । इति जग्यामिदग्न्यान् हेतुंक्, जदि, हनात् । हनम् ।
 हत । हतानि । हनात् । हनाम् । अहन् । अहनाम् । अग्नन् ।
 अहन् । अहनम् । अहन । अहनन् । अहन् । अहन्म । हन्यात् ।
 हन्यातान् । हन्तुः ॥

श्रीविष्णवे नमः २ । ४ । ३५ ॥

हृन्तो षष लिङि रे । ४ । ४२ ।।

हृदि ष २ । ४ । ४३ ॥

वसदेवोऽयम् । आर्षधनुरे हवि विराममयी, मेन
आर्षधनुर्धरदेवी अत्रागन्तवा इत्येव । वन्दाम् । वन्द्यामाम् ।

१-अक्षरं विहङ्गकाले 'अभङ्ग' इति ज्ञायते ॥

१-‘हन्’ धातोर्भावेः क्त्वा ही लो ॥ २-अभक्ति ॥ ४-अभ्युदय ॥

५- 'अ' की 'ह्रस्व' ध्वनि । ॥ ६- 'इ' की 'दृढ़' ध्वनि ।

मदपणम 'अनेपात' हाचि स्मृते अ मदाय. आनेपादुकोरेते मदपणम

ਅੰਤਰ ੧ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

[illegible][illegible]

आदेशम्यानेकाचून्वादेकाच इनांमिने रामावादिद् । 'अनो हलादेः' इति
पुद्गो प्रामाण्यात् —

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

परनिमित्तोऽत्रादेशः स्थानिवत्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन
दृष्टस्य विधीं कर्तव्ये । इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोपधाश्चाभावात्
वृद्धिः । अयधीत् । अहनिष्यत् ॥ यु मिथ्येणामिथ्यणयोः ॥ ३ ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादीं मार्कंधानुके नत्वव्यस्तस्य ।
यीति । युतः । युवन्ति । यीपि । युयः । युय । यीमि । युवः ।
युमः । युपाय । ययिता । ययिष्यति । यीतु, युतात् । अयीत् ।
अयुताम् । अयुवन् । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये—'विच्च द्विन
द्विच विन्न' इति व्याख्यानान् । युयाताम् । युयुः । यूयात् ।
यूयास्ताम् । यूयासुः । अययीत् । अययिष्यत् ॥ या प्रौपणे ॥ ४ ॥
याति । यातः । यान्ति । ययी । याता । यास्यति । यातु ।
अयात् । अयाताम् ॥

लङः शकटायनस्यैव ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो शेर्नुस् वा स्यात् । अयुः, अयान् ।
यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः ।
अयासीत् । अयास्यत् । वा गतिर्गन्धनयोः ॥ ५ ॥ भा दीप्तौ ॥ ६ ॥

१-मिथ्येणं मेलनं तद्विरुद्धमभिप्रेतम् ॥ २-'अयीत्, अयीः' इत्यत्र लङो
दित्वाद् वृद्धिर्न स्यात् 'युयात्, युयाः, युयाम्' एषु तिप्सुस्मिन्
पित्वाद् वृद्धिः स्यात्, इत्याशङ्क्यामाह—'भाष्ये' इति । यदोपदेशिकं
पित् तद् द्वित्र भवति एवं यदोपदेशिकं द्वि तस्मिन् भवति, इति
तदर्थः ॥ ३-प्रापणं गतिर्न तु नयनम् ॥ ४-गन्धनं कुत्तनम् ॥

प्या शीचे ॥ ७ ॥ था पाके ॥ ८ ॥ द्रा कुम्भाया गती ॥ ९ ॥
प्या मधुने ॥ १० ॥ रा दाने ॥ ११ ॥ ला औदाने ॥ १२ ॥
दाप् हवने ॥ १३ ॥ पा रक्षणे ॥ १४ ॥ ख्या प्रकषने ॥ १५ ॥
अपे सार्वभानुक एव प्रयोक्तव्यः ॥ विद जाने ॥ १६ ॥

विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेष्टः परस्मैपदानां णञादयो वा लुः । वेद । विदुः ।
विदुः । वेय । विदुः । विद । वेद । विद । विद । विद । पक्षे—
वेति । वितः । विदति ॥

उपविदत्रागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो णिङि आम्वा स्यात् । विदिरश्म्यभ्योनेह्नादानि
म गुणः । विदिरश्म्यभ्यः, विवेद । वेदित्वा । वेदिष्यति ॥

विदाङ्गुर्वन्निबन्धनरस्याम् ३ । १ । ४१ ।

वेनेर्णोङि भाप् गुणाभावे लोटो लृक् लोङन्तस्रोचनु-
प्रयोगश्च वा निताचने । पुंस्त्वचने ॥ विदधिने ॥

मनादिकृञ्च्य उः ३ । १ । ७९ ॥

१-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ३-मनादिकृञ्च्य उः ॥
४-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ५-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ६-मनादिकृञ्च्य उः ॥
७-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ८-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ९-मनादिकृञ्च्य उः ॥
१०-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ११-मनादिकृञ्च्य उः ॥ १२-मनादिकृञ्च्य उः ॥
१३-मनादिकृञ्च्य उः ॥ १४-मनादिकृञ्च्य उः ॥ १५-मनादिकृञ्च्य उः ॥
१६-मनादिकृञ्च्य उः ॥ १७-मनादिकृञ्च्य उः ॥ १८-मनादिकृञ्च्य उः ॥
१९-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २०-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २१-मनादिकृञ्च्य उः ॥
२२-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २३-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २४-मनादिकृञ्च्य उः ॥
२५-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २६-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २७-मनादिकृञ्च्य उः ॥
२८-मनादिकृञ्च्य उः ॥ २९-मनादिकृञ्च्य उः ॥ ३०-मनादिकृञ्च्य उः ॥

तनादेः कृत्रध उः प्रययः स्यात् । शनोऽयवादः । गुर्गो ।
विदाङ्करोत् ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रययान्तस्य कृत्रोऽन उत्सार्वधातुके क्तिनि । विदाङ्कुरुतात् ।
विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरुन्तु । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुर्याणि । अवेत् ।
अविताम् । अविदुः ॥

दध ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि रुर्वा । अवेः, अवेत् । विद्यात् ।
विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्यान्ताम् । अवेर्दत् । अवेदिष्यत् ॥
अस् सुपि ॥ १७ ॥ अस्ति ॥

असोरल्लोपः ६ । ४ । १११ ॥

अस्यास्तेधातो लोपः सार्वधातुके क्तिनि । स्तः । सन्ति ।
असि । स्यः । स्य । अस्मि । त्वः । स्मः ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेणः प्रादुसधास्तेः सस्य पो यकारेऽचि च परे ।
निध्यात् । प्रनिवन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्यरः किम् ? अभिस्तः ॥

१-ककारस्य गुण आर्षधातुकविमितः । उकारस्य गुणः सार्वधातुक-
निमित्तः ॥ २-शान्त्यर्थाद् 'विद्' धातोर्लोपि परे 'विदाङ्कुरुन्तु' इत्यादिना
लोपि परे आम्पत्यवे गुणमावे लोटो लुकि लोटन्तकृत्रोऽनुपयोगे 'विशम् क
लोद्' इति जाते लोटस्तिवादेवे 'एकः' इत्युत्वे शपं प्रवाच्य 'तनादिङ्कुर्य
उः' इति उभत्यये तस्य आर्षधातुकत्वे गुणे 'शुद्धोः' इत्यादिना तुशब्दस्य
तातड्वादेवे 'अत उत्सार्वधातुके' इति ककारोत्तमकारस्य 'उत्वे
मकारस्थानुस्वारे परसकरो च 'विदाङ्कुरुतात्' इति सिद्धम् ॥

अस्तेर्भूः २।४।५२ ॥

आर्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्मात् ।
स्मात् । सन्तु ॥

ध्वसोरेढाधम्यामलोपश्च ६।४।११९ ॥

धोःस्तेभ एत्वं स्यादी परे अम्यासुत्रोपश्च । एत्वंस्यामिद्ध-
त्वादिर्धिः । भ्रमोऽसिप्लोपः । ताज्झपञ्चे एत्वं न, परोक्ष ताज्झा
वाधात् । ऐधि, स्मात् । स्मम् । स्त । अमानि । अमात्र ।
अनाम । औमोत् । आम्नाम् । आम्नू । स्यात् । स्याताम् ।
स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ॥ इण् गती ॥ १८ ॥
एति । एतः ॥

ईणो यण् ६।४।८१ ॥

अजातो प्रायवे परे । वन्ति ॥

अभ्यामस्यामवर्णे ६।४।७८ ॥

अभ्यासस्य इवगोर्जनोदादिद्वयदी। स्याद्वर्णोर्द्धि । ईषाम् ॥

१-महादेशार् 'अम्' धातोर्धोऽति तत्र निधि मेर्द्धिदि इति स्यात् लुक्
'अम्' इति को 'अमोऽसिप्लोपः' इति मध्यमोऽपि 'अमोऽसिप्लोपः'
इत्यप्यपि 'अमिद्धवदध' इति नृपेतेत्यादिभ्याम् ईदि रे 'अधि'
इति निधम् । ईषाम् ईषादेशस्यो 'अमो' ईषादेशस्य 'अमो' इत्यपि
प्रायेण वक्ष्यताम् । 'अमो' इत्यप्यप्यपि 'अमो' इति वदम् ॥ २-अथ
'अमिद्धवदध' इति ॥ ३-इति 'अमो' इति वदम् ईषादेशस्य
इति 'अमो' इति वदम् ॥ ४-अथ इत्यप्यपि ईषादेशस्य 'अमो' इति
स्यात् स्यादीर्धे इति वा प्रायेणवदम् इति ईषादेशस्य 'अमो' इति
इति इत्यपि ॥

दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यामस्य दीर्घः स्यात् किति त्रिटि । ईपेत् । ईयुः ।
इयपि, इयेन । एना । एयनि । एनु । ऐत् । ऐनान् । आपन् ।
इयात् ॥

एतेर्लिङि ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गापरस्य इणोऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति त्रिटि ।
निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिकम् । अर्भयात् । अगः
किम् । सैमेयात् ॥

इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लृक् । अगात् । रेभ्यत् ॥ शीङ्
स्वप्ने ॥ १९ ॥

शीङः सार्धधातुके गुणः ७ । ४ । २१ ॥

ङ्ङिति चेन्मस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

शीङो रुट् ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य सादेशस्यानो रुडागमः स्यात् । शेते । शेने ।
शयाथे । शेव्हे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शिश्यते ।
शिक्षिरे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । अशेत ।
अशयाताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् ।
शयिशीष्ट । अशयिष्ट । अशयिष्यत ॥ इह् अन्ययने ॥ २० ॥

१-द्वित्योत्तरं परेकारस्य यणि पूर्वोकारस्य दीर्घः ॥ २-उपसर्गत्वर-
इण्धातुत्वसोभयस्याश्रयणमत्राभीष्टमिति नान्तादिवदिति; ह्रस्वो नेति
भावः ॥ ३-'सम् आङ् ईयात्' इति स्थितौ आद्या सह गुणे षष्ठादि-
यद्भावेनैकारे इण्त्वात् प्रातो ह्रस्वोऽण्प्रभृणानुवर्तनाच्च ॥

इतिवागप्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । लघीते । अधोयाने ।
अधीयाने ॥

गाङ् लिटि २ । ४ । ४९ ॥

इमो गाङ् स्वाङिति । अधिजगो । अधिजगाने । अधिजगिरे ।
अप्येता । अप्येप्यने । अधीताम् । अधीयानाम् । अधीयताम् ।
अधीप्य । अधीयायाम् । अधीत्यम् । अर्ष्ये । अप्ययावद् ।
अप्ययावद् । अधीत । अर्ष्ययानाम् । अर्ष्ययत । अर्ष्ययाः ।
अप्येयायाम् । अर्ष्य्यम् । अर्ष्यवि । अर्ष्ययद्दि । अर्ष्ययद्दि ।
अधीपीत । अधीयीयानाम् । अधीयीरन् । अप्येयीत् ॥

१ विभाषा सुहृन्टोः २ । ४ । ५० ॥

इमो गाङ् वा स्वात् ॥

गाङ्गादिभ्योर्भ्यङिङ् १ । २ । १ ॥

गाङ्गादेशानुटादिभ्यश्च परेङ्भ्यश्चः प्रत्यया दितः एतु-

पुमाभ्यागापात्रहात्रिणां हलि ६ । ४ । ६६ ॥

इत्यामात् ईसादन्त्यदी विट्पार्श्वभागौ । अप्यगीत्, अर्ष्यत्
अप्यगीप्यत, अर्ष्यप्यत ॥ इह प्रसूते ॥ २१ ॥ होमि । इत्य

१-इमो एङ् अङ्गुलान् वदन्ति न एङ्गुलान् इति भाषः
१-‘अर्षिह इह’ इति श्रुतिं पीत आग्नेयदन्तम्’ इति श्रुतिं ‘एङ्गुलान्
इति’ इति भाषितो भाषाग्नेय इति श्रुतिः तत्र एङ्गुलान् ‘इह’ इति श्रुतिः
इति श्रुतिः तत्र ‘अर्षिह’ इति श्रुतिः ॥ १-आग्नेय इह इति
इति उक्तान् एङ्गुलान् इति श्रुतिः ॥

दृहन्ति । धोक्षि । दृग्धे । दृहाते । दृहते । धुहे ।
 धुग्धे । दृहे । दृहहे । दृहहे । दृहोह, दृहहे ।
 दोग्धाते । धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दोग्धु, दृग्धात् । दृग्धाम् ।
 दोग्धि, दृग्धात् । दृग्धम् । दृग्ध । दोहानि । दोहाय ।
 दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्य । दुहायाम् ।
 दोहै । दोहायहै । दोहामहै । अधोक् । अदुग्धाम् ।
 अदोहम् । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्धम् ।
 दुहीत ।

लिङ्सिचायात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इक्समीपादलः परी जलानी लिङ्सिची क्तिनी स
 धुक्षीष्ट ॥

शल इगुपधादनिटः कसः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलतस्तस्मादनिटश्चलः कसादेशः स
 अधुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ५

एषां कसस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । अदुग्ध, अधुक्षत् ॥

कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादी तडि कसस्य लोपः । अधुक्षताम् । अधुक्ष
 अदुग्वाः, अधुक्षणाः । अधुक्षायाम् । अधुग्धम्, अधुक्ष्य
 अधुक्षि । अदुहहि, अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्य

एवं दिह उपचये ॥ २२ ॥ लिह आस्वादने ॥ २३ ॥ लेट्टि ।
लीट्टः । लिहन्ति । लेष्टि । लीडे । लिहाते । लिहते । लिष्टे । लिहाथे ।
लीद्वे । लिष्टेह, लिष्टिहे । लेटासि, लेटासे । लेस्यति, लेस्यते ।
लेट्टु । लीडाम् । लिहन्तु । लीट्टि । लेहानि । लीडाम् । अलेट्,
अलेट् । अलिष्टत्, अलीड, अलिष्टत् । अलेस्यत्, अलेस्यत् ॥
मूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ २४ ॥

मुचः पञ्चानामादित आहो मुचः ३ । ४ । ८४ ॥

मुचो लटस्तिवादीनां पञ्चानां णडादयः पञ्च वा स्युर्मुबधाहा-
देशः । आह । आहतुः । आहुः ॥

आहस्यः ८ । २ । ३५ ॥

सलि परे । चर्त्तम् । आत्य । आह्युः ॥

मुव ईट् ७ । ३ । ९३ ॥

मुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । व्रीति । मूतः ।
मुवन्ति । मूते । मुवान्ते । मुवते ॥

मुचो षचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । उचतुः । उचुः । उवचिष, उवच्य ।
ऊचे । वक्तासि, वक्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । वचीतु, वृतात् ।

१-उपचयो वृद्धिः । दिग्धि, दिग्धे । दिदेह, दिदिरे । दिग्धा । धेस्यति,
धेस्यते । दिग्धु, दिग्धाम् । अधेह, अधिग्ध । दिद्यात्, दिदीत । दिद्यात्,
विधीष्ट । अधिउन्, अधिग्ध, अधिउत । अधेस्यत्, अधेस्यत् ॥ २-आस्वादनं
अग्धम्य वस्तुनो जिह्वा रसानुमनः ॥ ३-'द्वलो' इति दीर्घः ॥ ४-आहो
हस्य यः स्वास्वति पर इति मूर्धन्यः ॥

दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे ।
 धुग्धे । दुहे । दुहहे । दुहाहे । दुदोह, दुदुहे । दोग्धासि,
 दोग्धासे । धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दोग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु ।
 दोग्धि, दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दोहाव । दोहान ।
 दुग्धाम् । दुहानाम् । दुहताम् । धुक्च । दुहापाम् । धुग्धम् ।
 दोहै । दोहावहै । दोहानहै । अधोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् ।
 अदोहम् । अदुग्ध । अदुहानाम् । अदुहत । अधुग्धम् । दुहात्,
 दुहीत ।

लिङ्सिन्नायात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इत्सर्मागादः परी जगदी लिङ्सिन्नी कित्ती सास्तति ।

एवं दिह् उपचये ॥ २२ ॥ लिह् औत्सादने ॥ २३ ॥ लेदि ।
लीटः । लिहन्ति । लेक्षि । लीडे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाधे ।
लीद्वे । लिटेह्, लिटिहे । लेदासि, लेदासे । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते ।
लेह् । लीडाम् । लिहन्तु । लीडि । लेहानि । लीडाम् । अलेह्,
अलेह् । अलिक्षत्, अलीड, अलिक्षत । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत ॥
ग्रून् व्यक्तायां वाचि ॥ २४ ॥

ग्रुयः पञ्चानामादित आहो ग्रुयः ३ । ४ । ८४ ॥

ग्रुयो छटस्तिवादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्गुणश्चाहो-
देशः । आह् । आहतुः । आहुः ॥

औहस्यः ८ । २ । ३५ ॥

मलि परे । चर्चम् । आत्य । आहयुः ॥

मुव ईद् ७ । ३ । ९३ ॥

मुयः परस्य हल्लदेः पित ईद् स्यात् । मवीति । मूतः ।
मुवन्ति । मूते । मुवाते । मुवते ॥

मुवो वचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । ऊचनुः । ऊचुः । उवचिध, उवक्य ।
ऊचे । यत्तासि, यत्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । मवीनु, मूतात् ।

१-उपचयो वृद्धिः । देन्वि, दिन्धे । दिदेह्, दिदिरे । देन्वा । धेक्ष्यति,
धेक्ष्यते । देणु, दिन्धाम् । अधेक्, अधिग्व । दिह्यात्, दिहीत् । दिह्यात्,
धिर्भाड । अधिउत्, अधिग्व, अधिउत् । अधेक्ष्यत्, अधेक्ष्यत ॥ २-आत्सादने
स्निग्धस्य वस्तुनो विह्वया रसानुभवः ॥ ३-‘दूलेते’ इति दीर्घः ॥ ४-आहो
हन् यः स्याद्गति पर इति मूलार्थः ॥

दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दुग्धाते । दुग्धने । धुक्ते । दुग्धये ।
 धुक्ते । दुग्धे । दुग्धे । दुग्धे । दुग्धे । दुग्धे । दुग्धे । दुग्धे ।
 दुग्धाते । धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दुग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुग्धन् ।
 दुग्धि, दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दुग्धानि । दुग्धाव । दुग्धाम ।
 दुग्धाम् । दुग्धाताम् । दुग्धताम् । धुक् । दुग्धापाम् । धुक्त्वम् ।
 दुग्धे । दुग्धावहे । दुग्धामहे । अधोक् । अधुग्धाम् । अधुग्धन् ।
 अधोक् । अधुग्ध । अधुग्धाताम् । अधुग्धत । अधुग्धम् । अधुग्धात् ।
 दुग्धित ।

लिङ्गसिचायात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इत्समीपादलः परी जलादी लिङ्गसिची कित्ती कस्यङि ।

धुक्तीट् ॥

शल इगुपधादनिटः कसः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्छेः कसादेशः स्यात् ।

अधुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥

एषां कस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तङि । अधुग्ध, अधुक्षत् ॥

कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादी तङि कस्य लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्तः ।

अधुग्धाः, अधुक्षयाः । अधुक्षायाम् । अधुग्धम्, अधुक्ष्वम् ।

अधुक्षि । अधुहहि, अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत ॥

एयं दिह उंचये ॥ २२ ॥ लिह औस्तादने ॥ २३ ॥ लेदि ।
लीदैः । लिहन्ति । लेक्षि । लीदे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाथे ।
लीद्वे । लिदेह, लिलिहे । लेदासि, लेदासे । लेक्षयति, लेक्षयते ।
लेहु । लीडाम् । लिहन्तु । लीदि । लेहानि । लीडाम् । अलेद्,
अलेद् । अलिक्षत्, अलीद, अलिक्षत । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत् ॥
ब्रू व्यक्तायां वाचि ॥ २४ ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटसिवादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहा-
देशः । आह । आहतुः । आहुः ॥

औहस्यः ८ । २ । ३५ ॥

अलि परे । चर्त्तम् । आत्य । आहयुः ॥

ब्रुव ईद् ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य ह्रल्लदेः पित ईद् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः ।
ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुषते । ब्रुवते ॥

ब्रुयो वचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ, उवक्ष्य ।
ऊचे । वक्तासि, वक्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ववीतु, वृतात् ।

१-उपचयो वृद्धिः । देग्धि, दिग्धे । दिदेह, रिदिरे । देग्धा । वेक्षयति,
वेक्ष्यते । देग्धु, दिग्धाम् । अवेक्, अदिग्ध । दिक्षत्, रिरीत । दिक्षत्,
धिरीष्ट । अपिष्ठन्, अदिग्ध, अपिष्ठत । अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यत ॥ २-आस्तादने
दिग्धस्य वस्तुनो जिहया रसानुभवः ॥ ३-'दूलोवे' इति दीर्घः ॥ ४-आहो
इत्य षः स्याज्ज्ञानि पर इति सूत्रार्थः ॥

मुवन्तु । वृद्धि । मोगि । मूनाम् । मवे । अमवोत्, अम्वुन ।
मूयात्, मुवोत् । उप्यात्, वशीष्ट ॥

अस्यतिवक्तिरुप्यातिम्योऽह् ३ । १ । ५२ ॥

एम्पश्चेरह् स्यात् ॥

यच उप् ७ । ४ । २० ॥

अंदि परे । अयोचत्, अयोचत । अयस्यत्, अयस्यन ।
(ग० सू०) चर्चरीतं च । चर्चरीममिनि यद्दुगन्तस्य संज्ञा,
तददादी घोष्यम् ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ २५ ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ७ । ३ । ९० ॥

या वृद्धिः स्याद्गलादी पिति सार्वधातुके । ऊर्णीति, ऊर्णोति ।
ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ।
(ऊर्णोतिरान्नेति याच्यम्) ॥

न न्द्राः संयोगादयः-६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुंशब्दस्य

१-यच उमागमोऽदि परे ॥ २-नुशब्द एवात्र नत्वेन 'णु' इति ध्रुवते,

नकारान्वतुस्वारपञ्चमौ झलि भातुषु ।

सकारान्वतुस्वारपञ्चमौ झलि भातुषु ॥

इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तेः । अस्यायमर्थः-धात्ववयवझलि परे कुत्रचिदनुस्वारः
कुत्रचित् पञ्चमवर्णो टकारादिष्व दृश्येते तौ नकारौ । अनुस्वारो यथा-
खंसु, ध्वंसु, भंसु इत्यादौ । पञ्चमो यथा-अङ्, अझ, लुञ्, मन्, नृप्
इत्यादौ । चकारे परे यः शकारो दृश्यते 'ओजश्च' इत्यादौ स ध्रुवनिष्पन्नः
सकारश्च । रेफपकाराभ्यां परद्वर्गस्तवर्गजः, यथा-रेकात् परः 'उर्णु' इति
पकारोत्तरः टवर्गस्तवर्गजः 'ध्रु' 'छा' इत्यादौ ॥

द्वित्वम् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवत् । ऊर्णुनुवः ॥

विभाषणोः १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा द्वित्वात् । ऊर्णुनुविष, ऊर्णुनविष ।
ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णुविष्यति, ऊर्णविष्यति । ऊर्णोतु,
ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतिर्गुणोऽपृक्ते हटादौ पिति सार्धधातुके । वृद्धपवादः ।
और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुपात् । ऊर्णुपाः । ऊर्णुवीत् । ऊर्णूपात् ।
ऊर्णुविपीष्ट, ऊर्णविपीष्ट ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ७ । २ । ६ ॥

इडादौ सिचि वा वृद्धिः परस्वीपदे परे । पक्षे गुणः ।
और्णोवीत्, और्णुवीत्, और्णवीत् । और्णविष्टाम्, और्णुविष्टाम्,
और्णविष्टाम् । और्णुविष्ट, और्णविष्ट । और्णविष्यत्, और्णुविष्यत् ॥
और्णविष्यत्, और्णुविष्यत् ॥

इत्यदादयः ॥ २ ॥

१-‘ऊर्णुञ्’ पातोर्लुटि ‘और्णुं इ स रं त्’ इति दशमाम् ‘ऊर्णोतिर्वि-
भाषा’ इति वृद्धिपक्षे यथायातशास्त्रकार्ये ‘और्णोवीत्’ इति । ‘विभाषणोः’
इति द्विद्वावपक्षे उवर्द्धादेशे ‘और्णुवीत्’ इति । द्विद्वायामावपक्षे
गुणे ‘और्णवीत्’ इति ॥

अथ जुहोत्यादयः

दु दानादनयोः ॥ १ ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्नुः २ । ४ । ७५ ॥

शप्ः श्नुः स्यात् ॥

स्रा ६ । १ । १० ॥

धातोर्दे स्तः । जुहोति । जुहुतः ॥

अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥

स्रस्थास्यात् । हुस्नुबोरिति यण् । जुहति ॥

भीहीमृहुवां श्नुवष् ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो छिटि आम् वा स्यादामि स्राविव कार्यं च । जुह्याञ्चकार,
जुह्याच । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । जुहुताम् । जुहुतु ।
जुहुधि । जुहुवानि । अजुहोत् । अजुहुताम् ॥

जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥

इगन्ताङ्गस्य गुणोऽमादौ जुसि । अजुहवुः । जुहुयात् ।
हुयात् । अहीयीत् । अहोष्यत् ॥ जिभी भये ॥ २ ॥ विमेति ॥

मिथोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्वलादौ ऋडिति सार्वभानुके । विभितः,
विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार, विभाय । भेता । भेष्यति ।
विभेत्तु, विभितात्, विभीतात् । अविमेत् । विभीयात् । भीयात् ।

१-अभ्यस्तात् परस्य कस्य अत् स्यात् ॥ २-अत्र 'उभे अभ्यन्ताम्'
इति अभ्यस्तसंज्ञा ॥

अभेदीत् । अमेप्यत् ॥ ही लज्जायाम् ॥ ३ ॥ जिहेति । जिहीतः ।
जिहियति । जिह्याश्चकार, जिह्याय । हेता । हेप्यति । जिहेतु ।
अजिहेत् । जिहीयात् । हीयात् । अहेदीत् । अहेप्यत् ॥ पृ
पालनपूरणयोः ॥ ४ ॥

अतिपिपत्योश्च ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तदेशः स्यात् श्रौ । पिपर्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवीष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य ठत् स्यात् ॥

हलि च ८ । २ । ७७ ॥

रेकयान्तस्य भातोरुपभाषा इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः ।

पिपुरति । पपार ॥

शृदृप्रादस्यो वा ७ । ४ । १२ ॥

एपां लिटि हस्यो वा स्यात् । पप्रतुः ॥

ऋच्छत्युताम् ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकऋच्छेर्ऋथातोर्ऋतां च गुणो लिटि । पप्रतुः ।

पप्रतुः ॥

वृतो वा ७ । २ । ३८ ॥

१-“वृ श्रुतः” इति पदच्छेदः । “वृ” इति निरनुबन्धप्रत्ययेन “वृ-
वृषीः” उभयोर्ब्रह्मणं भवति ॥

वृद्ध्वम्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । परीता
॥ । परीष्यति, परिष्यति । पिपर्तुः । अपिपः । अपिपूर्यात् ।
मरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥

अत्र इटो न दीर्घः । अपारिष्याम् । अपरीष्यत्, अपरिष्यत् ॥
क्त्वागे ॥ ५ ॥ जहाति ॥

जहातेथ ६ । ४ । ११६ ॥

इहा स्यादलादी निङिति सार्वधातुके । जहितिः ॥

ई हल्यघोः ६ । ४ । ११३ ॥

भ्राम्यस्तयोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके निङिति दलादी न
। जहीतः ॥

भ्राम्यस्तयोरात् ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः निङिति सार्वधातुके । जहति । जही ।
। हास्यति । जहानु, जहिनात्, जहीनात् ॥

आ च हा ६ । ४ । ११७ ॥

जहानेही परे आ स्याद्यादिदीनो । जहाहि, जहिहि, जहीहि ।
त् । अजहः ॥

लोपोऽपि ६ । ४ । ११८ ॥

जहानेगाद्योरो यादी सार्वधातुके । जगात् । पर्किङि ।
। अहामीत् । अहाम्यत् ॥ माह् माने शप्ते च ॥ ६ ॥

भृशमिव ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् स्त्री ।
मिमीते । मिमाते । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् ।
अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत ॥ ओहाङ्
गती ॥ ७ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ।
जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत ॥
ह्रमुञ् धारणपोषणयोः ॥ ८ ॥ विमर्ति । विमृतः । विभ्रनि ।
विमृते । विभाते । विभ्रते । विभ्राञ्चकार, वभार । वमर्थ ।
वमृष । विभ्राञ्चक्रे, वव्रे । मर्तासि, मर्तासे । भरिष्यति, भरिष्यते ।
विमर्तु । विमराणि । विमृताम् । अविमः । अविमृताम् । अविमरुः ।
अविमृत । विमृषात्, विभीत । विंयात्, भ्रूणीष्ट । अभर्षात्,
अमृत । अमरिष्यत्, अमरिष्यत ॥ हुदाञ् दाने ॥ ९ ॥ ददानि ।
दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ, ददे । दातासि,
दातासे । दास्यति, दास्यते । ददातु ॥

दाधा घ्यदाप् १ । १ । २० ॥

दारुपा धारुपाश्च धातवो धुसंज्ञाः स्युर्दाधैपौ विना ।
भ्यसोरित्येत्थम् । देहि । दत्तम् । अददात्, अदत्त । दधात्,
ददीत । देयात्, दासीष्ट । अदात् । अदाताम् । अदुः ॥

स्याघ्वोरिश्च १ । २ । १७ ॥

अनयोऽदिन्तादेशः सिद्धिः कित्स्यादात्मनेपदे । अँदित ।
अदास्यत्, अदास्यत ॥ हुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ १० ॥ दधाति ॥

१-अत्र 'परिष्कारमिदं' इति रिद्ध्मावः ॥ २-'उध' इति
किच्चादुगुणमावः ॥ ३-दत्ते इत्यात्परत्वात्सिचः सकारस्य लोपः ॥

दधन्मयोध ८ । २ । ३८ ॥

दिरक्तस्य क्तन्तस्य धात्रो वशो भू स्यात्तयोः ह्येवं परतः ।
धत्तः । दधति । दधामि । धयः । धय । धत्ते । दधाने । दधते ।
धत्ते । धदूष्वे । धमांरेदायन्यामत्रोपध । धेहि । अदधात्,
अधत् । दध्यात्, दधीन । धेयात्, धासीष्ट । अधात्, अधित ।
अधास्यत्, अधास्यन् ॥ जिज्जिर शीर्नगोत्रणयोः ॥ ११ ॥ (इ
हर्तंता वाभ्या) ॥

जिजां प्रयाणां गुणः स्त्री ७ । ४ । ७५ ॥

जिज्जिज्जिप्रियाम्भ्यासस्य गुणः स्यात् स्त्री । नेनेक्ति । नेनेक्तः ।
नेनेजति । नेनेक्तं । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति, नेक्ष्यते ।
नेनेक्तु । नेनेग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

छयूपधगुणो न स्यात् । नेनेजानि । नेनेक्ताम् । अनेनेक् ।
अनेनेक्ताम् । अनेनेजुः । अनेनेजम् । अनेनेक्त । नेनेम्यात् ।
नेनेजीत । निज्यात्, निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोदष्टेरह् वा परस्मैपदेषु । अनिजत्, अनैक्षीत्,
अनिक्त । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत ॥

इति जुशेत्यादयः ॥ १ ॥

१-अभिन्नुद्धे 'दधः' इत्यनेन कृतस्य द्विवचनाभ्यासकार्यस्य 'दुधाभ्'
इत्यस्यैव मदनं भवति न तु 'दध धारणे' इत्यस्य इति ॥ २-शौचपदेनाव
वत्प्रशालनं बोध्यम् ॥

अथ दिवादयः

दिबु मीडाविनिगीषाम्यवहारश्रुतिसुतिमोदमदसप्रकान्ति-
गतिः ॥ १ ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽयवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव ।
देयिता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् ।
अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ एवं पिबु तन्तुसन्ताने ॥ २ ॥
नृती गात्रविक्षेपे ॥ ३ ॥ नृत्यति । ननर्त । नर्तिता ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदवृदनृतः ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिञ्चिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येद्वा । नर्तिष्यति,
नर्त्यति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ।
अनर्तिष्यत्, अनर्त्यत् ॥ व्रसी उद्देगे ॥ ४ ॥ वा आशेति श्यन्वा ।
व्रस्यति, व्रसति । तत्रास ॥

वा जुभ्रमुव्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥

एषा किति लिटि सेटि यलि च एवाम्पासलोपी वा । त्रैसतुः,
तत्रसतुः । त्रैसिथ, तत्रसिथ । व्रसिना ॥ श्रो तैन्करणे ॥ ५ ॥

१-मीडा स्तेनम् । विनिगीषा जयेच्छा । व्यवहारः मयविकयरूपः ।
श्रुतिः प्रकाशः । सुतिः प्रशसा । मोदो हर्षः । मदो मर्चः । स्वप्नः शयनम् ।
कान्तिरवेच्छा न तु सुतिसस्याः पृथगुपादानात् ॥ २-दयनः शकारः
सार्वधानुकसंशयः । तस्य हित्वास्तृष्णघणो न । नरादः स्वरार्थः ॥
३-तन्तुमन्तानं सूचीव्यापारेण वस्त्रसंयोजनम्, सीव्यतीत्यादि रूपाणि ॥
४-उद्देगो भयम् ॥ ५-सूक्ष्मकरण इत्यर्थः ॥

दधस्तथोच्च ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य क्षयन्तस्य धाजो बशो भप् स्यात्तथोः स्त्वोश्च परतः ।
धत्तः । दधति । दधासि । धत्यः । धत्य । धत्ते । दधाते । दधते ।
धत्से । धदध्वे । च्वसोरेद्धावम्यासलोपश्च । घेहि । अदधाद्,
अधत्त । दध्यात्, दधीत । घेयात्, धासीष्ट । अधाद्, अधित ।
अधास्यद्, अधास्यत ॥ गिजिर शौचैरोपणयोः ॥ ११ ॥ (इ
हसंज्ञा वाच्या) ॥

गिजां त्रयाणां गुणः स्त्री ७ । ४ । ७५ ॥

गिज्विज्विप्रामम्यासस्य गुणः स्यात् स्त्री । नेनेक्ति । नेनिकः ।
नेनिजति । नेनिके । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति, नेक्ष्यते ।
नेनेक्तु । नेनिधि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । नेनिकाम् । अनेनेक् ।
अनेनिकाम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनिक । नेनिज्याद् ।
नेनिजीन । निज्यात्, निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोऽष्टेरद् वा परस्मैपदेषु । अनिजत्, अनैधीत्,
अनिक । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत ॥

इति कुशोपादयः ॥ ३ ॥

१-भास्मिन्गृहे 'दधः' इत्यनेन कृतस्य द्विवचनान्ध्यासकार्येण 'दुग्धम्'
इत्यनेन महत्वं भवति न तु 'दध पाठने' इत्यस्य इति ॥ २-लोकार्देशात्
अनेनेक् इति ॥

अथ दिवालयः

दियुं श्रीडाविजिगीषाव्यवहारयुनिस्तुनिमोदमदल्लभकान्ति-
गति ॥ १ ॥

द्विधादिभ्यः इयेन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽशपः । इति चेति शर्वः । दीप्यन्ति । दिदेष ।
 ऐनिका । ऐनियन्ति । दीप्यन्तु । अदीप्यत् । दीप्येत् । दीप्यात् ।
 अदीदीत् । अदीप्यत् ॥ एवं पितृ तन्तुर्मन्त्राने ॥ २ ॥
 नृती गल्पविशेषे ॥ ३ ॥ नृप्यन्ति । ननर्त । नर्निना ॥

संसमिचि कृतगुण्यदहदनुतः ७ । २ । ५७ ॥

एन्मः परस्य सिम्भिन्नस्य सादेरार्थधातुकस्येद्वा । नर्निष्पति,
नर्त्स्यति । मृन्वत् । अमृन्वत् । कृत्सेत् । मृन्वात् । अनर्त्तत् ।
अनर्निष्पत्, अनर्त्स्यत् ॥ प्रमो उदेये ॥ ५ ॥ वा भाशेति इय्या ।
प्रत्यति, प्रगति । तथासु ॥

पा जभ्रमुयमाप् ६ । ४ । १२४ ॥

एसां विनि चिटि सेटि भनि च एसाभ्यान्तरी वा । प्रगनुः,
तग्रनुः । प्रेमिय, तग्रमिय । प्रमिवा ॥ ओ तेनुवग्णे ॥ ५ ॥

[illegible]

ओतः श्यनि ७ । ३ । ७१ ॥

लोतः स्यात् । श्यनि । श्यनः । श्यन्ति । शशी । शशतुः ।
शाना । शास्यनि ॥

यिमाषा घ्राधेट्याळ्यामः २ । ४ । ७८ ॥

एम्पसिसचो सुक्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अशात् । अशानाम् ।
अशुः । इत्सकी । अशासीत् । अशामिग्रम् ॥ छो छेदने ॥ ६ ॥
छपति ॥ षोऽन्तेकर्मणि ॥ ७ ॥ स्पनि । संसी ॥ दोऽवर्खण्डने ॥ ८ ॥
पति । ददी । देवात् । अदात् ॥ व्यघ तौडने ॥ ९ ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छतिमृक्षतीनां

ठिति च ६ । १ । १६ ॥

एषां सम्प्रसारणं स्यात्किति ठिति च । विव्यति । विव्याध ।
विविधतुः । विविधुः । विव्यधिष, विव्यद्ध । व्यद्वा । व्यत्स्यति ।
विव्येत् । विव्यात् । अव्यासीत् ॥ पुष पुँष्टौ ॥ १० ॥ पुष्यति ।
पुषोप । पुषोषिष । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुक्त् ॥
शुप शोर्षणे ॥ ११ ॥ शुष्यति । शुशोष । अशुपत् ॥ णश
अदर्शने ॥ १२ ॥ नश्यति । ननाश । नेशतुः ॥

रधादिग्यथ ७ । २ । ४५ ॥

१-अन्तकर्म विनाशकरणम् ॥ २-अत्र 'आदेच उपदेशोपपत्ति' इति
आत्वे 'आत औ णलः' इति णल औकारदेशः ॥ ३-अवलग्ननं शकली-
करणम् ॥ ४-वाणादिना पीडाकरणमत्र छादनम् ॥ ५-पुष्टिः पोषणम् ॥
६-विरसीभवनम् ॥

रष् नश् तृष् दृष् द्रुह् मुह् णुह् णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधा-
नुकस्य वेद् स्यात् । नेशिय ॥

मस्विनशोर्झलि ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । नैनंष्ट । नेशिच, नेष । नेशिम, नेश्म । नशिता,
नंष्टा । नशिष्यति, नह्स्यति । नश्यतु । अनस्यत् । नश्येत् ।
नस्यात् । अनशत् ॥ पूह् प्राणिप्रसवे ॥ १३ ॥ सूयते । सुपुषे ।
क्वादिनिधमादिद् । सुपुविने । सुपुविगहे । सुपुविमहे । सविता,
सोता ॥ दूह् परितापे ॥ १४ ॥ दूयते ॥ दीह् धये ॥ १५ ॥ दीयते ॥

दीहो युदचि विडति ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः विडत आर्धधानुकस्य युद् । (बुग्युटाबु-
चङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यी) । दिदीये ॥

मीनादिमिनोतिदीर्हा ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्यान्त्यपि चादेशित्येज्जनिमिते । दाता । दास्यति ।
(स्याप्शोरित्त्वे दीङः प्रनिषेधः) । अदास्त ॥ डीङ् विहायसा
गती ॥ १६ ॥ डीयते । डिडये । डयिता ॥ पीङ् पाने ॥ १७ ॥
पीयते । पेता । अपेष्ट । माङ् माने ॥ १८ ॥ मायते । ममे ॥
जनी प्रादुर्भावे ॥ १९ ॥

१-अनपोर्नुमायमः स्याच् झलि धरे ॥ २-इहभावे नैत्वाम्दास-
क्षेपो, नुमोऽनुस्वारे 'अथअस्व' इति शस्य पत्वेन तत्पिडिः ॥ ३-प्राणिप्रसवे
जीवजननम् ॥ ४-युटः सिद्धत्वेन न यष् ॥ ५-शिङ्गिने गुणरुदिनिमिते
इत्यर्थः ॥ ६-आकाशेन गमनम् ॥ ७-धानं परिच्छेदकरणम् ॥
८-प्रादुर्भाव उत्पत्तिः ॥

झाजनोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छिनि । जायने । जहे । जनिता ।
जनिष्यते ॥

दीयजनयुधपूरितायिप्यायिम्योज्ञ्यतरस्याम् ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्छेधिण् या स्यादेकचने तदाप्ते परे ॥

चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य छक् स्यात् ॥

जनिवध्योश्च ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्छिणि ऋणि च । अजनि,
अजनिष्ठ ॥ दीपी दीप्ती ॥ २० ॥ दीप्यते । दिदीपे । अदीपि,
अदीपिष्ठ ॥ पद गतौ ॥ २१ ॥ पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ॥

पदेश्छेधिण् स्यात्तशब्दे परे । अपादि । अपात्ताताम् ।
अपात्सत ॥ विद् सत्तायाम् ॥ २२ ॥ विद्यते । वेत्ता । अविच्छ ॥
युध अवगमने ॥ २३ ॥ युष्यते । बोद्धा । भोत्स्यते । मुत्सीष्ट ।
अबोधि, अबुद्ध । अभुत्ताताम् । युध संग्रहारे ॥ २४ ॥ युष्यते ।
युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ॥ सृज विंसर्गे ॥ २५ ॥ सृज्यते ।
ससृजे । ससृजिषे ॥

१-अत्र 'गमहन'इत्युपधालोपे कृते भुत्वम् ॥ २-अवगमनं ज्ञानम् ॥
३-धम्महारः संमामकरणम् ॥ ४-यद्यपि त्यागरूपो विसर्गो धात्वर्थो
निर्दिष्टस्यापि विपूर्वकसृजधातोरेव सोऽर्थः । केवलस्य ॥ निर्माणमर्थः ॥

सृजिदशोर्ज्ञत्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥

अनयोऽमागमः स्याञ्छ्रद्धावकिति । सृष्टा । सृक्ष्यति ।
सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ सृष्यति । सृष्यते । सृष्यते ।
सृष्यति, सृष्यते । मर्मय । मर्मयिष्य । मर्मयिष्ये । मर्मयितासि ।
मर्मयिष्यति, मर्मयिष्यते ॥ षाह् वन्धने ॥ २७ ॥ नक्षति, नक्षते ।
ननाह् । नेहिष्य, नैनह् । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत्,
अनह् ॥

इति दिवादयः ॥ ४ ॥

अथ खादयः

पुञ् अङ्गिष्ये ॥ १ ॥

खादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । सुशुशोरिति यण् ।
सुन्वन्ति । सुन्वः, सुनुवः । सुनुते । सुन्वते । सुन्वते । सुनुहे,
सुनुशहे । सुनाव, सुनुवे । सोना । सुनु । सुनयानि । सुनवै ।
सुनुयात् । सुयात् ॥

स्तुमुपूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यस्तिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत्, असोष्ट ॥ चिञ्
चैयने ॥ २ ॥ चिनोति, चिनुते ॥

१-तितिश्छा सदनम् ॥ २-अत्र 'नतो घः' इति षकारः ॥ ३-अभिषवः
प्रातः प्रातः पीडने मुगमप्रातः च ॥ ४-अत्र 'लोपश्चात्स्यान्वतरस्वाम्'
इत्युकारलोपो वैकल्पिकः ॥ ५-चयनं रात्रीकरणम् ॥

विमाणा चेः ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य कुलं वा स्यात्गति उटि च । विमाणा,
विमाणा; चित्रणे, चित्रणे । अनेषात्, अनेष्ट ॥ स्तृन् आच्छादने
॥ ३ ॥ स्तृणोनि, स्तृणुने ॥

शर्पूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासात्पर शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽप्ये ह्यो लुप्यन्ते ।
तस्तार । तस्तारतुः । तस्तारे । गुणोऽर्जाति गुणः । मर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तासंयोगादेः परयोर्लिङ्गिचोरिद्वा स्यात्लिङ् । स्तृणीष्ट,
स्तृणीष्ट । अस्तारिष्ट, अस्तृत ॥ धून् कप्यने ॥ ४ ॥ घूनीति,
घूनुते । दुधाय । स्वरतीनि वेद् । दुधविष, दुधोष ॥

श्रुक् किति ७ । २ । ११ ॥

श्रिज एकाच उगन्ताश्च गित्क्लितोरिण् न । परमपि स्वरत्यादि-
विकल्पं बाधित्वा पुरस्तादप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिनेन निषेधे
प्राप्ते क्तादिनियमात्रित्वमिद् । दुधुविष । दुधुवे । अधवीत्, अधविष्ट,
अधोष्ट । अधविध्यत्, अधोष्यत् । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् ।
अधविष्यत, अधोष्यत ॥

इति सादयः ॥ ५ ॥

१-अत्र 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः ॥ २-'स्तृमुषूज्यः'
इति नित्यमिद् ॥

अथ तुदादयः

तुद व्यंयने ॥ १ ॥

तुदादिभ्यः श्चः ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽयकादः । तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुतुदे ।
तोता । अतौत्सीत्, अतुत्त ॥ शुद् भ्रेजे ॥ २ ॥ तुदति, तुदते ।
नुनोद । नोत्ता । भ्रस्ज पौके ॥ ३ ॥ ग्रहिष्येति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृजनि, भृजते ॥

भ्रस्जो रोपधयोऽमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाध स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके ।
मिस्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानपठ्यानिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । वभर्ज ।
वभर्जतुः । वभर्जिय, वभर्ष्ट । वभ्रज । वभ्रजतुः । वभ्रजिय ।
स्कोरिति सन्धोपः । व्रधेति यः । वभ्रष्ट । वभर्जे, वभ्रजे । भर्ष्टा,
भ्रष्टा । भर्ष्यति, भ्रष्यति । विडति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं
पूर्वविप्रतिषेधेन । भृम्यात् । भृम्यास्ताम् । भृम्यातुः ।
भर्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभर्षीत्, अभ्रक्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ कृप
विंशेलने ॥ ४ ॥ कृपति, कृपते । चकर्म, चकृपे ॥

१-व्ययने दुःसदानम् ॥ २-पाकोऽय भ्रात्रेऽप्रादीना भर्जन-
रूपो न त्योदकादेः पाकप्राय प्रयोगाभावात् ॥ ३-ययं रम् आगम-
स्तादा रोपधयोः स्थाने न स्यात्, यदि चादेशस्तादान्त्यादचः परो न स्याद्
इत्याद्यङ्गः समाधत्ते मित्वादित्यादि ॥ ४-भ्रस्जेऽप्यीर्षिदि परत्वम्
सम्प्रसारणं बाधित्वा रमागमे 'मन्यर्थात्' इति स्यादत आह निवृत्तिरिति ॥
५-रमागमस्यावकाशः- 'मर्ष्टा, मर्ष्यति' इति; सम्प्रसारणस्यावकाशः-
'भृम्यात्, भृम्यास्ताम्' इति; सम्प्रसारणं मरुति पूर्वविप्रतिषेधेनेति यावत् ॥
६-विशेलने भूमिकर्मणम् ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशोऽनुदातो यश्चर्दुपधस्तस्याम्ना स्याज्जलादावकिति । अ-
कर्था । कृक्षीष्ट । (स्पृशामृशकृपतृपदृपां च्लेः सिञ्जा वाच्यः) । अ-
क्षीत्, अकाक्षीत्, अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत् । क्सप-
अकृक्षत् । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ मिल संगमे ॥ ५ ॥ मिल्म
मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् ॥ मुच्छ मोचने ॥ ६ ॥

शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥

मुच्छिप्विद्लुप्सिच्छत्विद्लिप्तिनां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चते
मुञ्चते । मोक्षा । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत्, अमुक्त
अमुक्षाताम् ॥ लुप् छेदने ॥ ७ ॥ लुप्पति, लुप्पते । लोप्ता
अलुपत्, अलुप्त ॥ विद्लु लामे ॥ ८ ॥ विन्दति, विन्दते । विवेद
विविदे । व्याघ्रमूतिमते सेद् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिद् । परिवेत्ता ।
पिच् क्षरणे ॥ ९ ॥ सिञ्चति, सिञ्चते ॥

लिपिसिचिह्नश्च ३ । १ । ५३ ॥

एन्पश्चरेद् स्यात् । असिचत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥

त्रिसिचिह्नः परस्य च्चरेद् वा । असिचन, असिक्त ॥
लिप उपदेशे ॥ १० ॥ उपदेशो वृद्धिः । त्रिणति, त्रिणपते । लेप्ता ।
अलिप्त, अलिपन, अलिप्त ॥

इत्युभयादिनः ।

कृती छेदने ॥ ११ ॥ कृत्वति । चकन । कर्तिता ।
 कर्तिष्यति, कर्त्तस्यति । अकर्तात् ॥ सिद् पेरिषाते ॥ १२ ॥
 खिन्दति । चिखेद । खेत्ता ॥ पिश्र अँय्यवे ॥ १३ ॥ पिंशति ।
 पेशिता ॥ ओग्रश्चु छेदने ॥ १४ ॥ इधति । यत्रध । यत्रधिय,
 चैत्रध । वधिता, वष्टा । वधिष्यति, वस्यति । वृश्च्यत् । अत्रधीत्,
 अत्राधीत् ॥ व्यच् व्यौजीकरणे ॥ १५ ॥ विचति । विष्माच ।
 विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विष्मात् । अद्याचीत्,
 अन्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते, अँनसोति
 पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ उञ्छि उञ्छे ॥ १६ ॥ उञ्छति ।

‘उञ्छः क्षणश आदानं क्षणशाघर्जनं शिलम् ।’

इति यादवः ॥ ऋच्छ गतीर्द्विषयप्रलयमूर्तिभावेऽपि ॥ १७ ॥
 ऋच्छति । ऋच्छत्युतामिति गुणः । दिहल्प्रहणस्यनेकह्रलुपलक्षण-
 त्वानुद् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ॥ उज्ज उज्जगे ॥ १८ ॥
 उज्जति ॥ लुम विमोहने ॥ १९ ॥ लुभति ॥

तीपसहलुमरूपसिः ७ । २ । ४८ ॥

१-अत्र ‘सिञ्छिचि’ इति इङ्लिङ्गस्यः ॥ २-परिषातो दैन्यम् ॥
 ३-अवयवः घृमकरणम् ॥ ४-भुत्स्वस्यसिद्धत्वात्संयोगादिलोरे ‘वश्च’ इति
 पत्ये ष्टुत्वे च कृते सिद्धयति ॥ ५-व्याजीकरणं छत्रकरणम् ॥ ६-अत्र
 ‘अनसि’ इति पर्युदासः, तथा च असम्मिन्ने असहजो म्रत्यये परे व्यचेः
 कुटादित्वमित्यर्थः । एवं च ‘गाहकुटादिभ्यः’ इति सूत्रेण तासादेर्दिङ्प्रत्यये
 ‘प्रदिङ्मा’ इति सम्प्रसारणे ‘विचिता’ इत्यादि भविष्यति इति चेन्न; यतः
 सादृश्यं कृत्वेन गृह्यते तथा च असम्मिन्नकृत्यप्रत्यये परे एव सादृश्यतिरिति
 भावः ॥ ७-इन्द्रियप्रलयः स्वापः । मूर्तिभावः काठिन्यम् ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धघानुकस्येद्वा स्यात् । लोभिता,
 लोब्धा । लोभिष्यति ॥ तृष तृष्क तृप्तौ ॥ २०-२१ ॥ तृपतिं ।
 ततर्प । तर्पिता । अतर्पित् । तृप्सति । (शे तृप्तादीनां नुम्
 वाच्यः) । आदिशब्दः प्रकारे, तेन येऽत्र नकारानुपकास्ते
 तृप्तादयः । ततृष्क । तृप्स्यात् । मृड मृडि सुखने ॥ २२-२३ ॥
 मृडति । पृडति ॥ शुन गतौ ॥ २४ ॥ शुनति ॥ इषु इच्छायाम्
 ॥ २५ ॥ इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥
 कुट कौटिल्ये ॥ २५ ॥ गाङ्कुटादीति क्त्विम् ॥ चुकुटिष ।
 चुकोट, चुकुट । कुटिता ॥ पुट संस्तेर्यणे ॥ २७ ॥ पुटति । पुटिता ॥
 स्फुट विंकसने ॥ २८ ॥ स्फुटति । स्फुटिता ॥ स्फुर स्फुल
 संचलने ॥ २९-३० ॥ स्फुरति । स्फुडति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निबिम्बः ८ । ३ । ७६ ॥

फवं वा स्यात् । निःस्फुरति, निःस्फुरति ॥ गू म्त्वने ॥ ३१ ॥
 परिणूतैगुणोदयः । नुवति । नुवाव । नुविता ॥ दुमस्त्रो द्युदी
 ॥ ३२ ॥ मम्रति । ममज्र । ममज्रिष । मस्त्रिनशोरिति
 नुम् । (मस्त्रेरन्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः) । संयोगादिलोपः ।
 ममह्वय । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षान् ।

१-अत्र 'तीगृह' इति शब्दः ॥ २-संस्तेर्यणं वदार्थं इत्येवम् ॥
 ३-विष्कसने विष्कसः ॥ ४-इत्येव तदि वा विमर्शनेने वदाम्यः इति
 वृत्तिर्येन वा विमर्शनेने भिन्नुक्तिः इति विमर्शनेने 'य शरि' इति
 विष्कसने विमर्शनेने विमर्शनेने भिन्नुक्तिः इति वदाम्यः इति विमर्शनेने
 इति वदाम्यः इति वदाम्यः इति वदाम्यः ॥ ५-गू
 धातुर्दृष्टम् इत्यत्र मन्त्रं दर्शयम् अन्यथा 'परिणुन' इति स्यात् ॥

अमाङ्क्षुः ॥ रुजो मङ्गे ॥ ३३ ॥ रुजति । रोक्ता । रोक्ष्यति ।
 अरीक्षीत् ॥ भुजो वङ्गित्ये ॥ ३४ ॥ रुजिवत् ॥ विश्व प्रवेशने
 ॥ ३५ ॥ विरानि ॥ मृश आमर्शने ॥ ३६ ॥ आमर्शनं स्पर्शः ॥
 अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ अघ्राक्षीत्, अमाक्षीत्,
 अमृक्षत् ॥ षड् लु विसरणगत्वयसादनेषु ॥ ३७ ॥ सीदनीत्यादि ॥
 शड् लु सौतने ॥ ३८ ॥

शदेदिशतः १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाकिनीऽस्मात्तदानीं स्तः । शीयने । शीयनाम् । अशीयन ।
 शीयेत । शशाद । शता । शस्यति । अशदत् । अशास्यत् ॥
 कृ विक्षेपे ॥ ३९ ॥

श्रुत इदातोः ७ । १ । १०० ॥

श्रदत्तस्य धातोर्द्वाभ्य इत्यात् । किरति । चक्रर । चक्ररतुः ।
 चक्रठः । करीता, करिना । कर्ष्यात् ॥

किरती ल्यने ६ । १ । १४० ॥

उगत्किरतेः मुद् छेदने । उगत्किरति । (अङ्म्यामङ्मरापेऽनि
 मुद् फात् पूर्व इति यत्तत्त्वम्) । उगत्किरत् । उगत्किरार ॥

हिंसायां प्रतेष ६ । १ । १४१ ॥

उगप्रतेष किरतेः मुद् स्यात् हिंसायाम् । उगत्किरति ।
 प्रत्किरति ॥ शु निर्गमणे ॥ ४० ॥

१-भङ्गो विहङ्गीकरणम् ॥ २-विहङ्गमात्रकानां विभागः, अथवा हने
 दुःखम् ॥ ३-ज्ञाने विहङ्गम् ॥ ४-निगमणं कुणे हन्यश्चेकः ॥

अनि विमाणा ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य गो वाऽन्वदी प्रत्यये । गिरति, गिरति । जगात्,
जगाल् । जगमिथ, जगमिथ । गर्दिता, गरिता, गर्दिता, गरिता ॥ प्रच्छ
ईप्थोपात् ॥ ४१ ॥ मदिग्मेति सम्प्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ ।
पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रश्यति । अप्रार्थत् ॥ मृद्
प्राग्व्याने ॥ ४२ ॥

प्रियतेर्दुल्लिङ्गो १ । ३ । ६१ ॥

दुल्लिङ्गोः शिन्ध प्रवृत्तिभूतामृच्छाद् नान्यत्र । रिह् ।
इयङ् । प्रियते । ममार । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥
पृह् व्यायामे ॥ ४३ ॥ प्रायेणायं व्याहपूर्वः । व्याप्रियते । व्यापत्रे ।
व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृताम् । जुषी
प्रीतिसेवनयोः ॥ ४४ ॥ जुषते । जुषते ॥ ओषिजी मयचलनयोः
॥ ४५ ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उदिजते ॥

विज इट् १ । २ । ५२ ॥

विजेः पर इडादिप्रत्ययो द्विट् । उदिजिता ॥

इति नुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । रुणद्धि । अक्षोरलोपः । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । रुणयि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः । रुन्धे ।
रुन्धाते । रुन्धते । रुन्धसे । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे ।
रुन्ध्महे । रुन्धे, रुन्ध्वे । रुन्धासि, रुन्धासे । रुन्धस्यति, रुन्धस्यते ।
रुणद्, रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि ।
रुणधाव । रुणधाम् । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्धत । रुणधै ।
रुणधावहे । रुणधामहे । अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् ।
अरुणः, अरुणत्, अरुणद् । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत ।
अरुन्धाः । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुन्ध्यात्, रुन्धीष्ट । अरुणत्,
अरुन्धीत् । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्ध्यात्,
अरुन्धस्यत ॥ मिदिर् विदिरणे ॥ २ ॥ छिदिर् दैवीर्करणे ॥ ३ ॥

१-अनुस्वारस्य स्पष्टतानाय 'रुधादिभ्यः' इत्यत्र अस्त्वं न कृतम्,
साधुत्वे च शौथत्वं हेतुः, भ्रमः शकारः 'अक्षोरलोपः' इति विशेषणाधो न तु
सार्धधातुकस्यार्थः फलाभावात्, 'रुणद्धि' इत्यत्र क्मात्रस्याङ्गत्वाभावेन गुणा-
प्रवृत्तेः, मिथम् 'मिदचोऽन्त्यात्वरः' इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् ॥ २-अत्र 'रुन्ध् तत्'
इत्ययस्वार्था 'अक्षोरलोपः' इत्यकारलोपे 'अपक्षयोः' इत्यनेन तस्य शकारस्य धत्वे
नकारस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारे 'झल्ल अश् झलि' इति धातुपकारस्य दकारे
'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णेन नकारे 'शरो हरि' इति पाथिकदकारलोपे
रुत्वे विसर्गे च 'रुन्धः' इति लोपाभावे 'रुन्ध्वः' इत्यपि रूपम् । एवं 'रुन्धे'
इत्यादावपि प्रतिषा शेषा ॥ ३-विदारणं भेदनम्, भिनन्ति, भिन्ते, विभेद,
विभिदे, भेता, भेत्स्यति, भेत्स्यते, भिनन्तु, भिन्ताम्, अभिनत्, अभिन्त,
भिन्त्यात्, भिन्दीत, भिन्नात्, भिन्तीष्ट, अभिन्तीत्, अभिदत्, अभिन्त,
अभेत्स्यत्, अभेत्स्यत ॥ ४-एकस्य वस्तुनश्छेदनेन सप्तद्वयकरणम् ॥

युजिर् योगे ॥ ४ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ ५ ॥ रिणक्ति, रिङ्क्ते ।
 रिरेच । रेका । रेक्ष्यति । अरिणक् । अरिचत्, अरिर्क्षात्,
 अरिक्त । विचिर् पृथग्भावे ॥ ६ ॥ विनक्ति, विङ्क्ते ॥ धुदिर्
 संपर्पणे ॥ ७ ॥ क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्, अक्षीर्त्सीत्,
 अक्षुत् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवैनयोः ॥ ८ ॥ छृणत्ति, छृन्ते । चच्छर्द ।
 सेऽतिचीति वेद् । चच्छृदिने, चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति,
 छर्त्स्यति । अच्छृदत्, अच्छर्दात्, अच्छर्दिष्ट ॥ उत्तृदिर् हिंसना-
 दरयोः ॥ ९ ॥ तृणत्ति, तृन्ते ॥ कृती वेष्टने ॥ १० ॥ कृणत्ति ॥
 तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ ११-१२ ॥

तृणह इम् ७ । ३ । ९२ ॥

तृहः श्रमि कृते इमागमो हलादौ पिति । तृणेति । तृण्डः ।
 ततर्ह । तर्हिता । अतृणेद् ॥

भ्रात्रलोपः ६ । ४ । २३ ॥

भ्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिंस ।
 हिंसिना ।

तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । ससाकुपो इतिप-
 स्वापवादः । अदिनत्, अदिनद् । अहिंस्ताम्, अहिंसन् ॥

सिपि धानो र्वा ८ । २ । ७४ ॥

१-योगः संज्ञोक्तम् ॥ २-विरेचनं पृथक्करणम् ॥ ३-पृथग्भावे
 विभागकरणम् ॥ ४-सम्पेपणं चूर्णीकरणम् ॥ ५-वेष्टनं शोषः ॥
 ६-अनादरोऽनमानः ॥

पदान्तस्य घातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दः । अहिनः, अहिनत्,
अहिनद् ॥ उन्दी क्लेदने ॥ १३ ॥ उनक्ति । उन्तः । उन्दन्ति ।
उन्दाञ्चकार । औनत्, औनद् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत्,
औनद् । औनदम् ॥ अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ १४ ॥
अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ, आनङ्क्य ।
अञ्जिता, अङ्क्ता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् ॥ तञ्ज्
संकोर्चने ॥ १५ ॥ तनक्ति । तञ्जिता, तङ्क्ता ॥ ओविजी
मयचलनयोः ॥ १६ ॥ विनक्ति । विङ्क्तः । विज इदिति
ङित्यम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ शिण्ड्
विशेषणे ॥ १७ ॥ शिनष्टि । शिष्टः । शिंपन्ति । शिनक्षि । शिशोप ।
शिशोपिथ । शोष्टा । शोक्पनि । हेर्धिः । शिण्ड्ति । शिनपाणि ।
अशिनट् । शिंम्यात् । शिम्यात् । अशियत् ॥ एवम् ॥

१-‘स्रज्जं अञ्जोऽन्ते’ इत्यनेन ॥ २-क्लेदनमाद्रीकरणम् ॥ ३-व्यक्ति-
विवेचनम्, क्लृप्तमभ्यङ्गविलेपनम् ॥ ४-संकोचनं प्रवृत्तस्य वस्तुनोऽस्पृश्य-
करणम् ॥ ५-विपूर्वकस्यैव ‘शिण्’ घातोश्चित्स्थायित्वसिद्धिरूपं विशेषण-
मर्थः । केवलस्य स्वयदोषोऽर्थः ॥ ६-‘शिनट् हि’ इत्यवस्थापाम् ‘दुस्तत्त्वो
हेर्धिः’ इति हेर्धित्वे ह्रस्वेन तस्य ढकारे नस्यानुस्वारे यस्य अकारेण ढकारे
परस्वर्गेनानुस्वारस्य षकारे ‘करो करो’ इति पाशिके ढस्य लोपे ‘शिण्डि’
इति, लोपामाद्यप्ये ‘शिण्ड्’ इति ॥

पिप्प्लु संपूर्णने ॥ १८ ॥ मधुओ ओमर्दने ॥ १९ ॥ आमन्त्रेयः । मनक्ति ।
यमग्निः, यमद्वायुः । मङ्क्ता । मङ्क्वि । अमाङ्क्षीत् ॥ भुज पौन-
नाम्प्यवहारयोः ॥ २० ॥ गुनक्ति । मोक्ता । मोक्ष्यति । अमुनक् ॥

भुजोऽर्जवने १ । ३ । ६६ ॥

तदानी स्तः । ओदनं मुङ्क्ते । अनवने किम् ! मही
शुनक्ति ॥ जिहन्धी दीप्ती ॥ २१ ॥ इन्हे । इन्धाते । इन्धने ।
इनसे । इन्धे । इन्धास्रके । इन्धिना । इन्धाम् । इन्धानाम् ।
इनधे । ऐन्ध । ऐन्धानाम् । ऐन्धाः ॥ विद् विचारणे ॥ २२ ॥
विन्ते । वेत्ता ॥

इति रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनादिकृञ्म्य उः ३ । १ । ७९ ॥

शपोऽपवादः । तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनितासि,
तनितासे । तनिष्यति, तनिष्यते । तनोतु । तनुताम् । अतनोत्,
अतनुत । तनुयात्, तन्वीत । तन्यात्, तनिषीष्ट । अतानीत्,
अतनीत् ॥

१-पिनष्टि । पिपेथ । पेष्टा । पेक्ष्यति । पिनष्टु । अपिनट् ।
पिंथ्यात् । पिष्यात् । अपिपत् । अपेक्ष्यत् । इति ॥ २-आमर्दनं प्रोटनम् ॥
३-अभ्यवहारो मक्षणम् ॥ ४-अवनं रक्षणं तद्विसेऽर्थे 'भुज' घातो-
रामनेपदं द्यात् ॥ ५-'आदिर्जिडुडवः' इति जेतिखंशा ॥ ६-तनादेः
कृञ्म्य उः प्रत्ययः स्यात् ॥

तनादिभ्यस्तयासोः २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा ह्रक् स्वाचयासोः । अतत, अतनिष्ट ।
अतपाः, अतनिष्टाः । अतनिष्यत्, अतनिष्यत ॥ पणु दाने ॥ २ ॥
सनोति, सनुते ॥

ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्रं वा यादौ किङिति । सायात्, सन्यात् ॥

जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ६ । ४ । ४२ ॥

एयामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सनि सलादौ किङिति । असात,
असनिष्ट । असायाः, असनिष्टाः ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥ ३ ॥
क्षणोति, क्षणुते ॥ क्षपन्तेति न इदिः ॥ अक्षणीत्, अक्षत,
अक्षणिष्ट । अक्षयाः, अक्षणिष्टाः ॥ क्षिणु चै ॥ ४ ॥ उप्रत्यये
लृपृपथस्य गुणो वा । क्षेणोति, क्षिणोति । क्षेणिना । अक्षेणीत्,
अक्षित, अक्षेणिष्ट ॥ तृणु अदाने ॥ ५ ॥ तृणोति, तर्णोति; तृणुते,
तर्णुते ॥ हुकुञ् करणे ॥ ६ ॥ करोति ॥

अत उरसार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृत्रोऽकारस्य उः स्यात् सार्वधातुके किङिति ।

शुरूतः ॥

न मकुर्धुराम् ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्धुरोरुपधाया न दीर्घः । कुर्धन्ति ॥

नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥

१-अथ 'अनुदाचोपदेश' इति नकारलोपः ॥ २-चकारेण पूर्वधातुपर्यो
हिंसानुकृष्यते ॥ ३-'संज्ञार्थको विधिरनिष्पः' इति यदिमते गुणमायः ।
तदनङ्गी कर्तुमते गुणः स्यादेव ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो म्योः परयोः । कुर्वः ।
कुर्मः । कुरुते । चकार, चक्रे । कर्तासि, कर्तासे । करिष्यति,
करिष्यते । करोतु । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत ॥

ये च ६ । ४ । १०९ ॥

कृत्र लोपो यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात्, कुर्यात् । क्रियात्,
क्रीयात् । अकुर्यात्, अकृत । अकरिष्यत्, अकरिष्यत् ॥

सम्परिभ्यां करोता भूषणे ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुद् स्याद् भूषणे संघाते घार्ये ।
संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः ।
सम्पूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुद् । संस्कृतं मक्षा इति शापकात् ॥

उपात्प्रतियमयैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६ । १ । १३९ ॥

उपाकृत्रः सुद् स्यादेणर्षेणु धात्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियमो
गुणाधानम् । निवृत्तमेव वैवृत्तं विकारः । यात्रायाप्याहार आकाङ्क्षि-
तैरुद्देशापूर्णम् । उपसृता कत्या । उपसृता प्राप्तिः । एधो दपस्योप-
सृते । उपसृते गुह्ये । उपसृते मूने ॥ वनु याचने ॥ ७ ॥ वनुते ।
वदने ॥ मनु अशोधने ॥ ८ ॥ मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते ।
मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट । अमन, अमनिष्ट । अमनिष्यत ॥

इति ननादयः ॥ ८ ॥

१-“उध” इति द्विभेन गुणो न ॥ २-एधशब्दोऽयं शास्त्रानुगुण-
विद्वः वाक्यान्वी । इधशब्द उदधशब्दः । वाचारे वाग् वाच्य गुण-
शब्दो दपदः ॥

अथ त्रयादयः

इक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

द्रयादिभ्यः आ ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽश्वाद् । क्रीणाति । ई हल्यथोः । क्रीणीतः । आ-
भ्यस्तपोरातः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीषः । क्रीणीष ।
क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ।
क्रीणीये । क्रीणाथे । क्रीणीव्हे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे ।
चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिष्य, चिक्रेय । चिक्रिये ।
क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणानु, क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ।
अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात्, क्रीणीन् । क्रीयात्, क्रीयीष्ट ।
अक्रीरीत्, अक्रीष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्ती
च ॥ २ ॥ प्रीणाति, प्रीणीते ॥ श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ श्रीणाति,
श्रीणीते ॥ मीङ् हिंसायाम् ॥ ४ ॥

हिनुमीना ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्वैतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रमीणानि,
प्रमीणीते । मीनातीत्याश्चम् । ममी । मिंध्यतुः । मिर्मिष, ममाथ ।
मिंये । माता । मास्थति । मीयात्, मासीष्ट । अमासीष्ट ।

१-द्रव्यविनिमयो वस्तुवन्तरदानपूर्वकं वस्तुवन्तरग्रहणम् । लोके
त्येवं शेषम्—वेबलं क्रीणातुः कये प्रयोक्तव्यो विपूर्वपरतु वित्रये ॥

२-तर्पणे कृतिः सन्तुष्टिरिति यावत् ॥ ३-‘असंयोगात्’ इति मूलेण अनुप-
क्रियेन एङ्निमित्तत्वाभावाच्चान्वम् ॥ ४-इदृशे ‘आतो लोभः’

इत्याकाशलोभः ॥

अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ पिञ् बन्धने ॥ ५ ॥ सिनाति, सिर्नाति ।
सिपाय, सिप्ये । सेता ॥ स्कुञ् ओष्ठवने ॥ ६ ॥

स्तन्धुस्तुन्धुस्कन्धुस्कन्धुस्कुन्धुः शुभ ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्वा । स्कुनोति, स्कुनानि । स्कुलुते, स्कुर्नाति । चुस्काय,
चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौपीत्, अस्कोष्ट ॥ स्तन्भ्रादयश्चत्वारः
सौत्राः । सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः ॥

हलः श्रौः शानज्ज्ञौ ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्द्वौ परे । स्तौभान ॥

जृस्तन्धुमुचुम्हुचुग्रुचुलुचुम्हुचुधिम्यश्च ३ । १ । ५८ ॥

श्लेरङ् या स्यात् ॥

स्तन्मेः ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्मेः सौत्रस्य सस्य पः स्यात् । व्यष्टमत् । अस्तम्भीत् ॥
युञ् बन्धने ॥ ७ ॥ युनाति, युनीति । योना ॥ ऋञ् शब्दे ॥ ८ ॥
ऋनाति, ऋर्नाति । ऋविता ॥ दृञ् हिंसायाम् ॥ ९ ॥ दृणाति ।
दूर्णाति ॥ द विदारणे ॥ १० ॥ दृणानि, दूर्णाति ॥ पूञ्
पवने ॥ ११ ॥

१-आश्रयनमत्र गतिविशेषः ॥ २-मूखरकिता इत्यर्थः । रोधन-
मवरोधः ॥ ३-अथ 'भः' इति आशब्दस्य पञ्चषेकवचने रूपम् । 'भ्रातो
धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागादधानोत्पद्याश्चत्वारोः ॥
४-'स्तन्म्'धातोर्गोटे 'स्तन्धुस्तुन्धु' इत्यादिना भाग्यस्यपरार्थे 'स्तन्म्
ना हि' इत्ययस्यापि नाशब्दस्य 'हलः भः' इति शानजादेशे शिष्यान्तार्थ-
धातुच्छेदे भवित्त्वेन दित्त्वे 'अभिदिताम्' इति कर्त्रो 'भ्रातो हेः' इति
हेतुर्गोटे 'स्तनान्' इति मिदम् ॥

प्यादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥

[illegible]

लिङ्गसिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥

बृहवृज्म्यामृन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तडि ॥

न लिङ् ७ । २ । ३९ ।

बृज इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिषीष्ट । उभेति कित्त्वम् ।
स्त्रीषीष्ट । सिचि च परस्मैगणेषु । अस्तारीत् । अस्तारिष्टम् ।
अस्तारिषुः । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट, अस्तीर्ष ॥ कृञ् हिंसायाम् ॥ १४ ॥
कृणाति, कृणीने । चकार, चकरे ॥ वृञ् वरुणे ॥ १५ ॥ वृणाति,
वृणीते । ववार, ववरे । वरिता, वरीता । उदोष्टवेत्युत्त्वम् । वृषात् ।
वरिषीष्ट, वृषीष्ट । अवारिन् । अवारिष्टम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट,
अवूरुष्ट ॥ धृञ् कम्पने ॥ १६ ॥ धुनाति, धुनीने । धंविता, धोता ।
अधवाप्तीत् । अधक्विष्ट, अधोष्ट । ग्रह उपादाने ॥ १७ ॥ गृह्णाति,
गृह्णीते । जग्माह, जग्महे ॥

१-अथ 'नञ्छल्लङ्काम्' इति गुणः ॥ २-अथ 'स्वरतिमुक्ति'रल्पादिना
इति कलाः ॥ ३-अथ 'स्तुमुपूम्भ्यः' इति त्रिषमिद् ॥ ४-उपादानं
मदनम् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दोषो न ॥ लिटि । ग्रहीता । गृहातु ।
हलः श्चः शानञ्जाविति श्चः शानञ्जादेशः । गृहाण । गृहात्,
ग्रहीणीष्ट । ल्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट ।
अग्रहीयाताम् ॥ कुष निष्कर्षे ॥ १८ ॥ कुष्णाति । कोपिता ॥ अश
भोजने ॥ १९ ॥ अश्रूति । आश । अशिता । अशिष्यति । अश्रातु ।
अशान ॥ मुष स्तेये ॥ २० ॥ मोपिता । मुषाण ॥ ज्ञा अव-
बोधने ॥ २१ ॥ जज्ञी । वृङ् संमैत्री ॥ २२ ॥ वृणीते । ववृषे ।
ववृद्दे । वरिता, वरीता । अवरीष्ट, अवरीष्ट, अवृत ॥

इति ऋयादयः ॥ ९ ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये ॥ १ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमान्वचवर्मवर्णचूर्ण-
चुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः 'प्रानिपदिकादाभ्यर्णे'
इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्णे ।

१-‘न लिङि’ इति निषेधस्तु न ‘युतो वा’ इत्यस्यैव न बाधकः ।
एवम् ‘अग्रहीष्टाम्’ इत्यत्र ‘णिचि च परस्मैपदेभ्यः’ इति निषेधोऽपि नो
बोध्यम् ॥ २-निष्कर्षोऽन्तर्गम्य वाङ्निर्गस्तारणम् ॥ ३-अत्र ‘शात्’ इति
निषेधाच्च भुञ्जन् ॥ ४-स्तेवं चोर्यम् ॥ ५-गम्यन्तिः गृह्ये ॥ ६-प्रगतो
ग्रन्थविम्भारः ॥

पुगन्तेति गुणः । सनाधन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शवादि ।
गुणापादेशौ । चोरयति ॥

णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।
चोरयामास । चोरयिता । चोर्योत्, चोरयिषीष्ट । णिथीति चङ् ।
णी चङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । ह्रस्वादिः शेषः । दीर्घो
लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत ॥ कथं वाक्य-
प्रबन्धे ॥ २ ॥ औलोपः ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

अल्वित्यर्थमिदम् । परिनिमित्तोऽङ्गादेशः स्थानियत् स्यात्स्थानि-
भूतादचः पूर्वत्वेन दृष्ट्य विधी कर्तव्ये । इति स्थानियत्स्थानो-
पधावृद्धिः । कथयति । औलोपित्वादीर्घसन्वद्भावी न । अचकपत् ॥
गण संरूपाने ॥ ३ ॥ गणयति ॥

ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परे णी चादत् । अजीगणत्,
अजगणत् ॥ इति शुभदयः ॥ १० ॥

१-णिच आर्धभानुकत्वादिति शेषः ॥ २-नेलोपि 'निमित्तापाये'
इति न्यायेन गुणमावस्य न, प्राक्पञ्चत्वेन निमित्तस्य णिचः परत्व-
सद्भावात् ॥ ३-'अतो लोपः' इत्यनेन ॥ ४-'कथयति' इत्यत्र परं णिच्
तन्निमित्तोऽङ्गादेशोऽकारस्य लोरूपः, स स्थानियत्, स्थानिभूतोऽन्व-
यकारोत्तराकारमानः पूर्वत्वेन दृष्टः कथयतेत्यङ्कारस्य विधेरवृद्धिरूप-
सस्मिन् कर्तव्ये इति समन्वयः ॥ ५-'सन्वत्तुनि' इति सन्वद्भावस्तत्रैव
यत्र निनिमित्तोऽस्तोरो न, अत्र तु निनिमित्तोऽतो लोप इति भावः ॥
६-संरूपानं गणना ॥ ७-चकारादकारस्य अकार एवेत्यर्थः ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

मनन्त्रः कर्ता ? । ४ । ५४ ॥

रिधाया आत्मनेपेन विहितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

न्यप्रयोजको हेतुश्च ? । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुमंत्रः कर्तृमंत्रश्च स्यात् ॥

हेतुमति च ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकस्यापारे प्रेरणादी वाक्ये भानोर्गिच् स्यात् । भवन्
प्रेरयति भावयति ।

२-अत्र प्रकरणे 'भूवादया भातयः' इत्य 'अनाद्यन्ता पाठः' इत्य
न गृह्यद्वयविहितानुसंगकमात्रेभ्यः प्रयोजकस्यापारे निच्प्रत्ययस्य
विधीयते । प्रयोजकश्च कर्तुः प्रेरको यथा चैत्रः पण्डितो भवति, भवन्तं
तं मैत्रोऽप्यारमादिना प्रेरयति, तत्र मननक्रियाकर्ता चैत्रः स प्रयोगो
निच्प्रत्ययस्तु प्रेरणादिकर्तृमैत्रस्यापारे भवति । तत्र निचि ज्ञाते
गत्याद्यर्थधानूना प्रयोग्यकर्तुः 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यनेन प्राप्तां कर्तृसंज्ञां
वाधित्वा 'गतिमुद्दिप्रत्ययस्यानार्पशब्दकर्मकर्मरूपानामनिकर्ता स नौ'
इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया विधीयते ।
एवञ्च 'चैत्रं मैत्रो भावयति' इति प्रयोगो भवति । यत्र च चैत्रो भवति
भवन्तं तमुभौ प्रेरयतस्तत्र चैत्रमुभौ भावयतः, एवं चैत्रमन्ये भावयन्ति,
चैत्रो भवति त्वं प्रेरयसि, युवां प्रेरयसः, यूयं प्रेरयथ, अहं प्रेरयामि
इत्यादौ भावयसि, भावयथः, भावयथ, भावयामि, इत्यादि स्वयमूहनीयम् ।
गत्याद्यर्थभिन्नेभ्यः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः पञ्चिप्रभृतिभ्यो ष्यन्ते प्रयोग्य-
कर्तरि तृतीया—यथा चैत्रेण तद्गुलं मैत्रः पाचयति । अत्र प्रकरणे
प्रयोजकानुसारेणैव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां व्यवस्था ज्ञेया ॥ २-निच-
श्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्, भावयते ॥

ओः पुणञ्ज्यपरे ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदव्ययाम्भासोकारस्य इत्यात् पवर्गयणञ्-
कारेष्वर्णपरेषु परतः । अवीमक्त् ॥ ग्रा गतिनिवृत्तौ ॥

अतिहीम्लीरीचनूयीस्माध्यातां पुह् णौ ७ । ३ । ३६ ॥

स्थापयति ॥

तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । घट
चेष्टायाम् ॥

मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२ ॥

घटादीनां कृपादीनां चोपधाया ह्रस्वः स्याण्मौ । घटयति ॥
ज्ञप् ज्ञाने ज्ञापने च ॥ ह्रपयति । अविज्ञपत् ॥

इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां प्रा ३ । १ । ७ ॥

१-‘भू’ धातोर्णिबृषत्ययेऽनुबन्धलोपे ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वे
‘चङि’ तस्य तिषादेशे अङागमे ‘अ भू इ त्’ इति दशायाम्, णेलोपे
‘चङि’ इत्यनेन भूषण्दस्य हित्वेऽभ्यासकार्येऽभ्यासोत्तरभूषण्दस्य
वृद्धभावादेशणोः ‘अ वू माव् अ त्’ इत्यवस्थायाम् ‘णौ चङि’
इत्युपधाह्रस्वे ‘ओः पुणञ्ज्यपरे’ इत्यनेनाभ्यासोच्चारणकेत्वे ‘दीर्घो
रुधोः’ इति दीर्घे ‘अवीमक्त्’ इति सिद्धम् ॥

इतिरमंग इति नैव कर्तृकादयोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ॥

पठ पठतामां वाचि ॥

मन्यतोः ६ । १ । ९ ॥

मन्त्रमन्त्रं मन्त्रमन्त्रं च भक्तोऽनन्यमन्त्रं प्रथमरीकागो हे
मोऽन्तादेभ्य द्वितीपरत्वं । मन्यतः । पठितुमिच्छति विगठिति ।
कर्मणः किम् ? मन्त्रेनेच्छति । समानकर्तृकात् किम् ? शिष्याः
पठितव्योच्छति गुरुः । वा मन्त्रादावपमि ॥ लुङ्गानोर्यम् ॥

मः सार्पधातुके ७ । ४ । ४९ ॥

सत्य तः स्यात्सादासार्पधातुके । अनुमिच्छति विषसति ।
एवाच इति नेट् ॥

अज्जनगमां सति ६ । ४ । १६ ॥

१-‘गुप्तिकक्रियः-’ इत्यनः ‘सन्’ इत्यनुवर्तते । कर्मत्वं समान-
कर्तृत्वं चोपस्थितत्वादपेक्षेयमभिप्रेत्याह—इतिकर्मण इत्यादि । समन्वयपु-
रस्वरसदधौ यथा-धातोरेषाद् धातुमात्रात् सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ।
कीदृशाद्धातोः । इतिकर्मणः, इच्छाक्रियाकर्मभूतात् पुनश्च इच्छाक्रियाकर्तृ-
कर्तृकात् ‘पठितुमिच्छति’ इति विमर्शे इच्छाक्रियाकर्म पठनम् इच्छा-
क्रियाकर्ता चैत्रादिः स एव पठनस्यापि । ‘पठनेन इच्छति’ इत्यत्र ॥ सन्
प्रत्ययो न, पठनस्येच्छाकर्मत्वाभावात् । एवं शिष्याः पठन्तु, इतीच्छति
गुरुः’ इत्यत्र पठेः सन् न, शिष्याणां पठनकर्तृत्वाद् गुरोरिच्छाकर्तृ-
त्वात्समानकर्तृकत्वाभावात् ॥ २-‘पठितुमिच्छति’ इति विमर्शे ‘धातोः
कर्मणः’ इत्यादिना पठेः सन्प्रत्यये ‘सन्प्रत्ययोः’ इत्यनेन ‘पठ्’ शब्दस्य
द्वित्वेऽन्यासकार्ये ‘सन्प्रत्ययः’ इतीत्ये ‘सनाद्यन्ताः’ इति सन्नन्तरस्य धातुत्वे
लटि तिपि श्रुति पररूपे सस्य पत्वे ‘पिपठिषति’ इति सिद्धम् ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेष दीर्घो झलादौ सनि ॥

इको झल् १ । २ । ९ ॥

इगन्ताञ्जलादिः सन् कित् स्यात् । श्रुत इद्वातोः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ७ । २ । १२ ॥

प्रहेगुहैरुगन्ताच्च सन् इण् न स्यात् । बुभूषति ॥

इति सञ्जन्तप्रक्रिया ॥

अथ यहन्तप्रक्रिया

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३ । १ । २२ ॥

पीनः पुन्ये श्शार्थे च पोत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परतः । विदन्तत्वादात्मने-
पदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूषते । बोभूषाञ्जके ।
अबोभूषिष्ठ ॥

१-अस्य 'एकाच उपदेशे' इतीप्निषे 'इको झल्' इति कित्त्वेन गुणमात्रे 'अजन्तान' इति दीर्घे 'श्रुत इद्वातोः' इतीत्वे रपरत्वे द्वित्वादि-
कार्ये परस्परस्य 'इति च' इति दीर्घे यथोक्तकार्ये सिद्धिर्यथा ॥
२-'अतिशयेन पुनः पुनर्वा भवति' इति विषये 'भू' धातोः 'धातोरेकाचः'
इति यङ्लुकोः 'सन्वयोः' इति द्वित्वे अभ्यासस्य इत्ये जपरत्वे 'गुणो
यङ्लुकोः' इति गुणे च 'बोभूष' इत्यस्य 'सनाञन्ताः' इति धातुत्वे
द्वित्वादात्मनेपदे यथादिकार्ये यथोक्तरूपं सिद्धम् । अत्र 'क्रियासमभिहारे
दे वाच्ये' इति वार्तिकेन 'सारं सारम्' इतिक्त् 'भूषते' इत्यस्य द्वित्वं
तु न 'उच्चार्यान्वययोगः' इति न्यायेन यदा क्रियासमभिहारस्य उक्तत्वात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थाकौटिल्य एव यङ् स्यान् तु क्रियासमग्रिहारे ।

दीर्घोऽङ्कितः ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति
यान्नङ्यते ॥

यस्य हलः ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोप आर्थ-
धातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । यावज्जाश्चक्रे । यावज्जिता ॥

रीगृदुपधस्य च ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्त्यते ।
वरीवृताश्चक्रे । वरीवर्तिता ॥

क्षुम्नादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥

णत्वं न । नरीवृत्त्यते । जरीगृह्यते ॥

इति यङ्यङ्लुकाभ्याम् ॥

१-अत्र 'अतिशयेन पुनः पुनर्वा व्रजति' इति विग्रहे 'धातो-
रेकावः' इति यङ् तु न, गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्यङ्लुकाभ्याम् ॥

२-अकारकहितो यशसो विवक्षितः, न तु अकारस्योच्चारणार्थम्,
एवञ्च 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया अर्थवति
यङ्यङ्लुके एकाव्य प्रवृत्तिः, तेन 'पुनर्वाप्यायकार' इत्यत्र यङ्यङ्लुको न ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया

यङोऽचि च २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्वं विनापि क्वचित् ।
अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्त-
त्वादित्वम् । अन्व्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषाकर्तरीति
परस्मैपदम् । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

यङो वा ७ । ३ । ९४ ॥

यङ्लुगन्तात्परस्य ह्यदेः पितः सार्वधातुकस्येद् वा स्यात् ।
भूसुचोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि माप्या न, बोभोतु तेतिक्ते
इति छन्दसि निपातनात् । बोभवीति, बोभेति । बोभूतः ।
अदम्पस्तात् । बोभुवति । बोमवाञ्चकार, बोमशमास । बोमविता ।

१-अयम्माथो यङ्लुक् द्विविधः 'वाच' इत्यादावज्निमित्तक एकः
एकस्य 'च' एन्देनात्वं विनापि भक्त् अनैमित्तिको द्वितीयः । एतच्च 'अखिदं
महिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया लुस्यनैमित्तिकत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वाद्
दित्वादिकार्येषु निमित्तसामेधत्वरूपमखिरङ्गत्वसत्त्वात् लुकि कर्तव्ये
तेषामखिदिरिति ॥ २-'अतिशयेन पुनः पुनर्वा भवति' इति विग्रहे
'भू' धातोर्यदि अन्तरङ्गत्वात्तस्य 'यङोऽचि च' इति लुकि
प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वमाश्रित्य भूशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्ये जाति 'बो भू'
इत्यस्य धातुत्वाल्लटि 'शेषाकर्तरी' इति लृप्तसङ्कारेण लटः परस्मैपद-
सङ्गके तिपि शपि यङ्लुक्चकारस्य 'चर्करीत' शब्दस्यादादिपाठाच्छपो
लुकि 'यङो वा' इतीदम्बिकस्य गुणावादेशवोः 'बोभवीति' इति, इदमावपक्षे
'बोभेति' इति कथदयम् । 'भूसुचोरिति' इति गुणनिषेधस्तु न 'बोभोतु'
इति छन्दसि गुणनिपातनेन भाषायां यङ्लुकि गुणस्येष्टत्वात् ॥ ३-अत्र
'अचि स्तु' इति उवङ्गदेशः ॥

बोभविष्यति । बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु
 बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम्
 अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभूयात् ।
 बोभूयास्ताम् । बोभूयासुः । गातिस्थेनि सिचो लुक् । यङ्
 वेतीदृपक्षे गुणं चाधित्वा निष्पत्त्यादुक् । अबोभूवीत्, अबोभोत् ।
 अबोभूताम् । अबोभवुः । अबोभविष्यत् ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥

अथ नामधातवः

सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८ ॥

इधिकर्मण एष्टिः संयन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्
 प्रत्ययो वा स्यात् ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरप्येवमस्य सुपो लुक् ॥

१-‘प्रवृत्तिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्’ इति वचनेन यङ्लुगन्त-
 स्यापि भूमिग्रहणेन ग्रहणादिति शक्यशेषः ॥ २-‘परमित्वान्तरहृत्पराशनापु-
 न्तोत्तरं कर्त्तव्यः’ इति न्यायेन परगुणापेक्षया कृताकृतप्रसङ्गित्वरूपनिमित्तत्वं
 पुक्ति सत्तात् ॥ ३-इच्छाक्रियाकर्तृसंयन्धिनः इच्छाक्रियाकर्मभूतामुपन्तादि-
 च्छायामर्थे क्यक्रियादिः स्पष्टार्थः । ‘आत्मनः पुत्रमिच्छति’ इति विभे
 ‘पुत्रम्’ इति मुबन्तमिच्छाकर्तृसंयन्धि, इच्छाक्रियाकर्म च । तत्र ‘पुत्रम्’ इति
 द्वितीयान्तात्त्वयच् । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यय क्यच् न, पुत्रस्य परसंयन्धि-
 त्वात् । ‘पुत्रेनेच्छति’ इत्यर्थः न, पुत्रस्येच्छाकर्मत्वाभावात् ॥ ४-अत्र
 अवयवस्यविभक्त्यसंख्यः यङ्यर्थादाद-एतयोरवयवस्येति ॥

कयचि च ७ । ४ । ३३ ॥

अवर्गस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥

नः कये १ । ४ । १५ ॥

कयचि कयचि च नाम्नमेव पठं नान्यत् । नन्दोरः । गौत्रोपनि ।

मिथेति रिन् । याच्यति । हृदि च । गौर्यति । दूर्यति ।

रिग्येव । नेहै-द्विमिच्छति द्विष्यति ॥

कयस्व विमापा ६ । ४ । ५० ॥

हृत्तः परयोः कयश्चक्यदोर्गो शाश्वतमुक्ते । आदेः परस्य ।

मोयः । तस्य मीनिषरशदुदुधगुणो न । गर्मिस्ता-

मिता ॥

काम्यस्य ३ । १ । ९ ॥

उत्तारिषे काम्यश्च म्मात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति ।

मिता ॥

उपमानादाचारे ३ । १ । १० ॥

१-पूर्वाभागेविषयिणे 'पुत्र अम' इत्यस्मात् 'पुत्र आत्मनः' कयश्चक्यदोर्गो शाश्वतमुक्ते । 'ममात्मा' इति वाच्ये 'पुत्री वाच्य' 'द्वयोः' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ २-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ३-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ४-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ५-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ६-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ७-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ८-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ ९-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥ १०-कयचिद्विषयिणो 'ममात्मा' इत्यसौ लटि 'कयचि च' इति द्वौ वाच्यौ लटि-निरनन्त्य निरनन्त्य ॥

न गनिर्हिमार्गेभ्यः १ । ३ । १५ ॥

अनिगच्छन्ति । अनिगच्छन्ति ॥

नेर्विघ्नेः १ । ३ । १७ ॥

निरिघ्ने ॥

परिष्मयेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८ ॥

परिष्मीयते । रिष्मीयते । अरिष्मीयते ॥

विपगम्या जेः १ । ३ । १९ ॥

विगमने । परानगमने ॥

समवप्रविभ्यः म्यः १ । ३ । २२ ॥

संनिष्ठने । अयनिष्ठने । प्रतिष्ठने । रिनिष्ठने ॥

अपेक्षवे झः १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाश्च १ । ३ । ४५ ॥

सर्विधो जानीते । सर्विधोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

उदंश्चरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घय गच्छतीत्यर्थः ॥

- १-गत्यर्थकेभ्यो हिंसायैभ्यश्च कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न ॥
 २-अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवतो निशब्दस्य ग्रहणात् 'मधुनि विरान्ति
 भ्रमराः' इत्यश्रमनेपदं न ॥ ३-विशदचर्यापराशब्देनोपसर्गपराशब्दस्यैव
 ग्रहणं तेन 'परा जयति सेना' इत्यत्र पराशब्देन योगे आत्मनेपदग्रहणः ॥

संमस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ।

दास्या संयच्छते कामी ॥

पूर्ववत्सन् १ । ३ । ६२ ॥

सन् पूर्वो यो धातुस्तेन तुभ्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।

एदिधिपते ॥

हलन्ताच्च १ । २ । १० ॥

इक्समीपाद्बळः परो सलादिः सन् कित् । नित्रिविक्षते ॥

गन्धनावधेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्तप्रकथनोपयोगेषु

कृजः १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं सूचनम् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवधेपणं
भार्सनम् । श्वेनो वर्तिकास्तु कुरुते । भार्सनीत्यर्थः । हरिभुपकुुरुते ।
सेवन इत्यर्थः । परदारान्प्रकुुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । ऐधौ दक-
स्योपस्कुुरुते । गुणमाधत्ते । कथाः प्रकुुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतं
प्रकुुरुते । धर्मार्थे विनियुक्ते । एषु किम् ? कटं करोति ॥

भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् ? महीं भुनक्ति ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

१-तृतीयान्तेन युक्तात्सम्पूर्वाखरतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ २-‘अशिष्ट-
यग्रहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया’ इति वार्तिकेन ‘दास्या’ इत्यत्राशिष्ट-
यग्रहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ज्ञेया ॥ ३-गन्धनावधेपु कृज आत्मनेपदं स्यात् ॥
४-साहसिक्यं बलात्कारेण वर्तिकाकरणम् ॥ ५-उपयोगो धर्मार्थं द्रव्य-
निर्माणः ॥ ६-सूचनं परदोषाविवरणम् ॥ ७-काष्ठं जलस्य गुणमाधत्त
ति धान्यार्थः ॥

१२—

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

अनुपराभ्यां कृजः १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृणे च फले गन्धनादी च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति ।

पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

परेर्मृषः १ । ३ । ८२ ॥

परिमृषति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः १ । ३ । ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् ॥ विरमति ॥

उपाच १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थोऽयम् ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

इति पदव्यवस्था ॥

१-भौवादिकः 'मृष तिविज्ञायाम्' इति धातुः ॥ २-उपपूर्वस्य 'रम' धातोर्निवृत्तिरूपोपयमोऽर्थः, तदर्थेऽकर्मकत्वाद् यज्ञदत्तमिति कर्मज्ञोऽनैचित्यमाशङ्क्य परिहरति—अन्तर्भावितेति । अन्तर्भावाः स्वार्थवेत्ता ईदृक्ताः स्वर्गः प्रयोजकस्यासाते येन स इत्यर्थः । एवञ्च मङ्गले उपपन्नस्य धात्वर्थत्वात् स कर्मकत्वमुपायम् ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मणोः १ । ३ । १३ ॥

लस्यात्मनेपदम् ॥

सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्षक् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके । भावः क्रिया ।

१-‘लः कर्मणि’ इति सूत्रे भावकर्मकर्तृरूपं लस्यार्था उक्तास्तस्यै-
तावत्पर्यन्तं धातुमात्रेभ्यः कर्तरि लकारमधिधाय सम्प्रति अकर्मकेभ्यो
भावे सकर्मकेभ्यः कर्मणि च लकारं विधातुं प्रकरणारम्भः ॥ २-भावे
कर्मणि च यो लस्यस्यात्मनेपदं स्यात् ॥ ३-ननु अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो
भावे लो विधीयते तत्र माधपदार्थः क इति चेद् भावः क्रिया माधना
व्यापार इति सर्वे पर्यायवचना इति ग्रहाण । नन्वेवमपि धातुमात्रस्य
भावरूपोऽर्थः स च धातुनैव लब्धः तन्निमित्तमिति तदर्थं पुनर्लकारो विधीयते
इति चेच्छृणु यो हि भावो धातुनोच्यते स एव लकारेणानूयते न तु
लस्य तदतिरिक्तभावोऽर्थः । ननु भावे लकारे प्रथमादिपुरुषप्रथममध्ये
कस्य प्रयोग इति चेच्छृणु, तिङ्शान्धकारकवाचिनोर्धुभदस्वदोः सत्वे
एष मध्यमोत्तमयोः प्रयोगो भवति, भावे लकारे तिङ्शान्धकारकाभावेन
तयोत्प्रयोगः । ननु तर्हि किम् प्रथमपुरुषस्यैव सर्वाणि वचनानि
भवेयुः । न, लकारेणानूयमानस्य भावस्याद्रव्यरूपत्वेन तिङ्शान्धमानात्
प्रथमपुरुषस्यापि द्विवचनवदुपचने स्यात्ताम् । तर्हि प्रथमपुरुषैकवचनमपि
न स्यात् तस्मिन् भावे एकस्वस्याप्रतीतेरिति चेन्न, भावे प्रत्यये सर्वश्रोतर्गि-
कैकवचनसोकारात् । एवं च भावे लकारे कर्तुरनुक्तत्वात् ‘कर्तृ-
करणयोः’ इति नृतीया, सर्वस्मिंल्लकारे प्रथमपुरुषैकवचनञ्च । ‘स्वया
मया अन्यैश्च भूयते’ इत्याहुदाहरणमिति, कर्मणि लकारे तु कर्तुरनुक्त-
त्वात्तृतीया, कर्मण उक्तत्वात्तत्र प्रथमा, किन्तु सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां
वचनानामत्र कर्मानुसारेण प्रयोगः । अत्र तिङ्शान्धमुदाहरणम्—चैन

भावश्चेष्टमिद् । चिष्वद्भावाद् वृद्धिः । भविता, भविता ।
भाविष्यते, भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट ॥

चिष् भावकर्मणोः ३ । १ । ६६ ॥

च्छेधिष् स्वाभावकर्मवाचिनि तदन्धे परे । अभावि ।
अभाविष्यत, अभविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः । अनुभूयते
आनन्दधैरेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्यभावि । अन्यभाविताताम्,
अन्यमविताताम् । णिलोपः । भौज्यते । भावयाश्चक्रे, भावयाम्वभूवे,
भावयामासे । चिष्वदिद् । आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः ।

१-‘भू’ धातोर्भावे लुटि क्त्वं तादेष्टे ताणि प्रत्यये ‘भू तात् न’
इति जाने ‘स्वविचूर्णयुद्’ इति चिष्वद्भावे तासेरिडागमे च चिष्वद्भा-
वाद्ब्रह्म भावादेष्टे ‘भावि तात् त’ इति स्थिते तस्य तादेष्टे टिलोपे
‘भविता’ इति, चिष्वद्भावाभावात्ते ‘भादंधातुकरस्य’ इतीडागमे
गुणादिभावे ‘भविता’ इति ॥ २-तेन कर्मणि प्रत्यये पुष्पदसदीर्घात्-
ष्वध्वरमकारकधातित्वात् तिङ्तामानाधिकरण्येन दिव्यपदुत्वसंख्या-
मन्धरणादि सत्येन न पुरुषवचनानुरूपतिष्ठति भावः ॥ ३-अकर्मक-
धातुभ्यो यत्र हेतुमिगिन् तत्र निबन्तावन्तायां प्रयोगस्य ‘गतिबुद्धि’
इत्यादिगुणेन कर्मार्थं प्रयोजकस्य कर्तृत्वम्, एवञ्च णिचि अकर्मकाणामपि
न कर्मकत्वम्; ॥ ४ प्रयोग्यकर्मणि प्रत्यये तस्य प्रथमान्तता, प्रयोजकस्य
तृतीयान्तता, यथा ‘चैत्रो मैत्रं भावयति, चैत्रेण मैत्रो भाव्यते, चैत्रस्य
भावायि चैत्रेण त्वं भावयते, चैत्रो मां भावयति चैत्रेणाहं भाव्ये’ इत्येव-
मुदाहरणान्मूल्यानि ॥

भाविना, भावयिता । भाविग्यने, भावयिग्यने । अभाग्यन । भाव्येन ।
 भाविणीय, भावयिणीय । अभावि । अभाविग्यताम्, अभाविग्यताम् ॥
 बोभूयते । बुभूयाद्यके । बुभून्ति । बुभूयिग्यने ॥ बोभूयते ।
 बोभूयते ॥ अर्यमार्कभानुवयोर्द्विः । ग्यने निगुः । स्मार्तिता,
 स्मोता । स्मविध्यने, स्मोष्यने । अस्मावि । अस्माविग्यताम्,
 अस्माविग्यताम् ॥ ग्ग गतो ॥ गुगोऽनीनि गुगः । अर्पते ॥ स्मृ
 रमरणे । रमयने । सम्मरे । उदिशमृष्टणाधिभिदिद् । आरिता,
 अर्ता । रमारिता, रमर्ता । अनिदिनामिनि नगोपः । गस्यने ।
 इदितस्तु नग्यते । संग्रसारणम् । इग्यने ॥

तनोतेर्यकि ६ । ४ । ४४ ॥

आरुतोऽन्नादेशो वा स्यात् । तापने, तन्यने ॥

तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५ ॥

१-ग्यन्ताद्भावयतेः कर्मणि ह्रुटिस्तादिकार्ष्ये जाते 'भावि तास् त'
 इत्ययस्यायाम् 'स्यसिच्' इति चिष्वद्भावे इटि च 'भावि इ तास् त' इति
 जाते 'नेरनिटि' इति गेलोपो न स्यादिट्परत्वादिति न शङ्क्यम् 'असिङ्-
 यदभामात्' इत्यनेन चिष्वदिटोऽसिङ्गत्वात्, तथा च गिलोपो डादेशादि-
 कार्ष्ये तत्सिद्धम्; चिष्वद्भावविरहे 'आर्यभानुक्स्व' इति इडागमे तत्र
 गिलोपामावे गुणायादेशयोः 'भावयिता' इति निष्पन्नम् ॥ २-अकर्मक-
 प्रवृत्तिरास्तु सञ्चन्ता अकर्मका एव, सकर्मकास्तु सञ्चन्ताः सकर्मकाः ॥
 ३-यङ्यङ्लुकोस्तु प्रकृतिवत्सकर्मकाकर्मकत्वेति बोध्यम् ॥ ४-'क'
 धातोर्लुटि 'क तास् त' इति दशायां परत्वात् 'स्वार्चभानुक' इति
 गुणेऽजन्तत्वाभावाच्चिष्वद्भावो न स्यादिति न शङ्क्यम्, उपदेशे 'क'

१-ग्यन्तात्वेन सम्प्रति ह्रन्तत्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥

तपश्च्येधिन् न स्यात् कर्मकर्तृयनुतापे च । अन्वतप्त पापेन ।
घुमास्थेतीत्यम् । दीयते । धीयते । ददे ॥

आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याद्विणि जिनि कृति च । दायिता,
दाता । दायिरीष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिपालाम् ॥ भज्यते ॥

भञ्जेथ चिणि ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभजि, अभजि ॥ लम्ब्यते ॥

विभाषा चिष्णमुलोः ७ । १ । ६९ ॥

लमेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्बि, अलम्बि ॥

इति भाष्यकर्मप्रक्रिया ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया

यदा कर्मिणः कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकप्रणामप्यकर्मकवा-
त्कर्तरि भाषे च उक्ताः ॥

१-पापं विविक्षं कर्तुं पुरुषमन्वतापीत् तेन पापेन पुरुषाऽन्वतप्तः,
अथ कर्मणि प्रत्ययः । 'लतोऽनुतापे च' इति चिम्बिनेषे स्तेः भिच् ॥
२-एकस्मिन्नेव पक्षादिषां प्रयोगे 'वैधो बहिनः स्यान्त्यां तादुतं पचति'
इत्यत्र कर्तृहरणाधिहरणकर्मधारकाणां भिन्नं हरणे तत्र वैधस्य
कर्तृत्वविशेषात् करणादीनामेव कर्तृत्वविशेषात् 'बहिः पचति'
'कपाली पचति', 'तादुतः पच्यते' इति प्रयोगः । ताप्रदानादानयोस्तु
'मित्राय दा' ददति, मामादायति' इत्यादी न कदापि कर्तृत्वविशेषा-
अनुभवादिरोपान् । एवं हिने यत्र कर्मणः कर्तृत्वविशेषा तत्र कर्मिण-
प्रत्यये 'पच्यते तादुतः' इति, भाषे प्रत्यये 'तादुतेन पच्यते' इति,
पनेरकर्मकत्वेन कर्तृत्वविशेषेण 'तः कर्मणि' इति नियमेन प्रादकर्मि-
निष्पत्तिः, इत्येतदर्थं तावत् बोधयितुं प्राहरणमारभ्यते ॥

कर्मवन्कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७ ॥

कर्मणा क्रिया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मणात् । कार्यानि-
देशोऽप्यत्र । नेन यत्कामनेन विनिर्मुक्तिरिति श्रुतिः । पश्यते कर्मम् ।
मिथ्यते कर्मम् । अत्रानि । अर्धेति । भावे, मिथ्यते कर्मम् ॥

इति कर्मवन्कर्मणा ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया

अभिज्ञावचने लट् ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिशोधिगुणपदे भूतानघनने धानोर्लट् । उडोऽपवादः ॥
यस्य निपाते ॥ स्मरसि कृष्ण गोपुत्रे वस्यामः । एवं बुध्यसे,
चेनवसे इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥

१-ननु पचेः कर्मणः फलस्य कर्तृत्वविशेषात् 'फलं पचति' इति
प्रयोगः स्याद् इति चेन्न कर्तृत्वस्य फलस्य कर्मवद्भावातिदेशेन कर्मणि
लकारवत् 'पच्यते फलम्' इत्येव प्रयोगस्येष्टत्वात् तथा च एवं
कर्मवदिति—'फलः फलं पचति' इत्यत्र कर्मस्था क्रिया फलनिष्ठा पाक-
क्रिया तथा क्रियया तुल्यक्रिया फलस्य कर्तृत्वविशेषात् फलनिष्ठा पाक-
क्रिया तस्याः कर्ता फलरूपलास्य फलस्य कर्मवद्भावः इति एवार्थे जाते
कर्तुरेव कर्मत्वात्कर्मणि लकारे यगादिकार्ये कृते 'पच्यते फलम्' इति
रूपम् । अथ कर्मवद्भावपक्षे सर्वेषां प्रथमादिपुरुषाणां यथायथं प्रयोगाः
'त्वं पच्यसे, अहं पच्ये' इत्यादयो बोध्याः । भावे लकारे च 'चैत्रेण
भूयते' इतिक्त् प्रथमपुरुषैकवचनमेव 'फलैः, त्वया, मया च पच्यते'
इत्येतत्प्रकरणतात्पर्यम् ॥ २-सामान्यत उक्तेऽपि लकारार्थे कतिपयानां
विशेषार्थदर्शनाय प्रकरणारम्भः ॥

न यदि ३ । २ । ११३ ॥

ययोगे उक्तं न । अभिज्ञानासि कृष्ण यद्ने अमुञ्ज्महि ॥

लट् स्मे ३ । २ । ११८ ॥

डिटोऽपवादः । यजति स्म शुविष्ठिरः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानबद्धा ३ । ३ । १३१ ॥

वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति

च वा स्युः । कदागतोऽसि । अयमागच्छामि, अयमागमं वा ।

यदा गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६ ॥

या स्यात् । कृष्णं नमेचेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति

चेत्सुखं यास्यति । (भविष्यत्येवेप्स्यते) । नेह । हन्तीति पलायते ॥

विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधिः प्रेरणं मृत्पादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् ।

यजेत ॥ निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं ग्राहभोजनादौ

दीहिनादेः प्रवर्तनम् । इह मुञ्जीत ॥ आपन्त्रणं वीमचारानुज्ञा ।

इहासीत ॥ अधीष्टं साकारपूर्वको व्यापारः । पुत्रमभ्यापयेद्गणम् ॥

संप्रथः संप्रधारणम् । किं भो वेदमधीषीथ उत सर्वम् ॥ प्रार्थनं

याज्ञा । भो भोजनं लभेय । एवं लोद् ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति तिङन्तं समाप्तम् ॥

१-सप्तशब्दयोगे लट् स्यात् ॥ २-हेतुः कारणं हेतुमत् नार्थम्,

तयोगम्यमानत्वे भविष्यति लिङ् वा स्यात् पक्षे लट् । अथ कृष्णनमनं

कारणं सुखप्राप्तिः कार्यरूपा ॥ ३-परस्त्रीयामिलपितविषये अनुमति-

प्रदानम् ॥ ४-निश्चयकरणम् ॥

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया

धातोः ३ । १ । ९१ ॥

आनृतीयाव्यायसमासेष्वे प्रत्ययारत्ने भ्रान्तोः परे स्युः ।
कृदनिदिनि कृत्यसंज्ञा ॥

यासरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । ९४ ॥

अस्मिन्धाप्रधिकारेऽसरूपोऽत्रयादप्रत्यय उत्तमस्य बाधको वा
स्यात् स्यधिकारोक्तं विना ॥

कृत्याः ३ । १ । ९५ ॥

पुल्लुचाक्रियतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते—

तयोरेव कृत्यक्तत्वलर्थाः ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १ । ९६ ॥

१—‘सुतिङन्तम्’ इत्यथ निर्दिष्टरूपेण सामान्यतः सुवन्तात्वा-
भिधानानन्तरं तिङन्तजातप्रामिषाय सम्प्रति ‘कृत्यदित’ इति एवे
प्रथमोपात्तप्रातिपदिकसंज्ञोद्देश्यं कृदन्तं साधयितुं प्रकरणादिभ्यः ॥

२—‘त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारोक्तप्रत्ययं विनेत्यर्थः । ‘अ प्रत्ययात्’ इत्येत-
द्विषये क्तिन् न प्रवर्तत इति भावः ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । ऐवितव्यम्, एवनीयं त्वया । भावे
सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया
कलिमर उपसंख्यानम्) । पचेलिमा मायाः । पक्तव्या इत्यर्थः ।
देलिमाः सरलाः । मेतव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥

कचिद्वृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिदिभाया कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥
त्यनेनेति छानीयं घूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

अचो यत् ३ । १ । ९७ ॥

अजन्तादातोर्पत् स्वात् । चेषम् ॥

ईयति ६ । ४ । ६५ ॥

१-त्यमेधम् एधेया वेति, त्वया एधयाम् एधेय वेति त्वया एध-
त्यम्-तिहोदकृत्यप्रत्ययाः समानार्था एवम् 'एध्' धानोरकर्मगत-
भावे 'तपोरेष' इति नियमात् कृत्यसंज्ञकृत्यप्रत्ययेऽनुक्ते कर्त्तरि 'कर्तृर-
योः' इति तृतीया, अथ 'कृत्यानां कर्त्तरि ष' इति कर्त्तरि षष्ठ्यपि पक्षे
यति, भावे प्रत्यये क्लृप्ता प्राधान्यात् तत्र द्वित्याग्रणीतेः पुंस्त्वयाघप्रतीते-
रौलार्गिकमेकवचनम्, 'आमान्ये नपुमकम्' इति नपुंसकरश्च, एवम्
एवनीयम्' इत्यत्रापि सर्वं छेपम् ॥ २-'परोरिमाः' इत्यत्र 'कर्म-
ण्यगन्तप्रत्यये' 'पक्तव्याः' इति भाष्ये विरक्त्यदर्शनादिभिः भावः ॥ ३-नृत्त-
तिहोदकृत्यया स्फुटं यत्र सिद्धिस्तत्ततोऽन्वयस्य बहुलं भवति । तेन
'छानीयम्, दानीयः' इत्यादिषु कर्मणाम्प्रदानादादौ कृत्यप्रत्ययः ॥ ४-'न-
धेयुः' त्वया चोपगन्त' इति सिद्धे 'त्वया वेयन्' इति, एवं 'वेदुर्मर्म'
'वेदुं दारयन्' इत्यनयोस्तत्र विषयबोधोदं रूपम् । कर्मणि कृत्यप्रत्यये
कर्मोक्तोपेन विद्वद्वचनाददत्तः कार्यः ॥

यति परे आन ईस्यात् । देयेम् । म्येयम् ॥

पोग्दुपधान् ३ । १ । ९८ ॥

पयर्गान्ताद्दुपधास्यत् । प्यनोऽन्वाहः । शैष्यम् । लभ्यम् ॥

पैतिन्तुशास्यद्दुपः कयप् ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः कयप् स्यात् ॥

हस्यस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७१ ॥

शयः । स्तुयः ॥ शासु अनुशिष्टी ॥

शास इदङ् हलोः ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इस्यादङि हलादी निङिति । शिष्यः । वृषः ।

आहत्यः । जुष्यः ॥

मृजेर्विमाणा ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः कय्या । मृज्यः ॥

प्रहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४ ॥

श्रवर्गान्ताद्बलन्ताच्च धातोर्ण्यत् । कौर्यम् । हौर्यम् । धौर्यम् ॥

चजोः कु चिण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥

१-आकारस्य ईकारे 'सार्वधातुक' इति गुणः ॥ २-अत्र 'शर आक्रोशे' इति मौषादिको दैवादिकश्च उभयपदी धातुः । 'लभ्यम्' इत्यत्र 'हुलम् प्राप्ति' इति म्वा० आ० ॥ ३-अत्र क्रमेण 'इष् गतौ' पर०, 'मुञ् स्तुतौ' उभ०, 'शासु अनुशिष्टौ' पर०-एते अदादयः । 'वृञ् वारणे' स्वा० उभ०, 'हङ् आहारे' तु० आ०, 'जुगो प्रीतिसेवनयोः' तु० आ० ॥ ४-'मृञ् मृदौ' अदा० पर० ॥ ५-'हुङ् करणे' तना० उभ० ॥ ६-'हृञ् हरणे' म्वा० उभ० ॥ ७-'धृञ् धारणे' म्वा० उभ० ॥

चजोः कुत्वं स्यात् विति ष्यति च परे ॥

मृजेर्बुद्धिः ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको बुद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । गार्भ्यः ॥

मोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यैमन्यत् ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

—६००००—

अथ पूर्वकृदन्तम्

प्युलृत् ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेती स्तः । कर्तरि कृदिनि कर्त्रे ॥

धुवोरनाको ७ । १ । १ ॥

धु धु एतयोरनाको स्तः । कौरकः । कर्ता ॥

नन्दिप्रदिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

नन्पादेभ्युः, प्रत्तादेर्णिनिः, पचादेरच् स्यात् । नन्दयन्तीति
इतः । जनमर्दयतीति जैनार्दनः । लैक्यः । प्रेक्षी । स्त्रीर्षी ।

१-‘धुम पाकनाभ्यसहारयोः’ कथा० उभ० ॥ २-‘पाण्डनीयमुगभोग्यं
र्ष्यः ॥ ३-‘विषां कारिका श्रुति कारकम् ॥ ४-‘विषां कयी श्रुति
ई ॥ ५-‘अप्यन्तस्य ‘दुनदि कम्पुदी’ इत्यस्य पाठेर्णिन्येने कृते इदं कर्प
वति ॥ ६-‘विष्णुवर्षाद्यो जनार्दनसम्भः । अत्र ‘मर्दं गतो याचने च’ इति
ल्लो धातुः भ्या० पर० ॥ ७-‘अहम् छेदने’ कथा० उभ० । निरातनादस
तम् ॥ ८-‘मह उसादाने’ कथा० उभ० ॥ ९-‘हा कर्तनिहृती’
३० पर० ॥

मन्त्री । पचादिराकृतिगणः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । बुधः । कुंशः । झः । प्रियः । किरः ॥

आतधोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

प्रहः । सुलः ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि प्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति

कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गाकर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ।

आतो ङोप इटि च । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे
किम् ! नासन्दायः । (घा.) मूलविभुजादिभ्यः कः । मूलानि
निमुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुभ्रः ॥

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

१-‘मयि गुप्तभागी’ सुरा० आ० । ‘मन्त्रयते’ इति विग्रहः ॥

२-‘श अयकोधने’ कथा० उम०, ‘म्रीन् तर्जने’ कथा० उम०, ‘कृ विभेने’
कु० पर० ॥ ३-पुषः पण्डितः । अत्र ‘पुष अवयमने’ दिवा० आ० ॥

४-‘कृश तनूकरणे’ दिवा० पर० ॥ ५-‘स्ते हर्षभये’ म्वा० पर० ॥

६-‘दृढाति धान्यादिहम्’ इति विग्रहः ॥ ७-अत्र तादर्थ्यं चतुर्षी ।

एषां विद्वत्पर्यं कथयथा मन्त्रीत्यर्थः ॥ ८-महीध्रश्चो पर्वतपर्वतो ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥

मिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

मिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥

कृजो हेतुताच्छीलानुलोभ्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु धोत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ८ ।

३ । ४६ ॥

आदुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः

करोत्यादिषु परेषु । यदास्करी विद्या । आद्वक्त्रः । यवनकः ॥

एजेः खश् ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुणो द्विपतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते परे न
त्यज्ययस्य । शिखाच्छादिः । जन्मेजयतीनि जैनमेजयः ॥

प्रिययज्ञे यैदः खच् ३ । २ । ३८ ॥

१-‘कुरुचरति’ इति विग्रहः । ‘चर गतिमक्षणयोः’ भ्या० पर० ॥

२-‘जन्म् एजयति कम्पयति’ इति लौकिकविग्रहे ष्यन्तात् ‘एज्’
(एज् कम्पने भ्ग० आ०) घातोः ‘एजेः खश्’ इति खश्प्रत्ययेऽनुबन्ध-
लोपित्वात् सार्वधानुबन्धे दाप्रत्यये गुणेऽप्यदेशे परस्ये च जन्मप्येन
सह समासे विभक्त्यर्थे ‘अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम्’ इति पूर्वपदस्य मुमागमे
धनुदायाखौ रत्नादिकायै ‘जन्मेजयः’ इति ॥ ३-‘यद व्यन्तायां वाचि’
भ्या० पर० ॥

मैत्री । पचादिराकृतिगणः ॥

ईगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । युधः । कृशः । झः । प्रियः । किरः ॥

आतथ्रोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

ग्रहः । सुलः ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ।
आतो लोप इटि च । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे
किम् । गोसन्दायः । (वा.) मूलविभुजादिभ्यः कः । मूलानि
विभुजति मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुभः ॥

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

१-‘मत्रि गुप्तमापणे’ सुरा० आ० । ‘मन्त्रयते’ इति विग्रहः ॥
२-‘ज्ञा अवबोधने’ ऋया० उभ०, ‘प्रीञ् तर्पणे’ ऋया० उभ०, ‘कृ विशेवे’
गु० पर० ॥ ३-युधः पण्डितः । अथ ‘युध अवगमने’ दिवा० आ० ॥
४-‘कृश तनूकरणे’ दिवा० पर० ॥ ५-‘लै हर्षयवे’ भ्या० पर० ॥
६-‘गृह्णाति धान्यादिकम्’ इति विग्रहः ॥ ७-अथ तदर्थं चतुर्था ।
एषां सिद्ध्यर्थं कप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ ८-महीध्रुप्रौ पर्वतपर्व्यापौ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥

मिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

मिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति त्यवन्तम् । आदायचरः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु दोषेषु करोतेष्टः स्यात् ॥

अतः कुरुमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीध्वनव्ययस्य ८ ।

३ । ४६ ॥

आदुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः
करोत्यादिषु परेषु । यशस्वरी विद्या । आह्वकरः । ध्वनकरः ॥

एजेः खश् ३ । २ । २८ ॥

व्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुयो द्विक्रोऽजन्तस्य च मुमागमः स्वास्त्रिदन्ते परे न
त्यव्ययस्य । शित्वाच्छादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥

प्रियवदो वदः खच् ३ । २ । ३८ ॥

१-‘कुरुषु चरति’ इति विग्रहः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ भ्वा० पर० ॥

२-‘जनम् एजयति कम्पयति’ इति लौकिकविग्रहे व्यन्तात् ‘एज्’
(एनृ कम्पने मज्ज० आ०) धातोः ‘एजेः खश्’ इति सम्यक्त्वयेऽनुबन्ध-
लोपे शित्वात् सार्वधानुद्भवे द्यम्बत्वये गुणोऽप्यदेशे परत्वे च जनशब्देन
सद समासे विभक्तेर्लुकि ‘अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम्’ इति पूर्वपदस्य मुमागमे
अनुदायात्पो क्त्वादिकाये ‘जनमेजयः’ इति ॥ ३-‘वद व्यक्तायां वाचि’
भ्वा० पर० ॥

मेन्त्री । पचादिराकृतिगणः ॥

ईगुणधञ्जाप्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । वृषः । कुंशः । झः । त्रियः । किरः ॥

आतथोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

प्रज्ञः । सुग्लः ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि महेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धानोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्वातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ।
आतो लोप इटि च । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे
किम् ! गोसन्दायः । (वा.) मूलविभुजादिभ्यः कः । मूलानि
विभुजति मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीधः । कुधः ॥

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

१-‘मत्रि गुप्तमापणे’ चुग० आ० । ‘मन्त्रयते’ इति विग्रहः ॥
२-‘आ अवबोधने’ कथा० उम०, ‘प्रीन्तपणे’ कथा० उम०, ‘कृ विज्ञेये’
तु० पर० ॥ ३-वृषः पण्डितः । अत्र ‘वृष अवगमने’ दिवा० आ० ॥
४-‘कुश तनूकरणे’ दिवा० पर० ॥ ५-‘म्लै हर्षयवे’ भ्वा० पर० ॥
६-‘गृह्णाति धान्यादिकम्’ इति विग्रहः ॥ ७-अत्र सादर्यं चतुर्थी ।
एषां सिद्धयर्थं कप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ ८-महोदधकुधौ पर्वतपर्व्यादौ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुर्वचरः ॥

मिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

मिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेनि ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु घोषेषु करोतेष्टः स्यात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोप्यनव्ययस्य ८ ।

३ । ४६ ॥

आदुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः
करोत्यादिषु परेषु । यदास्यरी विषा । आद्यकरः । यचनकरः ॥

एजेः खञ् ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तादिजेः खञ् स्यात् ॥

अरुर्दिपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुणो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्वागिहन्ते परे न
त्यज्ययस्य । शिश्राभ्युष्मादिः । जनमेजयनीति जैनमेजयः ॥

प्रियपरी र्घदः खञ् ३ । २ । ३८ ॥

१-‘बुङ्गु वारि’ इति शिष्यः । ‘वर मडिमधुवरोः’ ध्वा० पर० ॥

२-‘अगम् एजपति कजपति’ इति लौकिकेभिरिदं व्यन्तात् ‘एज्’
(एज् कजपे म्ता० आ०) धातोः ‘एजेः खञ्’ इति खञ्-स्येऽनुबन्ध-
लोपोऽन्तात् सार्धपाठस्यैव सप्तम्यस्ये तुनेऽन्तादेवेव धातोर्वा अजगच्छेन
न्यद सप्तम्ये विषयोऽङ्कि ‘अरुर्दिपदजन्तस्य मुम्’ इति पूरुषदस्य मुमागमे
समुदायाभौ दन्त्यदिवाच्ये ‘जनमेजयः’ इति ॥ ३-‘वद त्यज्ययः वारि’
धा० पर० ॥

प्रियंवदः । वीशंवदः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ ॥

मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ।

नेद्वयि कृति ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इण् न स्यात् ॥ दु हिंसायाम् ॥ सुरार्मा ।

प्रातरित्वा ॥

विद्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्याऽऽस्यात् । विजायत इति विजावौ ॥ ओणु
अपनयने ॥ औवावा । विच् ॥ रुष रिष हिंसायाम् ॥ रोद् । रेद् ।
सुगण् ॥

किप् च ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । उँस्त्रासत् । पर्णष्वत् । बाहभट् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । उँण्यमोजी ॥

मनः ३ । २ । ८२ ॥

१-प्रियवक्ता ॥ २-अधीनः ॥ ३-'प्रातर्गामी' इत्यर्थः । अथ
'इण् गतौ' इति धातुः ॥ ४-'जनी प्रादुर्भावे' दिवा० आ० ॥ ५-'ओणु
दन्' इत्यत्र णकारस्यात्वेऽवादेशे सौ दीर्घादिकार्ये सिद्धम् । अत्र 'ओणु
अपनयने' म्वा० पर० धातुः ॥ ६-'उस्त्रायाः (पात्रात्) संसते' इति
उस्त्रासत्, अत्र 'अनिदिताम्' इति न लोपः 'वमुसंसु' इति दत्त्वं चत्वं च (संसु
ध्वंसु धंसु अचसंसने' म्वा० आ०) 'पर्णष्वत्, बाहभट्' इत्यत्र तु 'धर्णाद्
ध्वंसते, बाहाद् (अघात्) धंसते' इति विग्रहः । आद्ये 'वमुसंसु' इति दत्त्वम् ।
अन्ते 'त्रध्व' इति पत्वम् ॥ ७-'उण्यं मुहक्ते तच्छीलः' इति वा विग्रहः ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने स्वश्च ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खस् स्यात् चाणिनिः ।
पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ॥

स्विस्यन्नन्ययस्य ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् । काष्ठिभम्भा ॥

करणे यज्ञः ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूनायै यजेर्णिनिः कर्तरि । सोमैनेष्टवान्
सोमैवाजी । अग्निष्टोमवाजी ॥

दृशेः कनिष् ३ । २ । ९४ ॥

धर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा ॥

राजनि युधि कृञ् ३ । २ । ९५ ॥

क्यैनिप्स्यात् । युधिरन्तर्मानिगम्यर्थः । राजानं योधितवान्
राजयुष्वा । राजहृत्वा ॥

सहे च ३ । २ । ९६ ॥

धर्मभीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुष्वा । सहहृत्वा ॥

सौम्या जनेर्हः ३ । २ । ९७ ॥

१-‘मन कनि’ दिवा० आ० ॥ २-‘यज्ञ देवपूजादौ’ म्भा० उग्र० ॥

३-‘राजन्’ सन्धे उपपदे युज्यतेः कृञ्श्च कनिष् स्यादित्यर्थः ॥

४-सदृशब्दोपपदन्तर्मानिगम्यार्थादुप्युक्तेः कनिष् स्यात् ॥ ५-सतम्यन्ते

उपपदे वन्धातोर्हः स्यादित्यर्थः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ । ३ । १४ ॥

देरद्वक् । सरसिजम्, सरोजम् ॥

उपेसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्संज्ञा जने ॥

क्तकपत् निष्ठा १ । १ । २६ ॥

एती निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥

निष्ठा ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्यवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः
क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि कवतुः । उक्ताविती । स्नातं मया ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ॥

रदाम्नां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२ ॥

रदाम्नां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य
धातोर्दस्य च ॥ शु हिंसायाम् ॥ ऋत इत् । रपरः । गत्वम् ।
शीर्णः । मित्रः । छिन्नः ॥

संयोगोदेरातो धातोर्वन्वतः ८ । २ । ४३ ॥

१-तत्पुरुषे समासे कृदन्ते उत्पद्ये सप्तम्या अहुम् वा । सप्तमिजे
सरोजं कमलपर्व्यायः ॥ २-उपसर्गे उपपदे 'जनेर्दः' स्यात् संज्ञायाम् ॥
३-अहम् अस्मादिपम्, मया अस्मादि इति स्नातम् । अत्र 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति पञ्जी न नः 'न लोमाव्ययनिष्ठातार्थवृत्ताम्' इति
तन्निषेधात् । अत्र 'स्ना शीर्णे' अदा० पर० धातुः ॥ ४-'मित्रः, छिन्नः'
इत्यत्र क्रमेण 'मिदिद् विशरणे, छिदिद् द्वेषीकरणे' इमौ क्वादी उभ० ॥
५-संयोगोदेरादन्तस्य यन्वतो धातोः परस्य निष्ठानस्य नत्वम् ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्रोणः । ग्लौनः ॥

स्वादिभ्यः ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्द्विजादिभ्यः प्राप्सवत् । दूनः ॥ ज्या धातुः ॥
प्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥

हलः ६ । ४ । २ ॥

अङ्गाव्ययान्नतः परं मत्संप्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः । जीर्नः ॥

ओदितश्च ८ । २ । ४५ ॥

मुजो भुमः । हुजोधि, उज्जूनः ॥

शुषः कः ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्य कः ॥ शुष्कः ॥

पचो घः ८ । २ । ५२ ॥

पकः ॥ क्षौ क्षये ॥

क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

निष्ठार्या सेटि ६ । ४ । ५२ ॥

गेर्लोपः । भौक्तिः । भाक्तिवान् ॥ इह हिंसायाम् ॥

इटः स्पृलबलयोः ७ । २ । २० ॥

१-‘दा कुस्यायो गती’ अदा० पर० ॥ २-‘स्तै हर्षदये’ ॥ ३-‘तद्गु
तेदने’ ॥ ४-‘और्ध्वगस्कः’ ॥ ५-‘अयं गतिरुद्वेषकः’ म्ता० पर० ।
६-‘इति गतः’ ॥ ७-‘चैतो मैत्रमचीभवत्, चैवेण मैत्रोऽप्रापि इति भावितः ।
भावचोर्निष्ठागृहेण छत्रत्वमेव इदमगमे ‘निष्ठायाम्’ इति गेलोपे सिद्धम् ॥

स्थूले वटवनि च निपातते ॥

दधातेर्हिः ७ । ४ । ४२ ॥

तादी किति । हितम् ॥

दो दद् घोः ७ । ४ । ४६ ॥

मुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात् तादी किति । शतं
दत्तः ॥

लिटः कानज्वा ३ । २ । १०६ ॥

कसुध ३ । २ । १०७ ॥

लिटः कानच् कसुध वा स्तः । तज्जानावाग्मनेपदम् । चक्राण

म्योश्च ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्नत्वं म्योः परतः । जगन्यान् ॥

लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः । शवादि
पंचन्तं चैत्रं पश्य ॥

आने मुक् ७ । २ । ८२ ॥

अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य
लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्प्रहणात्प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि कचित्
सन् द्विजः ॥

१-अथ माध्यकृता भान्त एव पाठः समर्थितः ॥ २-‘पचन्तं चैत्रं
पश्य, पचता चैत्रेण कृतम्, पचते चैत्राय दोहे’ इत्यादिषु प्रथमान्तमिश्रेण
‘चैत्रं चैत्रेण चैत्राय’ इत्यादिषु पाठविपर्ययोः सामानाधिकरण्यात् पाठिष्वे
लटः उवादिः ॥

विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६ ॥

वेतोः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन् । विद्वान् ॥

तो सत् ३ । २ । १२७ ॥

तो शतृशानचौ सत्संखौ स्तः ॥

लृटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥

व्ययस्थितविभाज्यम् । तेनाप्रयमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्त
पदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । कारिष्यन्तं करिष्यमाणं पदम्

औक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ ॥

किंपममिष्याम्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः

हन् ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता यटान् ॥

जैत्यमिक्षकुट्टलुण्टपृङः पाकन् ३ । २ । १५५ ॥

पः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्थादिः प इत्संज्ञः स्यात् । जल्पाकः । मिश्राकः

कुट्टाकः । लुण्टाकः । यराकः । यराकी ॥

सनाशंसमिक्ष उः ३ । २ । १६८ ॥

चित्रीषुः । आर्शसुः । मिधुः ॥

१-एवम्, प्रत्यये करिष्यतोऽन्त्यं कारिष्यन्तः, उत्तरपदे करिष्यद्भिति
संबोधने हे करिष्यन्, लक्षणहेत्वोः अर्त्रयेष्यन् पठति ॥ २-अर्षाधि
रोऽयम्, 'आजमास' इत्येतदन्तर्याम्यविहितप्रत्ययाः यथायपमेवा
बोध्याः ॥ ३-एष्यः पाकन् प्रत्ययः स्यात् । 'जल्प व्यक्तायां का
म्या० पर० । 'मिध मिश्रायाम्' म्या० आ० । 'कुट्ट छेदने' म्या० पर०
'लृटि स्तोत्रे' म्या० पर० । 'पृष्ट सम्प्रदायी' कया० आ० ॥

अञ्जमासधुर्विद्युतोर्लिपृजुप्रावस्तुवः क्तिप् ३ । २ । १८

विधाद् । माः ॥

राद्धोपः ६ । ४ । २१ ॥

रेफाच्छोर्लोपः कौ सलादी विडति । धूः । विधुत् । ३
पूः । दशिमहणस्यापकर्षाजवतेर्दीर्घः । जूः । मावस्तुत् । (कि
प्रच्छपायतस्तुकटप्रुत्रुथ्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च) । वक्तीति द

च्छोः शूदनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥

सतुकस्य उत्स्य यस्य च क्रमात् श् ऊङ् इत्य
स्तोऽनुनासिके कौ सलादी च विडति । पृच्छतीति प्राद् । ३
स्तीनीति आयतस्तुः । कटं प्रवते कॅटम् । जूहति । ३
हर्दि श्रीः ॥

दौग्रीशसपुषुजस्तुतुदसिसिनमिहपतददानहः करणे
२ । १८२ ॥

दाणादेः एन् स्वात्करणेऽर्णे । दाप्यनेन दात्रम् । नेत्रम्

१-‘दुभात्रु दीमो’ म्भा० पर० । ‘दाग्न दीतो’ म्भा० भा०
‘धुग्री रितायाम्’ म्भा० पर० । ‘धुन दीमो’ म्भा० भा० । ‘ऊर्जं प
माननयोः’ म्भा० पर० । ‘पु वाग्वनूरुगयोः’ पुतो० पर० । ‘पु गर्ग
मोषः । मागूर्ध्वः ‘दुष् रूगो’ ‘मवागं स्तोत्रो’ इति मावरपुर ॥ २-‘अग्ने
म्वोर्द्वि हरयो’ इत्यदिमन्त्राद् दशिवहनमन्त्रश्च तस्य च शिष्यायो
संदर्भार्थमर्ध्वगन्त्रं कुल्लोः त्रिन् दीर्घघ, इत्येव गुणगो-‘दशि०
इत्यदिना ॥ ३-‘वच परिभाषणे’ अश० पर० ॥ ४-‘पटयः ‘पुष्टं गति
म्व० भा०, कटं प्रवते कॅटम् इत्येव तस्य स्वयमेव । ५-‘दाह्यने’ अश० पर० ।
‘जीम् अग्ने’ म्भा० उभ० । ‘रुम् रितायाम्’ म्भा० पर० । ‘दु
विषयविषयदेः’ अश० पर० । ‘पुष्टिं को’ क्ता० उभ० । ‘पुन
रुष्टे’ अश० उभ० । ‘पुष्टं स्वयो’ । ‘पिन् कथने’ म्भा० उभ० ।

तितुयतथसिसुसरकसेषु च ७ । २ । ९ ॥

‘पिच क्षणे’ तुदा० उम० । ‘मिह सेचने’ (मूत्रत्यागे) ‘पत्तुपत्तने’
उमो म्या० पर० । ‘दंड दंडने’ म्या० पर० । ‘गह्वन्धने’ दिया० उम० ॥

१-‘ति’ ‘तु’ ‘त्र’ ‘त’ ‘थ’ ‘सि’ ‘सु’ ‘सर’ ‘क’ ‘स’—इत्येतेषु
इत्यत्येषु इडागमो न भवति । ‘ति’ इति कित्किचोः सामान्यमहणम्;
किन्-दीप्तिः । किच्-दीप्तिः । ‘तु’ इति ‘सिततिगमिसन्धविधाम्बुदाम्बुदस्तुन्’
इत्योणादिकः ‘तुन्’ प्रत्ययः; सेतुः संस्तुः इत्यादि । ‘त्र’ इति ‘दाग्रीदास-
शुज’ इत्यादिना विहितः ‘त्रन्’; दात्रम्, पात्रम् इत्यादि । उणादेभ्यपि
‘सर्वधातुभ्यः कृन्’ इति ‘कृन्’ भवति; सन्धमित्यादि । ‘त’ इति इक्षिमृषिण्-
याऽभिदमिन्दुषुर्विभ्यस्तान्’ इत्योणादिकः ‘तन्’; हस्तः इत्यादि । औणादिक-
स्यैव तदाहस्य ग्रहणमिष्यते न तु कदन्तस्य; ‘इक्षितम्’ इत्येव तत्र भवति ।
‘थ’ इति ‘इत्तिकुपिनीरमिकादिभ्यः कथन्’ इत्योणादिकः ‘कथन्’; हयः,
कुष्ठम्, काष्ठम् इत्यादि । ‘सि’ इति ‘द्रुपिद्रुपिद्रुपिभ्यः सितः’
इत्योणादिकः ‘सितः’; कुश्रिः इत्यादि । ‘सु’ इति ‘रुः पसुः’ (उ० सू०)
‘सु’; इक्षुः । ‘सर’ इति ‘अशोः सरः’ (उ० सू०) ‘सरः’; भक्षरम् ।

तथा च माध्यम्—

अक्षरं न क्षरं विचारलोकेषां सरोज्ज्वलम् ।

कले काहुः पूर्वेष्वे किमर्थमुपदिश्यते ॥ इति ॥

‘क’ इति इभीकापाठस्यतिमर्थिभ्यः कन्’ (उ० सू०) इति ‘कन्’
प्रत्ययः; शल्कः । ‘स’ इति ‘वृत्तयदिहनिस्मिदभिभ्यः सः’ इत्योणादिकः
‘सः’; यत्सः इत्युदाहरणानि । एतत्प्रापवादवार्तिकम्—‘तितुयेष्वमहा-
दीनामिति पठ्यम्’ महादयो ग्रहप्रपाठ येषामिदं किञ्चिदस्ति; निगृहीतिः;
निगृहीतिः, उपस्थितिः, निजुचितिः । कृतत्वेव, नेह रोदिति, स्तरिनि ।
यदाहुः—

इक्षितानुभ सौव च वनः काव्यं इतिहता ।

आशुपुर्वसरोज्यं इष्येत्यमहादि ॥ इति ॥

एतं दशानां कृत्र-दशानामिगुनः शत्रुम् । योत्रम् । योत्रम् ।

योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् । योत्रम् ॥

अर्नि-नृ-भृ-गु-वनमहचर इयः ३ । २ । १८४ ॥

अरिप्रम् । अरिप्रम् । अरिप्रम् । अरिप्रम् । अरिप्रम् ।

रादिप्रम् । अरिप्रम् ॥

पुयः गंशायाम् ३ । २ । १८५ ॥

पुयः ॥

इति पूर्वपदन्तम् ॥

अयोणादयः

कृत्रापानिमिस्रदिसाप्यदाम् उण् ॥ १ ॥ करोतीति काहः ।

वानीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरीय-यम् । मायुः दितम् ।

त्यादुः । साधोति परकार्यमिति साधुः । आद्यु शीघ्रम् ॥

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥

१-योत्रं योत्रं च कृत्रादेर्गले मुगधन्धनरजोर्नाम ॥ २-वेणुदण्डो वृषमादि-

प्रेरणदण्डो वा ॥ ३-सेत्रं यन्धनम् ॥ ४-सेवनार्थं यन्त्रं पात्रं वा ॥

५-जमनेन्द्रियम् ॥ ६-‘पत्रं तु वाहने पर्णे स्वात् पत्रे शरपत्रिणोः’ इति

मेदिनी ॥ ७-अत्र ‘नरो धः’ इति हस्य धः ‘क्षयस्तयोधोऽधः’ इति तस्य

धः, नद्भी चर्ममयी रज्जुः ॥ ८-‘ऋ गतो’ म्वा० पर० । ‘लृप् छेदने’

क्रया० उभ० । ‘धूप् विधूनने’ तुदा० पर० । ‘यू प्रेरणे’ तुदा० पर० ।

‘लतु अवदारणे’ म्वा० पर० । ‘पद् मर्त्ये’ म्वा० आ० ॥ ९-नौदण्ड-
चालनदण्डो यो हि नौचालनसमये जले निपात्यते ॥ १०-छेदनशस्त्रम् ।

‘लृप् छेदने’ घातुः ॥ ११-कुटादित्वात् प्रत्ययस्य द्वित्वे उपह् । ‘धुविधं

व्यजनं तयद्रचितं मृगचर्मणा’ इत्यमरः ॥ १२-खननशस्त्रं बुद्धान्ति ॥

सिद्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्धञ् । पाकः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

घञि च भावकरणयोः ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः क्तिन् । रज्यत्यस्मिन्निति

रङ्गः ॥

निशसचितिशरीरोपसमाधानेप्यादेश्च कः ३ । ३ । ४१ ॥

एष चिनोतेर्धञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम् ।

निकायः । कौप्यः । गोमयनिकायः ॥

एरच् ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् । चयः । जयः ॥

भृदोरप् ३ । ३ । ५७ ॥

भृवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् । कूरः । गूरः । र्ययः । छेयः ।

स्तयः । पयः ॥ (घञर्थे कविधानम्) । प्रस्थः । विप्रः ॥

१-यथ क्रियायाः क्रियान्तराकाङ्क्षा सा सिद्धावस्था ॥ २-भावे कर्त्तुं च यो धञ् तस्मिन् परे रञ्जेर्नश्य लोपः स्यात्, राग इत्यत्र 'रञ्जनम्, रज्यतेऽग्नेन' इति वा विग्रहः । 'रञ्ज रागे' म्भा० उम० ॥ ३-रङ्गो नादयमात्र ॥ ४-चौपतेऽस्मिन्नस्यादिकमसौ कायः शरीरमिति यावत् ॥ ५-'स्वापयो ययमध्रियाम्' इत्यमरः, 'ययः समूहे प्रागोरे मूलबन्धे समाहृतौ' इति मेदिनी ॥ ६-'यल्लिहस्तांयवः कयः' इत्यमरः । 'करो वरौयवे रसो पाणौ प्रःपापयुग्मयोः' इति मेदिनी ॥ ७-निराणम् ॥ ८-'यतो धान्येऽवृष-कृतौ' इति हेनः ९-'लवोऽग्नेययो लवने' इत्यमरः ॥ १०-मोनम् ॥ ११-'निष्पातः पवने पयः' इत्यमरः । पयो धान्यादीनां बहुव्रीहिकरणम् ॥ १२-निष्पात् 'आगो लोप इति च' इत्याद्येषः । प्रस्थः परिमाणविशेषः ॥ १३-'गमहनवन' इत्युपधातोरे 'हो हन्तेः' इति क्तिन् । विप्रः—

१-१ विपापय ।

द्वितः वित्रः ३। ३। ८८ ॥

सन्नेर्ममित्यम् ४ । ४ । २० ॥

त्रिप्रत्ययान्ताम् निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पत्रिमम् ।
इयप उन्निमम् ॥

द्विपत्तोऽप्युच्यते ३ । ३ । ८९ ॥

इदं पृथक् पश्यन्ते, धैर्यः ॥

येजयाचयतविष्णुप्रच्छरक्षो नडु ३ । ३ । ९० ॥

सहः । वाग्जा । यतः । विश्वः । प्रथः । रक्षः ॥

म्यपो ननु ३ । ३ । ९१ ॥

हर्षः ॥

उपमर्गे पां: कि: ३ । ३ । ९२ ॥

प्रतिः । उच्यते ॥

गिष्ठां क्षिप्रं ३ । ३ । ९४ ॥

धीनिष्ठे भारे लिप्ता स्यात् । वन्देऽसादः । इतिः । सुनिः ।
(सुप्यादिभ्यः किञ्चिद्वाच्यम्) । तेन मयम् । वीतिः ।

[illegible]

ह्रैनिः । ध्रैनिः । व्रैनिः । (संदादिभ्यः क्तिप्) । मंत् ।
 नित् । आपत् । (किञ्जीयने) । संगतिः । निगतिः ।
 आपसिः ॥

ऊँतिपूतिजृतिमातिहेतिर्कीर्तयश्च ३ । ३ । ९७ ॥

एने निगत्यन्ते ॥

ज्वरैस्वरस्त्रिच्यविमत्रामुपधायाश्च ६ । ४ । २० ॥

एवामुपधावकारयोस्सद् अनुनासिके की मञ्जरी निगति ॥

अतः क्तिप् । ऊँः । वः । सूः । ऊँः । मूँः ॥

इच्छा ३ । ३ । १०१ ॥

इपेर्निगतोऽप्यम् ॥

अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षी ।

^{११}
 पुत्रकाम्या ॥

गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तास्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । ईहो^{११} ॥

१-उद्दन्तम् ॥ २-कम्पनम् ॥ ३-पवित्रतेत्यर्थः ॥ ४-'अथ रक्षणे'
 'यु मिश्रणे' जूधातुः सौत्रम् 'यो अन्तर्क्रमणि' 'हि गतो' 'कृत संशन्दने' अपैते
 धातवः ॥ ५-'ज्वर रोगे' म्वा० पर० । 'अित्वरा संभ्रमे' म्वा० आ० ।
 'सिद्धु गतिशोषणयोः' दिवा० पर० । 'अथ रक्षणे' 'मव बन्धने' म्वा०
 पर० ॥ ६-इगम् ॥ ७-शीघ्रमायी ॥ ८-शोषको गन्ता वा ॥ ९-
 रक्षकः ॥ १०-बन्धकः ॥ ११-कर्तुमिच्छा ॥ १२-पुत्रस्येच्छा ॥ १३-
 ईह ॥

प्यासथन्यो युच् ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः । कारणा । हरणा ॥

नपुंसके मावे क्तः ३ । ३ । ११४ ॥

ल्युट् च ३ । ३ । ११५ ॥

हसिन्म्, हसनम् ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३ । ३ । ११८ ॥

छादेशेऽद्वयुपसर्गस्य ६ । ४ । ९६ ॥

दिप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेशस्रोधे परे । दन्ताश्लेषान्तेऽनेनेति
देन्तच्छ्रुदः । औत्तुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥

अवे तृस्रोर्षञ् ३ । ३ । १२० ॥

अक्षतारः कृपादेः । अक्षतारो अवनिका ॥

हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद् घञ् । घापत्रादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।
अपमृज्यतेऽनेन व्याप्यादिरित्यपामार्गः ॥

ईपदुस्सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ॥

१-स्रो श्रुद् नपुंसके मावे क्षिया क्त्रादयो पठः ।

अतो पञ्चमः पुंसि परिशेषादिति स्थितिः ॥

२-ओष्ठः ॥ ३-खनिः ॥ ४-सोपानमित्यर्थः । अत्र 'तृ प्रवन्तरणयोः'
इति धातुः, स्वा० पर० ॥ ५-'स्तुञ् आच्छादने' कथा० उभ० ॥
६-अत्र 'उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः (अपामार्गो हिन्दी-
भाषायाम् 'चिचिडा' इति प्रसिद्धः) 'मृञ् उद्धो' इति धातुः ॥

परणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एतद् दुःखमुत्तार्येदमप्यु-
 त्तम् तयोरेवेति माये कर्मणि च । कृच्छ्र-दुष्करः कटो भवता ।
 अकृच्छ्र-ईश्वरः । सुकरः ॥

आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईश्यानः सोमो भवता । दुष्णानः । सुणानः ॥

अलंखन्योः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलंखन्योरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं
 पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । दोददयोः । अलं
 दत्त्वा । धुमास्थेनीत्वम् । पीत्वा खलु । अलंखन्योः किम् ! मा
 कार्यत् । प्रतिषेधयोः किम् ! अलंकारः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्भातोः क्त्वा
 स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।

न क्त्वा सेद् १ । २ । १८ ॥

सेद् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेद् किम् ! कृत्वा ॥

रलो व्युपधादलादेः संश्च १ । २ । २६ ॥

१-अत्र 'इदुपपदस्य चाप्रत्ययस्य' इति पत्वम् 'था पाने' धातुः ॥

२-'अव्ययकृतो मावे' इति वचनात् क्त्वाप्रत्ययो मावे, स च लुप्-
 प्रत्ययस्य बाधकः वासरूपन्यायेन विकल्पेन भविष्यति, इत्येवं विकल्प-
 सिद्धौ प्राचां ग्रहणं व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह प्राचामिति ॥ ३-अमेव
 तुल्यविधानं यदुपपदम् तदेवाव्ययेन सह समस्यते, इति नियमवृत्तार्थः;
 प्रकृते च न अम् क्रिन्नु क्त्वा, अतः समासमात्र इति भावः ॥

ह्यणोवर्णोपयाद्वलादेः रलन्तात्परौ क्वासनौ सेटी वा कितौ
स्तः । द्युतिवा, द्योतिवा । लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम् ?
वर्तित्वा । रलः किम् ? सेक्त्वा । ह्यलादेः किम् ? एक्त्वा । सेद्
किम् ? मुक्त्वा ॥

उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य क्व इद्वा । शमित्वा, शान्त्या । देवित्रा,
पूत्रा । दधातेहिः । हित्वा ॥

जैहातेश्च कित्वा ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु-हात्वा ॥

समासेऽनङ्गपूर्वे क्तवो स्यप् ७ । १ । ३७ ॥

अन्यपर्यपदेऽनङ्गसमासे क्तवो स्यवादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अतम् किम् ? अकृत्या ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

आभीक्ष्ण्ये णोत्वे पूर्वत्रिपये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥

नित्यपीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये पीप्सायां च णोत्वे परस्य दिव् स्यात् ।
आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वन्यपर्यपदेषु च कृदन्तेषु च । स्मारस्मारं
नमनि शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पौषम्पायम् । भोजम्भोजम् ।

१-अथ 'शमु उपशमे' इति धातुः दिवा० पर० । 'शान्त्या'
इत्यथ 'अनुनामिह्रय कित्तगे' इति दीर्घः ॥ २-अङ्गोः 'अनुनामिके
च' इत्युट् ॥ ३-'ओशक्' धातोर्वादिभ्यः स्तन् क्त्वाप्रत्यये परे ॥ ४-अथ
'आतो युक्' इति युक् ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एष दुःखसुखार्थेषूपपदे
खल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्र-दुष्करः कटो भवता ।
अकृच्छ्र-ईप्करः । सुकरः ॥

आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽत्रादः । ईप्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥

अलंखल्योः प्रतिपेक्षयोः प्राचां क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिपेक्षार्ययोरलंखल्योरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां प्रहर्ग
पूजार्थम् । अत्रैवाच्ययेनेति नियमान्नोपपदसमाप्तः । दो दद्घोः । अलं
दत्त्वा । घुमास्येनीत्वम् । पीत्वा खलु । अलंखल्योः किम् । मा
फार्सीत् । प्रतिपेक्षयोः किम् । अलंकारः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धर्मवर्षयोः पूर्वकाले विद्यमानादातोः क्त्वा
स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्यमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।

न क्त्वा सेद् १ । २ । १८ ॥

सेद् क्त्वा क्तिन्न स्यात् । शपित्वा । सेद् किम् । कृत्वा ॥

रलो व्युपवाटलादेः संश्च १ । २ । २६ ॥

१-अत्र 'इदुदुगपत्त वायवयल' इति पत्रम् 'ता पात्रे' पात्रः ॥

२-अत्र 'वायवयल' इति पत्रम् 'कतवययो मात्रे' म वायव्य
वयवयल वायव्यः वायव्यवयल्येति विद्वन्नेत्र मतिर्यति, इत्येवं शिवा-
न्दिनी प्राचां प्राचां मय्यमय्यमिन्दुत्वा प्राचमिति ॥ १-अत्रो

दुष्टद्विधनं वदुदुगपत्त तदेवाच्ययेन एव समस्यते, इति नियमावयवः
इत्येवं न अत्र द्विन्दु क्त्वा, अत्र समानादात इति भावः ॥

इयमोऽयमोऽयमहलादेः रुन्तात्परी क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ
स्तः । घुत्वा, चोत्वा । लिख्वा, लेख्वा । न्युपधात्किम् !
वर्तिवा । रुः किम् ? सेक्त्वा । हलादेः किम् ? एभिवा । सेट्
किम् ! मुक्त्वा ॥

उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य कश्च इद्वा । शमित्वा, शाप्त्वा । देवित्वा,
पूर्वा । दधातेहिः । हित्वा ॥

जहातेश्च कित्वा ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाङस्तु-हत्वा ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यप् ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्तवो ल्यवादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्या ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

आभीक्ष्ण्ये घोत्ये पूर्वनिगमे णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥

निरपवीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च घोत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् ।
आभीक्ष्ण्यं तिङ्गन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु च कृद्गन्तेषु च । स्मार्त्स्मार्त्
नमनि शिक्म् । स्मृत्वास्मृत्वा । पौयम्पायम् । मौजम्मौजम् ।

१-अत्र 'अनु उपगमे' इति धातुः शिवः परः । 'शान्त्वा'
इत्यत्र 'अनुनासिकस्य शिङ्गलोः' इति दीर्घः ॥ २-'च्छ्'ः घृह्णुनामिके
च' इत्युट् ॥ ३-'ओदाक्' धानोषादिभ्यः सजन् क्त्वाप्रत्यये परे ॥ ४-अत्र
'भातो तुक्' इति मुक् ॥

ध्यातृशाम् ॥

अन्यथैवं कथमिदं तु मिद्विप्रयोगधेनु ३ । ४ । २७ ॥

एतन्मते जगत् स्यात् । निदोऽप्रयोगोऽयं एतन्मते
कृत् । अथैवाप्रयोगान्तर् इत्यर्थः । अन्वयात् । एतन्मत् ।
कथंदात् । एतन्मत् मुक्तं । मिद्वेति हिम् ! शिरोऽप्यथा वृत्ता
मुक्तं ॥ १/मुत्तरकृत्तम् ॥

॥ इति इदम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६॥
निर्वनोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः ।

१-‘एवममोद्’ इति पिहितस्यादीनां त्रिहाकितार्थनिष्पत्त्याद-
अपेति ॥ २-प्रातिपदिकार्थं च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं च तानि
प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि, तान्देव तन्मात्रम्, तस्मिन्, इति
विग्रहः । अथ वचनशब्दान्ते इन्द्रे कृते मात्रान्तरयोर्नित्यसमासवचनं
क्रीयत्वं चेति मयूरमंसकादवधेत्वेनदन्तगंगयुवेय समासः ॥ ३-पर-
समुदायरूपवाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानं कारणमित्यत्र आह-नियतेति ।
यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेन मानं स प्राति-
पदिकार्थः । तन्माने प्रथमा इत्यर्थः । यथा ‘उचैः’ इत्युच्चारिते
उच्चाधिकरणस्य ‘नञ्चैः’ इत्युच्चारितेऽधोऽधिकरणस्य ‘कृष्णः’ इत्यत्र
पुंसत्वविशिष्टवामुदेवरूपार्थस्य ‘भीः’ इत्यत्र स्त्रीत्वविशिष्टलक्ष्मीस्वार्थस्य
‘ज्ञानम्’ इत्यत्र क्रीयत्वविशिष्टान्तर्गोपस्य च मानाच्चेऽर्था नियतो-
पस्थितिकाः । तत्रार्थे ‘उच्चैस्’ इत्यादिशब्दान् प्रथमा ॥ ४-‘इन्द्रादौ
इन्द्रान्ते च भूयमाणं पदं प्रत्येकममिदं वदयते’ इति वचनात् ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रायाधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे-उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे-तटः, तटी, तटम् । परिमाणमात्रे-द्विगो त्रीहिः । वचनं संख्या । एकः, द्वौ, बहवः ॥

सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ।

इति प्रथमा ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आतुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं पजति । अभिहिते तु

१-यद्यपि लिङ्गमात्र एवार्थ उचितस्तथापि प्रातिपदिकार्थमार्तं विना लिङ्गमात्रार्थमानांभनयात् 'तदाधिक्ये' इत्युक्तम् । एवं च प्रातिपदिकापविश्या यत्र लिङ्गलिङ्गत्वे अधिके मासेते तत्रापि प्रथमा, न तु तत्र साम्यामधिके कर्मत्वादावित्यर्थः । अस्योदाहरणं तटः, तटी, तटमिति, इदमत्राजधारणीयम्; त्रिविधा नामशब्दा अलिङ्गा नियत-लिङ्गा अनियतलिङ्गाश्च । तत्राद्या द्वितये प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणानि तृतीया लिङ्गमात्रायाधिक्यस्य । अनियतलिङ्गेषु प्रातिपदिकमात्रेण कस्यापि लिङ्गस्य नियमेतामानात् तेषु प्रथमार्थे लिङ्गग्रहणम् ॥ २-द्विगोदात्त-परिमाणविशेषस्य नियमेनोपस्थितावपि त्रीहिणा सह प्रथमार्थस्य भेदान्वय-स्थमाय परिमाणग्रहणम् ॥ ३-एकत्वादीनां प्रकृत्या उक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रथमा न स्यादतो वचनग्रहणम् ॥ ४-अत्र चैत्रः कर्ता तद्भूतिः क्रिया प्रीत्यनुकूलव्यापाररूपा तथा क्रियया आप्तुं संवन्धुमिष्टतमम् इच्छोद्देश्यं हरिपदार्थरूपं कारकं तस्य कर्मसंज्ञा । मद्भूतिव्यापारजन्यप्रीतिरूपफलाभयो हरिर्मक्तु-इदरोच्छोद्देश्यत्वं हरि-पदार्थस्य । एवं प्रथमः संयोगाश्रयो भवतु । तन्मूलः विहितपाश्रयो भवतु; इत्यादिरूपेच्छा तत्र तत्रोद्गीया ॥ ५-यदुक्तम्—

अक्षिप्रये विधीयन्ते स्यादित्य्यादितक्रियाः ।

समासो वा मवेद्वत् स उक्तः प्रथमा उतः ॥

कर्मादौ प्रथमा-हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः ॥

अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंहं स्यात् ।

द्वेष्टाच्पचूदण्डरुधिप्रच्छिचिव्रूशासुजिमय्मुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीदृक्पुहाम् ॥ १ ॥

गां दोषि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति ।
गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवकृणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं
पृच्छति । इक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं मृते शालि
वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरैर्निधिं मथ्नाति । देवदत्तं
शतं मुष्णाति । माममजां नयति हरति कर्मति वहति वा ।

१-अपादानसम्प्रदानाधिकरणत्वरूपेणाविवक्षितं कर्मत्वेन विवक्षितं
कारकं कर्मसंहरमित्यर्थः ॥ १-ननु इत्तं निदधाति वृद्ध इत्यत्रापि कर्मत्व-
विवक्षाप्रसङ्ग इत्यत आह दुष्टित्वादि-दुष्टादीनां नीप्रभृतीनाञ्च धातूनां
यत्कर्म तत्सम्बन्धी योऽर्थस्तत्रापादानत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वविवक्षाया-
मेव कर्मसंहा नाम्यत्र, अत्राविवक्षा द्विधा अपादानत्वादिमात्रापूर्विका
सर्वथा तदप्राप्तिरूपा च, तत्र 'दुष्ट् दण्ड् विभ् मि मप् कुप्' एते
अपादानत्वाविवक्षायां कर्मत्वविवक्षायाञ्च कर्मत्वे द्वितीया, तेष्वपादानत्व-
विवक्षायां प्रथम्याणि । 'रुध्' धातुप्रयोगेऽधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मत्वे
द्वितीया, अधिकरणत्वविवक्षायां च सप्तमी । 'भूः धातु' इत्यनयोः
प्रयोगे सम्प्रदानत्वाविवक्षायां कर्मत्वे द्वितीया । अन्यत्र सर्वत्राप्राप्ति-
रूपेणाविवक्षा, तेषु च सर्वथा कर्मसंज्ञेवेष्टेति भावः । अत्र एतेषां दारणे-
ऽपादानत्वाद्यविवक्षा यत्कर्मत्वं तद् गौणकर्मत्वेन व्यवह्रियते ॥
१-अत्र क्षीरनिधेर्गौणकर्मत्वं मथ्नातेऽप्योऽनपूर्वकनिःसारणार्थत्वात् ।
अत एव 'देवानुरेभृन्मग्नुनिधिर्ममन्त्रे' इति मार्याप्रयोगः संगच्छते ॥

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते बहुधाम् । माणवकं धर्मे
भाषते अभिधत्ते वकीत्यादि ॥

इति द्वितीया ।

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रैक्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तारि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन
हतो बाली ॥

इति तृतीया ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

१-दुहादीनां प्राप्तुं येऽर्थास्तद्वाचकानुमात्रमिति केयं संज्ञेत्यर्थः ॥

१-वाक्कादिरूपायां क्रियायाः यः पदार्थः स्वातन्त्र्येण यत्रा विवक्षितः,
विदधा च इयं क्रिया अनेनैव साधनीयेति रूपेण, तदानीं ॥ पदार्थः
कर्तृसंज्ञः । अत एव 'स्वान्तो वचति, अग्निः वचति' इत्यादिप्रयोगा
भवन्ति ॥ २-पञ्चापाराध्यवधानेन क्रियाफलमिष्यतिः तद्वत्तुम् । तत्राणि
कारकाणि यद्यपि क्रियोपकारकाणि तथापीदमतिशयेन क्रियोपकारकमतस्त-
सम्प्रयोगः संगच्छते । तद्वदनेकेषामतिशयेनोपकारकत्वामाकारकस्यैकस्मिन्
वाक्ये करणसंज्ञा इति सम्प्रदायः ॥ ४-इदमुपनयनम्, तथा च कर्ता
क्रियामात्रस्य कर्मणा सह संबन्धुं यं पदार्थमभिप्रैति स संबन्धोद्देशः
सम्प्रदानसंज्ञः । अत एव विद्याय गां ददाति इतिवत् 'चैवो मैत्राय
बाली कथयति, तदान्नस्वानुदेन्द्राय, तुभ्यं हितनुषदिशामि' इत्यादिप्रयोगाः
संगच्छन्ते ॥

चतुर्थी मम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥

विप्राय मां ददामि ॥

नमस्मस्तिस्त्राहास्यकालं वषट्प्रयोगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नमः । प्रजाम्यः स्वस्ति । ३

स्याद्वा । पितृभ्यः स्वधा । अहमिनि पर्यायपर्यग्रहणम् ।

देवैर्म्यो हरिरलं प्रमुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

अपायो विस्लेपस्तस्मिन्साप्ये यद् ध्रुवमवधिभूतं का
तदपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽधात्यततीत्यादि ॥

इति पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्षन्यतिरिक्तः स्वस्वामिभाषादिः संबन्ध
शेषस्तत्र षष्ठी । राघः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षा
पष्ठयेव । सतां गतम् । सर्पिणे जानीते । मातुः स्मरति । एवं
दकस्योपस्कुरुते । मजे शम्भोश्चरणयोः ॥

इति षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

१-विस्लेषो विभागानुकूलव्यापारस्तस्मिन् साप्ये जगतीये यद्
ध्रुवमुदासीनं तादृशव्यापारान्नाश्रयं तदपादानसंज्ञम् । एषञ्च विभाग-
जनकव्यापारान्नाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वमपादानत्वम् ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकारादूरान्तिकार्येभ्यः ।
औपक्षेपिको वैपयिकोऽभिध्यापकयेत्याधारलिङ्गा । कटे औस्ते ।
ह्यौत्स्यां पचति । मोक्षे ह्युच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य
दूरे अन्तिके वा ॥

इति सप्तमी ।

इति विमर्शपर्यायः ।

१-साध्याद्व्यापारकर्मक्रियाया आधारः कर्ता, कलरूपाया आधारः
मर्म, ताभ्यां याधात् परम्परया क्रियाधारस्यैतत्संज्ञा । तथा हि 'कटे आस्ते'
एव कर्ता नैवादिस्तन्निष्ठास्ति क्रियायाः परम्परयाधारस्य कटह्याधिकरण-
ज्ञा । एवम् 'स्यास्यां पचति' इत्यत्र साध्याद्विक्रियेयधारसङ्गुलसादा-
रः स्थाली परम्परया विक्रियेयधारः । एवं सर्वबोधनीयम् ॥
-आसनक्रियाकर्तृद्वारा आसनक्रियाया आधारः कटोऽधिकरणसंज्ञः ॥
-पाकक्रियाकर्मतन्तुलादिद्वारा पाकक्रियाया आधारः स्थाली अधिकरणसंज्ञा ॥
-औत्तिक्रियाकर्तृभूतेष्वङ्गाद्वारा औत्तिक्रियाया आधारः मोक्षोऽधिकरणसंज्ञः ॥
-अस्तिक्रियाकर्तृभूतान्द्राद्य अस्तिक्रियाया आधारः सर्वमधिकरणसंज्ञम् ॥
-पर्यायः विमर्शनामेकत्र भेदः यथा—

रामो राजभणिः सदा विप्रवने रामं रवेणं भजे
रामेणाभिदत्ता निष्ठापरचमू रामाय तस्मै नमः ।
रामात्रास्ति परमं परमं रामस्य रामोऽस्मिन्
रामे निष्ठाः सदा भवतु मे भो राम मातुस्तु ॥

अथ समासाः

तत्राती केरगममागः । मलागः दक्षागः । मत्र सं
ममागः । म च विशेषमङ्गाभिनिर्मुक्तः केरगममागः प्रथमः ॥
प्रापेग पूर्वोदार्पप्रधानोऽन्यवीभानो द्वितीयः ॥ २ ॥ प्रापेगो
पदार्पप्रधानस्तु कृतान्तुनीयः ॥ तैपुक्रानेदः कर्मधारयः ।
धारयभेदो दिगुः ॥ ३ ॥ प्रापेगान्यदार्पप्रधानो बहुव्रीहिभूपुर्यः ॥
प्रापेगोभयपदार्पप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥ ५ ॥

समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥

पदमपन्धी यो विधिः म ममर्थाधिनो बोध्यः ॥

प्राकटारात्समागः २ । १ । ३ ॥

कटाराः कर्मधारय इत्यमः प्राक् ममास इत्यधिक्रियने ॥

सह गुण २ । १ । ४ ॥

सुर् सुग सह वा समस्यने ॥ समासश्चात्मातिरदिवत्त्वेन ॥
लुक् परार्थविधानं वृत्तिः । वृत्तदितसमासैकशोरसनाद्यस्तथा
ख्याः पञ्च वृत्तयः । पूर्वपर्यायबोधकं वाक्यं विग्रहः । स

१-बहुनां पदानां मिलित्वैक्यदम्बनम् ॥ २-विशेषसंज्ञा ध्वन्यर्थ
भावादिरूपास्ताभिर्विनिर्मुक्तः इत्यर्थः ॥ ३-पूर्वपदस्वार्थः प्रधानं यत्र
एवमन्यथापि ॥ ४-'समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः' इति सूत्रात् ।
५-'संख्यापूर्वो दिगुः' इति सूत्रात् ॥ ६-पदमुद्दिश्य विधीयमानसमास
संज्ञादिः पदविधिः स समर्थस्य परस्परान्वितार्थस्य आभितो भवति
अर्थात् समर्थाश्रयस्यैव भवति ॥ ७-समस्यमानपदापविभ्रया मिमार्थः
विधाधिकेत्यर्थः ॥ ८-वृत्तेषोऽर्थः तत्तावबोधकं वाक्यं विग्रह इत्यर्थः ॥

लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः । पूर्वं
अम् भूत ॥ इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरदिति निर्देशा-
त्पूर्वनिपातः । (ईवेन समासो विभक्त्यल्येषध) । वागर्थो इव
वागर्थविव ॥

इति केवलसमासः ॥ १ ॥

अथान्वयीभावः

अव्ययीभावः २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयं प्राप्त् तत्पुरुषात् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिपृथ्वाभ्यात्ययासंप्रति-
शब्दप्रादुर्भावपञ्चायवानुपूर्व्ययोगपञ्चादृश्यसम्पत्तिसाकल्या-
न्तरचनेषु २ । १ । ६ ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते
सोऽव्ययीभावः । प्रायेणाधिग्रहो नित्यसमासः, प्रायेणाक्षपदविग्रहो
वा । विभक्ती, हरि इि औधि इति स्थिते ॥

१-लोकै प्रयोगार्ह एव लौकिकः ॥ २-लोकै प्रयोगानर्ह
एवालौकिकः ॥ ३-भूलोकविग्रहे 'सह सुपा' इत्यनेन विभाषा समास-
संज्ञायां समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यर्थे 'भूतपूर्वं चरद्'
इति निर्देशेन भूतशब्दस्य पूर्वनिपाते एकदेशविकृतत्वात्वेन प्रातिपदिक-
त्वात्सो रत्वादिकार्ये तत् सिद्धम् ॥ ४-विभाषाधिकारमावेऽपि, अयं
समासोऽनित्यः । अत एव एवशब्दस्य व्यत्ययेनापि प्रयोगे 'उद्गाहुरिव कामनः'
इति कालिदासप्रयोगः संगच्छते ॥ ५-ननु रिपुदेवैश्च सम्पार्यचोभनाद्
अविग्रह इति कथनमसङ्गत्मित्यक्षेपसह प्रायेणेत्यादि—न ह्येन पदेन
विग्रहो यदयं सोऽल्पपदविग्रहः ॥ ६-अथ सप्तम्यर्थस्यैव चोक्तकोऽपि । यद्
अव्ययं परस्मा विभक्तेरर्थस्य चोक्तं तद्विभक्त्यन्तरस्यैव तेनाव्ययेन सह
समासो भवतीति चेदग्नम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः ।
सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्यादुत्पत्तिः ।
अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अविहरि ॥

अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् ॥ गाः पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २ । ४ । ८४ ॥

१-समाससंज्ञाविधायकशास्त्रपदकप्रथमान्तपदजन्यबोधविपर्ययोऽर्थः
उपसर्जनसंज्ञः । तथा हि समाससंज्ञाविधायकं शास्त्रम् 'अप्ययं
'विमर्श' इत्यादिपूर्वं तदुपपदकं प्रथमान्तं पदम् 'अव्ययम्' इति तत्रान्य-
बोधविपर्ययः 'अधि' इति तत्स्योपसर्जनसंज्ञा ॥ २-'हरि' हि अधि'
इत्यलौकिकविग्रहे 'अव्ययम्' इत्यादिना अव्ययीभावसमासे 'प्रथमा-
निर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति
अधेः पूर्वनिगते 'कृतद्वितममासाश्च' इति प्रातिपदिकस्ये 'सुपो घातु'
इत्यादिना सुपो लुकि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकनिमित्तक-
स्यादुत्पत्तौ 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वात् सुपो लुकि 'अविहरि' इति
निरूप्यति ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलमग्भावः स्यात् ।
 अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपेवा । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् ।
 मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्धवनम् । मक्षिकाणाम-
 भावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निर्द्रा संप्रति न
 युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हूरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः
 पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सापदार्यान्तिवृत्तिसाधयानि ययार्थाः ।
 रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य
 यथाशक्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्रं सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहृदि ।
 ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् । सद्दशः
 सत्पदा ससत्ति । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमन्यपरित्यज्य
 सतृणमति । अग्निप्रत्यर्पयन्तमधीते साम्नि ॥

नदीमिथ २ । १ । २० ॥

१-‘कृष्णस्य समीपम्’ इति लौकिकविग्रहः, ‘कृष्ण इत् उप’ इत्य-
 लौकिकविग्रहः ॥ २-अत्र ‘मद्र आम् सु’ इत्यलौकिकविग्रहः ॥ ३-‘यवन
 आम् दुर्’ ॥ ४-‘मक्षिका आम् नि’ ॥ ५-‘हिम इत् अति’ ॥
 ६-‘निद्रा इत् अति’ ॥ ७-‘हरि इत् इति’ ॥ ८-‘विष्णु इत् अनु’ ॥
 ९-‘रूप इत् अनु’ ॥ १०-‘अर्थ अम् प्रति’ ॥ ११-‘शक्ति इत् यथा’ ॥
 १२-‘हरि दा सह’ ॥ १३-‘ज्येष्ठ इत् अनु’ ॥ १४-‘चक्र दा सह’ ॥
 १५-‘सत्ति दा सह’ ॥ १६-‘क्षत्र भिन् सह’ ॥ १७-‘तृण दा सह’ ॥
 १८-‘अग्नि दा सह’ ॥

नदीभिः सह संख्या सम्यक्ते । (समाहारे चायमित्यने)
प्रेमलक्षणम् । द्विर्मुनम् ॥

तद्विज्ञाः ४ । १ । ७६ ॥

आयमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

अव्ययीभावे श्रुत्यभूतिव्यः ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यश्च स्वात्मामान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीप
मुपशरदम् । प्रेतिविपाशम् । (जराया जरश्च) उपजरसमिन्पादि ।

अनघ ५ । ४ । १०८ ॥

अनन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ॥

नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेडोपस्तद्धिते । अनराजम् । अय्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥

अनन्तं यत् स्त्रीयं तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् । उपचर्मम् ।

उपचर्म ॥

क्षयः ५ । ४ । १११ ॥

क्षयन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

इत्यव्ययीभावाः ॥ २ ॥

—*—*—

१-‘पञ्चानामङ्गानां समाहारः’ इति लौकिकः ‘पञ्चन् जस् गो जत्’
इत्यलौकिकः ॥ २-‘द्वयोर्मुनयोः समाहारः’ ॥ ३-अत्र शरदादिनिर्देशः ॥
४-अत्र समीपाद्ये ‘अव्यये विभक्ति’ इत्यादिना समाप्तः ॥ ५-‘विपाशं विपाशं
प्रति’ इति लौकिके ‘विपाश् अम् प्रति’ इत्यलौकिके विग्रहे ‘अव्ययं
विभक्ति’ इत्यादिना यथार्थोऽव्ययीभावः ॥ ६-‘जरायाः समीपम्’ इति
विग्रहः ॥ ७-‘आत्मनि अपि’ इति लौकिके ‘आत्मन् छि अपि’
इत्यलौकिके विग्रहे विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः ॥

अथ तत्पुरुषः.

तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥

द्विगुण २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥

द्वितीया भितातीतपवितगतात्पस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४

द्वितीयान्तं भितादिप्रकृतिकैः सुवर्तैः सह वा समस्यते
च तत्पुरुषः । कृष्णं भितः कृष्णभित इत्यादि ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २ । १ । ३० ॥

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह
प्राग्बद् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः
तत्कृतेति विम् ! अक्षणा काणः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ ॥

१-भ्रादिपदेन दुःखावीतः, रूपपतितः, मामगतः, तुदिनात्यस
(अत्यासोऽतिशयः), सुखप्रातः, दुःखापन्नः, इति प्राक्षाणि
२-तृतीयान्तपदम्, 'शङ्कुलया' इति तदर्थः शङ्कुलारूपकरणम्
तत्कृतो गुणः खण्डनक्रियारूपः तद्वाचकं खण्डपदं तत्प्राकृतिकगुणवर्त
सह 'शङ्कुला या' इति तृतीयान्तस्य समासः ॥ ३-अभ्येत इति अ
प्रयोजनम्, 'धान्येन' इत्यत्र करणे तृतीया ॥ ४-ननु एतत्पदोदाहर
इये करण एव तृतीया तथा च 'कर्तृकरणे' इत्यनेनैव विद्वे सम
इदं एवं व्यर्थमित्याशङ्कते-तत्कृतेति, 'गुणवचनेन चेतृतीयान्त
समासश्चाहं त कृतेनैव' इति नियमार्थमिदमित्याशयेनाह-अक्षणेति ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ॥ हरिणा
त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखमिन्नः । कुंदमहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्मिन्नः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थचलिहितसुखरक्षितैः २ । १ । ३६ ॥

चैतुर्ष्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्ष्यन्तं वा
प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । (तदर्पेन प्रकृतिविकृतिभावः एवेष्टः) ।
तेनेह न-रन्धनाय स्थायी । (अर्पेन नित्यसमाप्तो विशेष्य-
लिङ्गता चेति वक्तव्यम्) । द्विजार्थः सूयः । द्विजार्था यवागूः ।
द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी मयेन २ । १ । ३७ ॥

चोराद्भयं चोरभयम् ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३९ ॥

पञ्चम्याः स्तोकौदिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

१-ननु 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्तथ ग्रहणम्'
इति परिभाषया कृदन्ततदादेशेनात्र ग्रहणे निर्भिन्नग्रहणेन समाप्तो न
स्वादत आह कुंदमहण इति ॥ २-चतुर्ष्यन्तार्थाय यूपाय यद् दारुदि
तद्वाचिना तद् चतुर्ष्यन्तं समस्वा इत्यर्थः ॥ ३-प्रकृतिः समवायिकारण
विकृतिः कार्यमेवञ्च यत्र समवायिकारणकार्यमात्रेणात्र समाप्तो यथा
'यथाय मृत्तिका यट्मृत्तिका, यथाय तन्तकः यट्तन्तकः, यट्पदे दारु
यट्पुदारु' इत्यादि । न तु 'रन्धनाय स्थायी' इत्यादौ ॥ ४-'परस्मैपदम्'
इति नियमनः प्रागुक्तस्य वाचकमिदम्, विशेष्यस्य यादवः त्रिंश
स्तदन्तमेव समस्वादस्त्वर्थः ॥ ५-स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि इत्युक्तार्थं च
पञ्चम्यन्तं सान्तेन मुक्तेन तद् समस्यते ॥

अष्टगुत्तरपदे । स्तौकाम्बुक्तः । जन्तिकाशग्नः । अभ्याशा-
दाग्नः । दुरादाग्नः । कृष्णदाग्नः ॥

पृष्ठी २।२।८॥

सुवन्तेन प्राग्बत् । राजपुरुषः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २ । २ । १ ॥

अथयमिना सह पूर्वद्वयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टधे-
दशवर्षी । पैत्रीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ।
एकाधिकरणे किम् ? पूर्वशुभ्राणाम् ॥

अथ नपुंसकम् २ । २ । २ ॥

समाशङ्क्यार्थशब्दो निर्य्य इति, स प्राप्तत् । अर्थ रिष्यन्त्याः
अर्थरिष्यटी ॥

गङ्गायाः २ । १ । ५० ॥

साम्यन्तं शीर्षादिभिः प्राप्यन् । अथेव शीर्षः अक्षशीर्षः
इत्यादि । द्वितीयावृत्तीयेत्यादियोगिभागादभ्यगारि तृतीयादिरिभक्तीनां
प्रयोगवशात्समाप्तो ज्ञेयः ॥

द्विपसंख्यं मंत्रायाम् २ । १ । ५० ॥

संज्ञायामेवेति नियमात् सूत्रम् । पूर्वैश्वर्यामशमी । समर्पयः ।

१-एकदशमस्कन्धभाष्यव्याख्यानं भावः ॥ २-वर्तमाने त्वत्ति
'कली' इति प्रथमान्ध येन निर्देशात् पञ्चमस्कन्धभाष्यस्य पूर्वनिर्देशे 'काप्युर्ध्वः'
इति शब्दः, तथा पूर्वनिर्देशान्धत्वात् पूर्वनिर्देशान्धभाष्येनेति शब्दोऽर्थः
कोपम् ॥ ३-अथ निष्कर्षादर्थे 'एक विमलप्रकाशपद्मवचनम्' इति
शब्देन अङ्गुलप्रमाणम् 'श्रीरघोः'—इति ह्यर्थः ॥ ४-एतेषां शब्दो
व्या—एतेषां, पूर्व, विजय, एतेषां, प्रवीण, श्रेष्ठ, अन्तः, अर्थः,
पद, शब्द, अङ्गुल, अन्तः, विजय इति ॥ ५-इत्युक्त्यान्धोऽन्धविज्ञः ।
पूर्वपञ्चमस्कन्धोऽन्धः ॥

तेनेह न-उत्तरा वृक्षाः । पञ्च मासगाः ॥

तद्वितायोंत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥

तद्वितायें त्रिपदे उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिवसंख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्यां शाखायां भवः—पूर्वा शाखा इति समासे जाते (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः) ॥

दिवपूर्वपदादसंज्ञायां अः ४ । २ । १०७ ॥

अस्माद्व्याचये अः स्यादसंज्ञायाम् ॥

तद्वितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥

अिति णिति च तद्वितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । यस्येति च । पौर्वशौलः ॥ पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ । (इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ॥

गोरतद्वितलुकि ५ । ४ । ९२ ॥

गोऽन्तात्तत्पुरुषाच्च स्यात् समासान्तो न तु तद्वितलुकि ।

१-‘संज्ञायामेव’ इति नियमेन ॥ २-दिवसंख्याप्रकृतिकं सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते इत्यर्थः ॥ ३-भव इति-‘तत्र भवः’ इति तद्वितप्रकरणे ‘भवः’ इत्यर्थनिर्देशात् ॥ ४-पुंलिङ्गे यादृशं रूपं तद्व्याप्तिः, अर्थात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः; तत्रिमित्तस्य स्त्रीत्वस्य निवृत्तेरिति भावः ॥ ५-‘पूर्वस्यां शाखायां भवः’ इति लौकिकविग्रहे ‘पूर्वा ङि शाखा ङि’ इत्यलौकिकविग्रहे ‘तद्वितायोंत्तरपदसमाहारे च’ इति समासे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः’ इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवद्भावे ‘पूर्वशाखा’ शब्दान् दो ‘दिवपूर्वपदादसंज्ञायां अः’ इति अपत्ययेऽनुबन्ध-लोपे तद्वितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वान् हेतुं किं ‘तद्वितेष्वचामादेः’ इति आद्यचो वृद्धौ स्वादिकार्ये ‘पौर्वशौलः’ इति सिद्धम् ॥

पञ्चगवधनः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ।

संख्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् ॥

द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥

स नपुंसकम् २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वय नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां म
समाहारः पञ्चगवम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥

भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत
नीलोत्पलम् । बहुलमहणत्कचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः । कचिन्न—र
जामदग्न्यः ॥

१—‘पञ्च गो ऋग् धन मु’ इत्यलौकिकविग्रहे पूर्वम् ‘भनेकम
पदार्थे’ इति बहुव्रीहिसमासः, तदनु ‘तद्वितार्थोत्तरपदे समाहारे च’ ।
तत्पुरुषसमासे प्रातिपदिकत्वात् ‘मुपो धातु’ इति मुपो लुकि ‘पञ्च गो
इत्ययस्यायां गोदाभ्यान् ‘गोत्तदितलुकि’ इति टचि, अनुबन्धलोपे अयां
‘पञ्चगवधन’ इत्यनः प्रातिपदिकत्वात्सौ विभक्तौ, अनुबन्धलोपे,
विभक्तौ च ‘पञ्चगवधनः’ इति सिद्धम् ॥

२—येन विशेष्यमित्यनुर्भेदकं तु विशेषणम् ।

प्रधानं तु विशेष्यं स्यात्प्रधानं विशेषणम् ॥

परार्थे स्वार्थविशेषात्प्रधानं विशेषणम् ।

विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव समवेनात् ॥

१—कचिन् प्रकृतिः कचिन्प्रकृतिः कचिन् विधाया कचिन्व्यदेव ।

विशेषिणार्थं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥

यन इव श्यामो मनश्यामः । (शाकपार्थिवदीनां सिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपमंन्यान्म) । शाकप्रियः पार्थिवः शौकपार्थिवः ।
देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

नञ् २ । २ । ६ ॥

नञ् सुया सह समस्यते ॥

नलोपो नञः ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

तस्मान्नुदचि ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनञः ।
नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥

कुगतिप्रौदयः २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥

ऊर्यादिच्चिदाचश्च १ । ४ । ६१ ॥

१-उपमानवाचकस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ॥ २-पूर्वपदे यद्
उत्तरपदं तस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३-शाकप्रियशब्द
उत्तरपदभूतस्य प्रियपदस्य लोपे 'शाकपार्थिवः' इति सिध्यति, एवं
पूजकशब्दलोपे 'देवब्राह्मणः' इति सिध्यति ॥ ४-नञ एकधाशब्देन समासे
नञो नकारलोपे एकधाशब्दस्य नुडागमे 'अनञः' इतिवत् 'अनेकधा' इति
स्यादित्याशङ्क्यं परिहरति नैकधेति ॥ ५-यद्यपि गतिपदेन प्रादीनामेव ग्रहणं
भवति, तथापि क्रियायोग एव तेषां गतिसंज्ञविधानेन यत्र क्रियायोगाभावस्त-
त्रापि 'सुपुरुषः' इत्यादौ समासविधानार्थं प्रादिग्रहणम् ॥

ऊर्ध्वदिग्ध्यन्ता द्वावन्ताश्च क्रियाधोमे गतिसंज्ञाः स्युः
ऊर्ध्वः । क्षीरः । पटपटाक्ष्व । सुपुरुषः ॥ (प्रा
गनाथर्वे प्रथमया) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । (अथा
क्रान्ताथर्वे द्वितीयया) । अतिक्रान्तो मातामिति विप्रहे—

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥

विप्रहे यनियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् तु
पूर्वनिपातः ॥

गोक्षियोरुपमर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिक
ह्रस्वः स्यात् । अनिमाळः । (अथादयः कुशाथर्वे तृतीयया
अथकुष्ठः कोकिलया-अवकोकिलः । (पर्यादयो ग्लाना
चतुर्थ्या) । परिग्लानोऽध्ययनाथ पर्यध्ययनः । (निरा
क्रान्ताथर्वे पञ्चम्या) । निष्क्रान्तः कीरौम्भाः-निष्कौशाश्वि

१-‘ऊर्ध्वः’ इत्यन्य स्त्रीकृत्य, मनसि कृत्वा, इति चा
ऊर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वानाम् ‘कृत्वा’ इति क्तान्तेन योगे ‘ऊर्ध्वदि’
सूत्रेण गतिसंज्ञायां ‘कृत्यति’ इति सूत्रेण समासे ‘समानेऽनभूयै कर्त्तुः क
इति क्त्वाश्चदस्य स्ववादेये ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति गुणागमे स्थानिवद्भा
तजान्तवान् ‘कृत्वाधोमुन्’ इत्यव्ययत्वे ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति समासाभा
सुपो रुकि एषां शापुलम् ॥ २-विप्रहेवाच्यपटकं यन्निश्चिदनिपतविभक्ति
पदानोऽया तद्वाच्यपटकं यन्निपतविभक्तिकं पदं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।
विप्रहेवाच्ये अनियतविभक्तिकम् ‘अस्ति’ पदम् अतिशयान्तमतिक्रान्तेनेत्य
विप्रहेवाच्ये द्वितीयान्तमाच्यपटका नियतविभक्तिकत्वं, तस्योपस
संज्ञा ॥ ३-कौशाश्वी नाम नागरीविशेषः ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि
तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥

उपपदमतिङ् २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् ? मा भवान्
भूत् । माहिं छुडिति सप्तमीनिर्देशान्माहुपपदम् । (१०) गतिकारकोप-
पदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः । न्यौघ्री ।
अँघक्रीती । कँच्छपीत्यादि ॥

तत्पुरुषस्याहुलेः संख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ ॥

१-सप्तम्यन्त पदम् 'कर्मण्यप्' इत्यादौ 'कर्मणि' इत्यादि पदे तत्र
वाच्यत्वेन स्थितः कुम्भादिरूपोऽर्थः, 'कुम्भं करोति' इत्यादौ कुम्भादेः
कर्मण्यपदानां तद्वाचकं पदम् 'कुम्भम्' इत्यादि द्वितीयान्तं
सप्तम्यपदसंज्ञा ॥ २-'म्याजिप्रति' इति विप्रदे 'आतथोयसमं' इति
वप्रत्यये आहो 'म' शब्देन वेः 'आम' शब्देन च 'गतिकारक' इति
परिभाषासदकारेण मुपुपत्तेः प्राग् गतिगमाभे जातिगद्यकत्वात्
'जातिरक्षीविप्रयान्' इत्यादिना हीन् । मुपुपत्यनन्तरं समाने तु मुदा
प्राक् टादि भदम्भवाभावात् हीन् न स्यात् ॥ ३-'भ्रदेन क्रीता' इति
विप्रदे 'कर्तृभ्रमे कृता' इति मूलेन निर्दिष्टपरिभाषया मुपुपत्तेः प्राक्
माने 'क्रीडाभ्रमगृह्णा' इति हीति मिदम् । मुपुपत्यनन्तरं समाने
तु टादि भदम्भवाभावात् हीन् न स्यात् ॥ ४-'कृटेऽति' इति
इति विप्रदे 'मुनि कृः' इत्यत्र 'मुनि' इति विभक्तयोरेव वप्रत्यये 'उत्तर-
रणीङ्' इति मूलेन मेषकाने च जाते क्रीडाभ्रमो हीन् । भवति
क्रीडाभ्रमिदं पूर्वं टादि मने हीन् न स्यादिति बोध्यम् ॥

संख्याव्यपादेऽहुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अहुटो
प्रमाणमस्य द्वेऽहुलम् । निर्गन्तमहुलिभ्यो निरहुलम् ॥

अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चासंख्याव्यपादेः । अहर्महणं इन्द्रार्पम् ॥

रात्राद्वाहाः प्रंसि २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तौ इन्द्रतत्पुरुषौ पुंस्येव । अहश्च रात्रिधाहोरात्रः ।
सर्वेरात्रः । संख्यातरात्रः । (संख्यापूर्वे रात्रं श्रीयम्) द्विरात्रम् ।
त्रिरात्रम् ॥

राजाहःसरिभ्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । परमरात्रः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजार्तीययोः ६ । ३ । ४६ ॥

महत आग्रतोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे
जानीवे च परे । महारात्रः । प्रकारवचने जार्तीयर् । महाप्रकारो
महाजार्तीयः ॥

द्रष्टुः संख्यायामचद्व्याप्तशतयोः ६ । ३ । ४७ ॥

१-भच 'तदित्यर्थे' इति कल्पने सुतो ह्रिदि 'अनुत्तराय' इत्यसि
यथाज्ञानभावे एतत् भिद्यम् ॥ २-'महन' इन्द्रतत्पुरुष रात्रिद्वयस्य
हृद एव मध्यस्थितिं भवतः ॥ ३-'महो' जानी रात्रिष्व, संख्यायां जानी
रात्रिष्व' इति विपदे विद्वेदमन्त्रात् ॥ ४-'द्विष्वच्' इत्यसि
'तदित्यर्थे' इति कल्पने दिव्यः ॥

ओस्यात् । शी च दश च द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥

त्रेस्त्रैवः ६ । ३ । ४८ ॥

त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ३ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याक्षि ।
मयूरोकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । (द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगति-
समासेषु प्रेतिपेधो वाच्यः) । पञ्चसु यत्नालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः
पुरोडाशः ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

समस्येते । अकारश्चानयोरन्तादेशः । प्राप्तो जीविकः
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै-अलंकुमारिः । अत
एव ज्ञापकात्समासः निष्क्रीशाम्बिः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि स्त्रीषु च स्युः । अर्धर्चः ।

१-बहुव्रीहौ तु द्विधाः, अशीती परस्मां द्व्यशीतिरित्यादौ न ॥
२-'द्व्यधिका दश' इत्युत्तरपदलोपो वा ॥ ३-सकारान्तोऽयमादेशः ॥
अशीती परस्मां ॥ अ्यशीतिरित्येव ॥ ४-प्रतिपेधः इति, परवल्लिङ्गस्येति शेषः ॥
५-अत्र 'तद्वितार्थ' इति समासः, 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वार्थं प्राप्तं
निषिध्य तद्वितप्रत्ययार्थपुरोडाशानुरोधेन पुंस्त्वम् ॥ ६-अलंपूर्व-
समासविधेरनुपलम्भादाह-अत एवेति, अलंपूर्वस्य परवल्लिङ्गत्वाप्रतिपेध-
वचनादित्यर्थः; यस्तुतस्तु 'पर्यादयो स्थानार्थे चतुर्था' इति समासे,
'एकविमतिः' इति उपसर्जनत्वे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । एवमेव
'निष्क्रीशाम्बिः' इत्यत्र 'निरादयः' इति समासः ॥

र्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्गुशपात्रसूत्रादयः ।

न्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

इति तत्पुरुषः ॥ ३ ॥

अथ बहुव्रीहिः

शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं या समस्यते ॥
हिः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । अत एव

१-‘कचोऽर्थम्’ इति विभक्ते ‘अर्थे नपुंसकम्’ इत्येकदेशितमासे
रन्ध्रुः प्रयमानश्चे’ इति समासान्तेऽप्ययमे विभक्तिकार्ये इदं सिद्धम् ॥

१ विशेषरूपेण लिङ्गविशेषस्यामानं कृतमन्यम् ॥ ३-लिङ्ग-
त्वारिविधायं नपुंसकमेव प्रयोज्यम् ॥ ४-‘कण्ठे’ इत्यस्य सप्त-

मानेकप्रथमान्तात्प्राप्तात्समासात्प्राप्तात्-अत एव आपकादिति

भावः-प्रथमान्तानामेव समासे सप्तम्यन्तात्प्राप्ताद् व्यर्थमेव सप्तमी-

स्यादिति । इदमत्र तावत्, अनेकेषां प्रथमान्तानां द्वितीयादि-

स्यार्थे बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयादिप्रथम्यन्तार्थे यत्र बहुव्रीहिस्य

प्रथम्यन्तमुच्यते न तत्र समासः । उच्यते इत्यनेन ‘प्राप्तोदकः’

कर्तृवाचकं मुख्यम्, तत्र प्राप्तपदे ‘गत्वर्थाक्रमं’ इति कर्तारो क-

थानात् । ‘ऊदरपः’ इत्यादिषु त्रिषु कर्मप्रत्ययान्ता ऊदरपः ।

म्यन्तार्थे बहुव्रीहौ न स नियमः । किं नु सतुल्ये समानः । तथा

किम् ‘मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रयमायाः’ इति । तत्र

पठपर्यंतमन्यार्थकः । अत्र सर्वत्र कर्मार्थे बहुव्रीहौ तेषां

निधानादनभिहितकर्मप्रमायेन न द्वितीयादिः किन्तु प्रथमेव ॥

ज्ञापकादयधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः । प्राप्तमुदकं
यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊँरयोऽनङ्वान् । उपहृतपशू रुद्रः ।
ऊँदुतौदना स्थाली । पीतौम्बरो हरिः । वीर्यपुरुषको ग्रामः ।
(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । प्रपतितपर्णः,
प्रपर्णः । (नञोऽस्त्यर्पणां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) ।
अविद्यमानपुत्रः, अपुत्रः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनङ्समानाधिकरणे स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥

१-‘कण्ठे कालो यस्य सः’ इति विग्रहः, नीलकण्ठो महादेव इत्यर्थः ॥
२-‘ऊँदो रयो येन सः’ ॥ ३-‘उपहृतः पशुः यस्यै सः’ ॥ ४-‘उङ्गुतम्
ओदनं यस्याः सा’ ॥ ५-‘पीतम् अम्बरं यस्य सः’ ॥ ६-‘वीर्यः पुरुषा
यस्मिन् सः’ ॥ ७-प्रादिभ्यः परं यद् धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण तद्
बहुव्रीहिः । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्चेत्यर्थः । ‘प्रकर्षेण
पतितानि प्रपतितानि तादृशानि पर्णानि यस्य सः’ इति विग्रहे वार्तिकेन
समासे पतितशब्दस्य वैकल्पिकलोपे च ‘प्रपर्णः’ ‘प्रपतितपर्णः’ इति रूप-
द्वयं सिद्धम् ॥ ८-नमः परं यदस्त्यर्पणाच्च पदं तदन्तस्य पदान्तरेण
बहुव्रीहिः अस्त्यर्पणादिनां तु वा लोपः । न विद्यमानः अविद्यमान-
स्तादृशः पुत्रो यस्य सः अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः । यद्यपि बहुव्रीहि-
समागः ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रेण सिद्धस्यापि वैकल्पिकोत्तरपद-
ः वार्तिकद्वयम् ॥

उक्तपुंस्कादनूङ् उडोऽभावोऽस्यामिनि बहुव्रीहिः । निपात-
नापञ्चम्या अलुक् पष्ठपाश्च लुक् । तुभ्ये प्रवृत्तिनिमित्ते मदुक्तपुंस्कं
तस्मात्पर उडोऽभावो यत्र तयाभूतस्य स्त्रीवाचकदाष्टस्य पुंवाचक-
स्यैव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न ॥ पूरण्यां
प्रियादी च परतः । गोश्वियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः ।
अनूङ् किम् ! वामोरुभाष्यः ॥ पूरण्यां तु-

अप्पूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यन्त्रीदिङ् तदन्ताग्रमाप्यन्ताच्च बहुव्रीहे-
रस्यात् । यन्त्राणी पञ्चमी चामां राज्ञीणां ताः यन्त्राणीपञ्चमा
राज्यः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । अत्रिपादिषु किम् !
यन्त्राणीप्रिय इत्यादि ॥

बहुव्रीहौ सवध्वङ्गयोः स्याद्भाष्यन् ५ । ४ । ११३ ॥

स्याद्भाष्यविमलप्यस्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घमात्रपः ।

१-‘भाषितपुंस्कादनूङ्’ इत्यत्र यन्त्रीभवनपरद्वयभवनयोः कारण-
माह-निगानादिति ॥ ‘भाषिताः पुमान् यस्मिन्मये न भाषितपुरस्कः
कोऽलपरस्य तदभाषितपुस्वान्’ इति विमलप्यमाह-तुभ्ये मद्रुतिर्लिखित
इति ॥ २-‘विश्व गोश्वरव’ इति विमले बहुव्रीहिसमाप्ते विश्वमाह-
पुंस्कात्तेन दात्री निहृतिः, गोश्वरस्य ‘गोश्वियोः’ इति इत्येनीकारयो-
कारः एवमेव ‘रुच्यन्ताः’ इत्यत्र ‘रुच्यन्तेन रुच्यन्तीमाह-इत्यत्र
दात्री निहृतिः भाष्योत्तरवर्तिन आवाहस्य इत्योऽकार इति कोट्यम् ॥
३-‘यन्त्रीषादिषु पठ्यते’ बहुव्रीहौ विमलप्यदि ‘अप्पूरणी’ इति
निमित्तेन पुंस्कात्तमाह-अप्पूरणी ‘अप्पूरणी’ इत्यत्र परे ‘दादे’
इति दात्री दाति कति कतिदिम् ॥

अन्तर्गता । ग्राह्यमित् ! दीर्घमपि शक्यम् । स्यूयक्षा
वेगुपदिः । अरगोऽन्तर्गतादिनि वक्ष्यमाणोऽयम् ॥

द्वित्रिभ्यां च मूर्ध्नः ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्ध्नः च म्याद्बह्व्रीह्री । द्विर्ध्नः । त्रिर्ध्नः ॥

अन्तर्बहिभ्यां च लोभः ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोभोऽस्याद्बह्व्रीह्री । अन्तर्लोभः । बहिर्लोभः ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । ११८ ॥

हस्त्यादिबर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बह्व्रीह्री ।
व्याघ्रस्येय पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः ।
कुसूलपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बह्व्रीह्री । द्विपात् । सुपात् ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उक्ताकुत् । विककुत् ॥

पूर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १४९ ॥

१-‘व्याघ्रः पादौ अस्य’ इति विग्रहः । यद्यपि व्याघ्रो न हि कस्य
चित्पादो भवति इति व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रपादे लक्षणावयवमपि तदीयः
पादो नान्यस्थेऽप्येवमसंभवस्तथापि व्याघ्रपादसदृशो लक्षणायाः पर्यवसा-
नात् फलितार्थविग्रहः, ‘व्याघ्रस्य पादाविव पादावस्य’ इति ॥ २-‘श्री
पादौ यस्य सः’ ‘शोभनौ पादौ यस्य सः’ इति विग्रहः ॥ ३-‘उद्वत्
काकुदं (ताड) यस्य सः’ इति लौकिको विग्रहः । अलौकिकस्तु ‘उद्व
सु काकुद सु’ इति । एवं ‘विभाज्य’ ‘पूर्णकाकुत्’ इत्यादि ॥

पूर्णकालुत् । पूर्णकालुदः ॥

सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्रात्रो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥

सोऽपदादौ ८ । ३ । ३८ ॥

पाशकल्पककाम्येषु विसर्गस्य सः ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥

एव्यिण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु सः । इति सः ।
व्यूढोरस्कः ॥

इणः षः ८ । ३ । ३९ ॥

इण उत्तरस्य विसर्गस्य षः पाशकल्पककाम्येषु परेषु
विगर्ह्यतिष्ठः ॥

अथ द्वन्द्वः

चार्थ द्वन्द्वः २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुवर्तं चार्थं वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः
समुच्चयान्वाचयेनरेतरयोगममाहृत्यार्थाः । तत्र 'ईश्वरं गुरुं
भजत' इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकरूपैरस्मिन्नन्यः समुच्चयः
'मिक्षामटं गां चानय' इत्यन्यतरस्यानुराग्निकश्चेतान्वयोऽन्वाचयः ।
अनयोरसामर्थ्यात्सामो न । 'धनरादिरो छिन्धि' इति मिश्रिताना-
मन्यप इतरेतरयोगः । 'संज्ञापरिभाषम्' इति समूहः समाहारः ॥

१-एकस्य क्रियावाचन्यस्योत्तरमपरस्यावृत्त्या तत्रान्वयेन निरपेक्षत्वम् ।
'धनरादिरो छिन्धि' इत्यादौ ग्येकदेव परस्परनिरपेक्षेद्वन्द्वक्रियायामन्य-
इति न निरपेक्षत्वम् ॥ २-उभयोर्मध्ये यद्येकस्य अनुपेक्ष्यत्वम्-
मानुराग्नित्वम्, तेन रूपेणेतरेष्व क्रियादान्वयः । तदपेक्षयान्वय-
माधान्यं च तासंबन्धित्वाया अवरस्यद्वन्द्वत्वम् ॥ ३-अनेक-
सुवस्तानां चार्थं वृत्त्यभावेनैकार्थ्यमात्ररूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥
४-मिश्रितानां परस्परविधाणाम् उद्भूतावयवभेदसन्तुष्टरूपाणामेक-
धर्मावच्छिन्नेऽन्य इतरेतरयोग इत्यर्थः ॥ ५-समूह इति, तिरोहि-
तावयवगतसंख्यः समूह इत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—इतरेतरयोगद्वन्द्वे
समस्यमानपदार्थगतसंख्यां समुदाये समारोप्य विषयनान्तबहुवचनान्त-
प्रयोगः । समाहारद्वन्द्वे तु समस्यमानपदार्थगतसंख्या तत्समुदाये
मारोप्यते किन्तु तत्समुदाय एकत्वबुद्ध्या एकवचनान्तप्रयोगः । ननु
समाहारद्विगुद्वन्द्वयोः को भेद इति चेदुच्यते समाहारद्विगौ तदीय-
लौकिकालौकिकविग्रहयोः पञ्चयन्तपदप्रयोगः । यथा 'यज्ज्ञानं गवां
समाहारः' इत्यादि । समाहारद्वन्द्वे तु प्रथमान्तानामेव पदानां प्रयोगः
तदीयविग्रहवाक्यस्य 'संज्ञा च परिभाषा च' इत्यनयोः समाहार
इत्येकमनुभवात् । 'संज्ञायाश्च परिभाषायाश्च' इत्येवं न द्वन्द्वस्य विग्रहः ।
प्रथमान्तानामेव द्वन्द्व इति सिद्धान्तात् ॥

राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हे परं स्यात् । दन्तानां राजानो राजदन्ताः ।
(धर्मादिधननियमः) । अर्थधर्मौ । धर्मार्थकित्वादि ॥

द्वन्द्वे पि २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे विसंखं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरी ॥

अजायदन्तम् २ । २ । ३३ ॥

द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥

अल्पाचूतम् २ । २ । ३४ ॥

शिष्यकेलावौ ॥

पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्ती पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ,
मातापितरौ वा ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मोर्दङ्गिकवैणविकम् ।
रथिकाधारोद्दम् ॥

द्वन्द्वान्नुदपदान्तात्समाहारे ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्तादपहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक्
च वाक्त्वचम् । त्वक्स्तजम् । शैमीद्वन्द्वम् । वैक्त्रिचम् ।
छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

इति द्वन्द्वः ॥ ५ ॥

अथ समासान्ताः

ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इतिच्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्ता-
पयवोऽक्षे वा धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धचः । विष्णुपुरम् । विर्मलार्प
सरः । रौजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृक्धूरक्षः । सखिपथः ।
रम्यपथो देशः ॥

अक्षणोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादर्शणोऽच् स्यात्समासान्तः । गरामक्षीर
गवाक्षः ॥

उपमर्गादभ्यनः ५ । ४ । ८५ ॥

१-त्यक् शरीराद्वक्त्रिमिन्द्रियम्, सगु मात्यम् ॥ २-अरणीसंश्ले
षशकान्ते शरीरं, दृग् च प्रत्यक्षम् ॥ ३-विट् प्रमा ॥ ४-‘उपं च उपानदी
धरेण, समाहारः’ इति विपश्नः ॥ ५-अथ पत्नीनपुत्रयोः, ‘परपरिग्रहम्’
इति स्त्रीनन्दु न लोके स्त्रीव्यययोगात् ॥ ६-‘विधवा आपो (ज्वानि)
वचतन्’ । मरणादभ्यनः ॥ ७-गत्रनयः ॥ ८-अक्षधूः तस्य धूरप्रमाणः ॥
९-‘अचक्षुःपर्यायम्’ इति विपश्नः ॥
११-‘दृक्चक्षुः’ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राञ्चो रयः ॥

न पूज्यात् ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराज्ञा । अनिराज्ञा ॥

इति समाप्तः ॥

अथ तद्धिताः, तत्रादौ साधारणप्रत्ययाः

समर्थानां प्रथमाष्टा ४ । १ । ८२ ॥

इदं पैदत्रयमभिक्रियते प्राग्दिश इति यावद् ॥

अथपत्त्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥

एव्योऽग्नौ स्वां द्वाग्नीष्यन्तीयेष्वर्धेभ्यु । अक्षरनेरपयादि
 औक्षरनेम् । गणपतम् ॥

दित्यदित्यादित्यपुन्युत्तरपद्मः ४ । १ । ८५ ॥

दिवादिभ्यः पायुस्तरपदास प्राप्तोऽन्यनीदेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् ।
अगोऽपवादः । दिनैरप्यं ईत्यः । अदिनेरादित्यस्य वा ॥

१-‘आदादयः कालावधेः श्रुतीमुक्ता’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ २-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ३-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ४-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ५-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ६-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ७-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ८-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ ९-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥ १०-‘श्रीश्रीः श्रुतिः’ इति मन्त्राः, ‘अथश्रीःश्रीः’ इति विषयः ॥

हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद् वा यमि । इति यलोपः ।
आशिषः । प्राजाप्यः । (देवापञ्चमी) । दैवम् । दैवम्
(बहिषष्टिगोपो यज्ञ) । वायः । (ईकान) ॥

किति च ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते चाचामादेरपो वृद्धिः स्यात् । बाहीकः ।
(गोरैजादिप्रसाङ्गे यत्) । गोरपत्यादि गैर्यम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

औत्सः ॥

रूपपादादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ॥ १ ॥

अथापत्याधिकारः

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्प्रत्ययौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भयन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमानञ्प्रत्ययौ
स्ताः । स्त्रीणोः, पौर्त्नः ॥

तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ॥

पञ्चमन्तात्कृतसन्धेः समर्पदिपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया
वा स्युः ॥

१-बहिर्वचः ॥ २-अजादिप्रत्ययप्रसङ्गे गोरान्दाद् यप्रत्ययः ॥
३-दधि ॥ ४-उत्सो निर्गस्तस्य भव औत्सः ॥ ५-स्त्रिया अपत्यादिः ॥
६-पुंसोऽपत्यादिः ॥ ७-'तस्य' इति पञ्चमन्तानुकरणं छुत्तपञ्चीकं पदम्,
'अपत्यम्' इति सप्तम्यर्थे प्रथमा । एवं 'तत्र जातः, तेन प्रोक्तम्, तस्मै
दितम्, तत आगतः, तदर्थाति, सोऽस्य निवासः' इत्यादीनि सप्तम्यन्ता-
चानुकरणानि छुत्तपञ्चमीकानि । अर्थनिर्देशे सर्वत्र सप्तम्यर्थे सोऽस्य प्रथमा ॥

ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्गान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते । उपगोरापत्यमौपगवः ।
आश्रपतः । दैत्यः । औत्सः । खेणः । पौन्नः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यादेन विशक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यञञोश्च २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यञञन्तमञन्तं च तद्वयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्ताकृते
बहुवचने न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वात्साः ॥

जीर्येति तु वंश्ये घुवा ४ । १ । १६३ ॥

संशये निग्राही जीवति पीत्रादेर्यद्वयं चतुर्णां तदुच्यते
स्यात् ॥

गोत्रायुन्यग्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥

गुन्यग्रये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, यियां तु न
युवसंज्ञा ॥

यमिप्रोभ ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यी यमिप्रो तदन्तात्फक् स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फट्स्यछर्षां प्रत्ययार्दीनाम् ७ । १ । २॥

प्रत्ययादेः फस्य आयन्, दस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्,
घस्य इय्, एते स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यापगः । दाक्षायगः ॥

अत इञ् ४ । १ । ९५ ॥

अपत्येऽयं । दाक्षिः ॥

बाह्यादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥

बाह्विः । औहुलोमिः । (लोभ्रोऽपत्येषु बहुवकारो यत्तव्यः) ।

उहुलोमाः । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनुप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥

रूपम् । यस्य संतानस्य पितृषितामहाद्यन्यतमोऽस्ति तस्य युवसंज्ञा
न गोत्रसंज्ञा । तत्र च गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययो न ॥ तदये मूलप्रकृते-
रन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवापत्यप्रत्ययान्ताद्वा 'गोत्रायुनि' इति नियमात् ।
गोत्राधिपारनिहितप्रत्ययोऽन्तरापत्ये न । एवं च अनन्तरापत्ये 'गार्ग्यः',
गोत्रापत्ये 'गार्ग्यः', युवापत्ये 'गार्ग्यापगः' इति ॥

१-अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्मादिञ् स्यादपत्येऽयं ॥ २-उहुनि
नक्षत्राणि इव लोमानि यस्य स उहुलोमा तस्यापत्यं पुमानित्यर्थः ॥

दभ्योऽन् गोत्रे । ये त्वन्नानृपयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे ।
विदस्य गोत्रं वैदः । वैदो । विदाः । पुत्रस्यापत्यं पीत्रः । पीत्री ।
पीत्रौः । एवं दौहित्रादयः ॥

शियादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥

औपत्ये । शौचः । गाहः ॥

श्रौत्यन्धकृष्णिङ्कुम्भ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥

श्रविभ्यः—श्रसिपुः । वैशमित्रः । अन्धकेभ्यः—धौकल्कः ।
कृष्णिभ्यः—कौसुदेवः । कुम्भ्यः—कौकुलः । साहदेवः ॥

मातुरुत्संख्यासेमद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥

‘ह्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च ।
हैमानुरः । पोष्मानुरः । सांमानुरः । भाद्रमातुरः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वै०००तेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ४ । १ । १२१ ॥

यादन् । कानीनो द्योगः कर्गध ॥

राजधनुगधन् ४ । १ । १३७ ॥

(राजो जानावेवेति बाण्यम्) ॥

ये चामावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ ॥

यादी तदिने परेऽन् प्रष्टव्या स्यान् तु मावकर्मणोः । रौद्रन्यः ।
जानावेवेति निम् ।—

अन् ६ । ४ । १६७ ॥

अन् प्रष्टव्या स्यादणि परे । राजनः । रौद्रन्यः ॥

क्षत्राद् षः ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः । जानावित्येव । क्षात्रिरन्यत्र ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ४ । १ । १४६ ॥

ठस्येकः ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादब् ४ । १ । १६८ ॥

जनपदक्षत्रियवाचकाच्छब्दादन् स्यादपत्ये । पाञ्चाळः ।

१-क्षत्रियात् स्वविवाहितयां क्षत्रियायामुत्पन्नसन्ताने एव यत्प्रत्ययो
भवतीति भावः । वैश्यश्च जात्युत्पन्नकन्यायां क्षत्रियादुत्पन्नमपत्यं राजनः ॥

२-क्षत्रियजातिः ॥ ३-रयाळः ॥ ४-जनपदो जनपदनामधेयः शब्दो
वाचको यस्य स जनपदशब्द इति बहुव्रीहिः । एवञ्च जनपदाची सन्
यः क्षत्रियवाची शब्दस्तत्प्रकृतिभात् यष्टपन्तादपत्येऽर्थेऽन् प्रत्ययः ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥

अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण परिवृतो वासो रथः ॥

तत्रोद्धृतममग्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः ॥

संस्कृतं मक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सैतम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं मक्षात्चेत्ते स्युः ।

भाष्येण संस्कृता भ्राष्ट्रा मयाः ॥

सौऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पौशुपतम् । चार्द्धस्यायन् ॥

हुंकावृण् ४ । २ । २६ ॥

शुक्रिपम् ॥

सोमौट्ठ्यण् ४ । २ । ३० ॥

१-तृतीयान्तात् 'परिवृतः' इत्यर्थेऽण् परिवृतो रथश्चेदिति सूत्रार्थः ॥ २-अमरशब्दाच्चकार्त् सैतम्यन्तात् 'उद्धृतम्' इत्यर्थेऽण् स्यादिति सूत्रार्थः । शरावो मृन्मयवाक् ॥ ३-'प्राग्दीप्यतोऽण्' इत्यधिक्रियते, 'तत्रोद्धृतम्' इत्यतः 'तत्र' इति कर्तते ॥ ४-'प्राग्दीप्यतोऽण्' इत्यधिक्रियते । प्रथमान्ताद् देवतोपाधिकृतात् समर्थात् 'अस्य' इत्यर्थेऽण्पादयः ॥ ५-पौशुपतमिति, 'अश्वपत्न्यादिभ्यश्च' इत्यण् । चार्द्धस्यायमिति, पशुतरपदलक्षणो ण्यः ॥ ६-'सौऽस्य देवता' इत्यधिक्रियते । प्रथमान्तात् शुक्रशब्दात् 'देवतास्य' इत्यर्थे षन् प्रत्ययः स्यात् ॥ ७-'प्रथमान्तात्' सोमशब्दात् 'देवतास्य' इत्यर्थे ट्यण् प्रत्ययः स्यात् ॥

अथ रक्ताद्यर्थकाः

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥

अण् स्यात् । रज्यतेऽनेनेति रागः । कायायेण रक्तं बलं
कायायम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥

अण् स्यात् । (तिप्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति शाच्यम्) ।
पुष्येण युक्तं पौषमहः ॥

लुचविशेषे ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् णष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्ति-
रविशेषरचेन गम्यते । अथ पुष्यः ॥

दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येवे । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥

धामदेवाद्दृष्टव्यं ४ । २ । ९ ॥

१-रङ्गाद्व्यवाचनान् तृतीयाभ्याम् 'रक्तम्' इत्यमिन् अर्थे
'अण्' इति स्वयः सूत्रार्थः ॥ २-'प्राग्दीव्यगोऽण्' इत्यविवक्षिते । नक्षत्र-
कायकारे तृतीयाभ्याम् 'युक्तः' इत्यर्थेऽण् स्यात् युक्तः कायधेः ॥
३-नक्षत्राणि नक्षत्रविहितानि इत्यर्थः ॥ ४-'नक्षत्रेण युक्तः कालः', 'अण्'
इत्यनुपपत्त्यै णष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तिरविशेषरचेन गम्यते-
इत्यर्थेऽण् स्यात् 'पूर्वेण' इति ॥ ५-'तेन रक्तम्'
इत्यर्थेऽण् स्यात् 'तेनेत्येवे' इति । तृतीयाभ्याम् 'दृष्टम्' इत्यर्थेऽण् दृष्टं
साम इत्यर्थेऽण् स्यात् 'धामदेवाद्दृष्टव्यं' इति सूत्रार्थः ॥ ६-तृतीयाभ्याम्
'धामदेवाद्दृष्टव्यं' इत्यर्थेऽण् स्यात् 'धामदेवाद्दृष्टव्यं' इति सूत्रार्थः ॥ ७-तृतीयाभ्याम्
'धामदेवाद्दृष्टव्यं' इत्यर्थेऽण् स्यात् 'धामदेवाद्दृष्टव्यं' इति सूत्रार्थः ॥

वामदेवेन दृष्टं साप वामदेव्यम् ॥

परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥

अस्मिन्नर्थेऽग्नौ प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण परिवृतो वालो रथः ॥

तत्रोद्धृतमग्नेम्यः ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृतः शराव ओदनः ॥

संस्कृतं मक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सैत्थम्यन्तादग्नौ स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं मक्षाश्चेत्ते स्युः ।

भाष्येऽपि संस्कृता भाषा यथाः ॥

सौऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पौष्ट्यपनम् । वार्हस्पत्यम् ॥

शुक्रादपन् ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ॥

सोमोऽप्यग्नौ ४ । २ । ३० ॥

१-तुल्यमान्तात् 'परिवृतः' इत्यर्थेऽग्नौ परिवृतो रथश्चेदिति गूढार्थः ॥ २-अमयवाचकात् सन्मयन्तात् 'उद्धृतम्' इत्यर्थेऽग्नौ स्यादिति गूढार्थः । शरावो मृन्मयवाचकम् ॥ ३-'आग्नीज्योऽग्नौ' इत्यधिक्यपते, 'तत्रोद्धृतम्' इत्याः 'तत्र' इति वीति ॥ ४-'आग्नीज्योऽग्नौ' इत्यधिक्यपते । प्रथमान्ताद् देवतायाधिकात् समर्थात् 'अस्य' इत्यर्थेऽप्यग्नौ ॥ ५-साधुतमिति, 'अथवादिम्यम्' इत्यग्नौ । वार्हस्पत्यमिति, यमुत्तर-पदशक्तौ स्यः ॥ ६-'सास्य देवता' इत्यधिक्यपते । प्रथमान्तात् शुक्रादपन् 'देवतास्य' इत्यर्थे यन् प्रथमः स्यात् ॥ ७-'प्रथमान्तात्' सोमोऽप्यग्नौ 'देवतास्य' इत्यर्थे स्यन् प्रथमः स्यात् ॥

शौचम् ॥

शौचवृत्तुपिपुगो गन् ४ । २ । ३१ ॥

वाच्यम् । जननम् ॥

रीह् कृतः ७ । ४ । २७ ॥

अष्टपकारे अमार्तागुते यकारे चो न परे ऋदन्तादस्य

(॥ इति ॥) यरेति च । निव्यम् । उताम् ॥

पितृम्यमातुलमानामहपितामहाः ४ । २ । ३६ ॥

एते निगम्यन्ते । निगुर्भाना निगुव्यः । मागुर्भाना मागुव्यः ।

मागुः पिता मानामहः । पितुः पिता पितामहः ॥

तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥

फाकानां समूहः फाकम् ॥

मिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥

मिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह

(भैक्ष्यादे तद्धिते) । इति पुंवद्भावे कृते—

१—‘प्रथमान्तेभ्यो वाच्यवृत्तुपिपुगस्येभ्यः ‘देवतास्य’ इत्यर्थे यत् प्रत्ययः ॥ २—‘उपःकालामिमामिनी देवता अस्य’ इति विग्रहः ॥ ३—पठ्यन्तात् ‘समूहः’ इत्यर्थेऽण् स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ४—यद्यप्यन्त-
मिक्षादिभ्यः ‘समूहः’ इत्यर्थेऽण् इति सूत्रार्थः ॥ ५—‘अचित्तहृदि’
इति प्राप्तस्य ठको वाचनायायमपिधीयते ॥ ६—दामिजे तद्धिते परतो
भस्य पुंस्त्वं इति वार्तिकार्थः । पुंस्यपि गर्भसंबन्धस्य चेदे निरूपितत्वेन
भवत्येव गर्भिणीशब्दस्य मायितपुंस्कत्वम् ॥

इनप्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति
टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवैनम् ॥

ग्रामजनबन्धुम्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता । जमता । बन्धुता । (गजसहायाम्भ्यां
चेति वक्तव्यम्) । गजता । सहायता । (अहः खः क्रतौ) । अहीनः ॥

अचिच्छस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७ ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१ ॥

इस्उस्उक्तान्तात्परस्य ठस्य कः । साक्षुकम् । हास्तिकम् ।
धैनुकम् ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥

१-‘प्रकृ दैष्टाच्’ इत्यतोऽनुवर्त्यादि-‘प्रकृत्या’ इति ॥ २-पुंल्लभावेन ति-
प्रत्ययनिवृत्तौ ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः प्रकृतिभावेन वार्यते । रामन्त-
पुवतीशब्दस्य तु ‘यौवैनम्’ इति भवति ॥ ३-‘तस्य समूहः’ इत्यधिकार-
सत्त्वेन पठ्यन्तग्रामजनबन्धुम्यः ‘समूहः’ इत्यर्थे ‘तल्’ इति लृप्तार्थः ॥
४-‘तल्’ ‘समूहः’ इत्यर्थे, इति वार्तिकार्थः ॥ ५-‘पठ्यन्ताद् अहन्शब्दात्
‘समूहः’ इत्यर्थे खः, समूहः कतुसाधकभेदित्यर्थः । अहीनोऽहर्गणसाध्य-
मुपाकः कतुः, अथ ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः ॥ ६-‘समूहः’ इत्यर्थे ॥
७-‘ठस्येकः’ इत्यतः ‘ठस्य’ इत्यनुवर्तेतेऽन आह-‘ठस्य’ इति ॥ ८-द्विती-
यान्ताद् ‘अर्धति’ इत्यर्थे ‘वेद’ इत्यर्थे वा उक्ता अणादयो वदवमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः, इति सूत्रार्थः ॥

दशानाम्नां दशान्वकाम्नां दम्प न वृद्धिः किं तु तान्
पूर्वीं वृद्धिः तानाम्नां स्तः । अष्टाश्विनानि वेदः वा वैशाखः

प्रैमादिभ्यो नुन् ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । पदकः । शिष्टकः । मीमांसकः ॥

इति रत्नाकराद्याः ॥ २ ॥

अथ चातुरर्थिकाः

तैदस्मिन्नस्तीति देशे तस्मात् ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यमिन्देशे औदुम्बरो देशः ॥

तैर्न निर्वृत्तम् ४ । २ । ६८ ॥

कुशाग्रेण निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥

तैस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शीबः ॥

अदूरमवश्च ४ । २ । ७० ॥

विदिशत्या अदूरमव नगरं वैदिशम् ॥

जनपदे लुप ४ । २ । ८१ ॥

१-‘मृजेवृद्धिः’ इत्यतोऽनुवर्त्याह—‘न वृद्धिः’ इति ॥ २-द्वितीयान्त-
क्रमादिभ्यः ‘अपीते, वेद’ इत्यर्थे नुन् इति सूत्रार्थः ॥ ३, ४, ५, ६-प्रथमा-
न्तात् ‘अशिबस्ति’ इत्यर्थे, तृतीयान्तात् ‘निर्वृत्तम्’ इत्यर्थे, पष्ठमन्तात्
‘इत्यर्थे, ‘अदूरमवः’ इत्यर्थे च उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा
१. देशमिद्विधेदिति क्रमेण सूच्यतुष्टयार्थः ॥

नडशादाड्बलच् ४ । २ । ८८ ॥

नेड्बलः । शौड्लः ॥

शिखाया बलच् ४ । २ । ८९ ॥

शिखाबलः ॥

इति चातुर्य्यिकाः ॥ ४ ॥

अथ शैपिकाः

शेपे ४ । २ । ९२ ॥

अपस्यादिचतुर्य्यन्तादन्योऽयः शेपस्तत्रार्णोदयः स्युः । चक्षुषा
गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः ।
दृग्दि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । चतुर्भिरुक्षं चातुरं शकटम् ।
चतुर्दंसा दृश्यते चातुर्दंशं रक्षौः । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक्
शेषाधिकारः ॥

राष्ट्राज्यारपारादूधरत्नो ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां प्रमाद् घञौ स्तः शेपे । राष्ट्रे जातादिः
राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (अवारपारादिगृहीतादपि विपरीता-
शेति वक्तव्यम्) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ।

१-नडाः सन्ति अग्निन्' इति नड्वला नडप्रायो देशः ॥ २-'शादाः
सन्ति अग्निन्' इति शादलो घागयदुष्यदेशः ॥ ३-निर्गुणाद्यर्थेभ्य
प्रयोगः । अदेशे तु मत्वर्थाय इति बोध्यम् ॥ ४-अणारव इति, माग्नी-
व्यर्थाः साधारणा उक्ता इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाय 'शेपे' इत्यधिकार-
व्यर्थः इति बोध्यम् ॥ ५-यडव इत्यर्थः ॥

इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्टुष्ट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां
जातादयोऽर्षविशेषाः समर्षविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाघस्यञ्च ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

नैद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वारागसेयम् ॥

दक्षिणापभात्पुनस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणापः । दक्षिणः । वीरस्त्यः ॥

पुं प्रागपागुदकप्रतीचो यन् ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यन् । प्राभ्यन् । अगाभ्यन् । उदीभ्यन् । प्रनीभ्यन् ॥

अध्ययात्तप् ४ । २ । १०४ ॥

(अमेहकनगिरेभ्य एव) । ओमाभ्यः । इहाभ्यः । कयः ।
तयभ्यः । तत्रयः । (त्वन्नेर्धुंश्च इति कण्ठ्यम्) । निर्व्यः ॥

१-अनु 'मातृगात्र' इति निदर्शनेऽर्षविशेषाद् 'भभिर्दिदाभिः' इत्येषाः
स्यामे भभि' इति निदर्शने घादय ष्यञ्च एव भवेत्तु-तस्माद्ग्रामात् —
'इह' इति ॥ २-नदी घटी वानापी धान्यपी बीजादी वनघटी लाटी वातापी
वातापी गदिपी पूषनगपी वाता घात एव तस्मात् दादी तेषां । (वरवत्ता
वृत्तिः) । इति नदीदिः ॥ ३-'दक्षिणाप' इति आक्रमेण दक्षिण-तो
ऽप्यपभ्यः घात्तप्यञ्च न तु दास्त्यः । 'दक्षिणापभात्पुनस्त्य' इति तत्र
जातिदिः' इति निदर्शः । वधाह्वः । वधाह्वः । पुनो भावः वीर इः ।
'पुं प्रागपागुदकप्रतीचो यन्' इत्यर्थः ॥ ४-लो. भान्ने, इह दृष्टेति,
भान्नेयपीयो व'भ्य'इति, उदयिपुनरे । तत्र तत्र अर्षविशेषाः निदर्शः
माददृष्टेयः ॥ ५-वापी ॥ ६-नदीय भवः ॥

वृद्धिर्यस्यानामादित्तद्वृद्धम् १ । १ । ७३ ॥

यस्य गमुदायप्यानां मन्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धमर्थं स्यात् ॥

त्यदादीनि च १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

वृद्धान्तः ४ । २ । ११४ ॥

शाखीयः । माटीयः । तदीयः । (या नामधेयस्य वृद्धसंज्ञकान्या) । देवदत्तीयः, देवदत्तः ॥

गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥

गोहीयः ॥

युष्मदस्मदोरेन्यतरस्यां स्वञ् च ४ । ३ । १ ॥

चाण्डः । पञ्चेऽगृ । युवयोर्बुष्माकं वार्यं युष्मदीयः, अस्मदीयः ।

तस्मिन्नि च युष्माकास्मार्का ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशी स्तः खज्वणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीणः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्बुष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खजि अणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु—

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥

मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्थवाचिनोस्तवमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । त्वपुत्रः । मत्पुत्रः ॥

तद्गो देशविशेषस्तत्र आवादिः ॥

मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

कालाट्ठज ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्टृत् स्यात् । कालिकम् । मासिकम् । सांक्स-
म् । (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) । सौयम्प्रातिकः । पीनः-
कः ॥

प्राशुप एण्यः ४ । ३ । १७ ॥

प्राशुपेण्यः ॥

सायश्चिरम्प्राक् प्रगेऽव्ययेभ्यष्टृत्तुली तुद् च
३ । २३ ॥

सायमिण्यादिभ्यश्चतुर्म्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टृत्तुली
योस्तुद् च । सौयन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्प्रगे अनयोरेद-
निपात्यते । प्रोहेतनम् । प्रगेतनम् । दोर्पातनम् ॥

तत्र जातः ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्पाजात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च त्सुः । सुग्ने
सौग्नः । उत्से जात औत्सः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रिपः ।
गारे जातः अगरपारीणः, इत्यादि ॥

१-सार्वधातर्भवः । पुनःपुनर्मवः ॥ २-वर्षाकाले मवः ॥ ३-सापे
रे मवमिति विग्रहः । विभक्तिद्वयं सति प्रत्ययसन्धियोगेन मान्तव्यं
इति ॥ ४-पूर्वाह्नकालोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ५-प्रातःकालोत्पन्नमित्यर्थः ॥
६-मवमित्यर्थः ॥ ७-सुग्ने देशविशेषः पाटलिपुत्रम् (पटना) इति
नगरं सुग्न इति पञ्चचन्द्रकोरः ॥

प्रायश्चित् ४ । ३ । २६ ॥

एषात्वादः । प्रायश्चित् ॥

प्रायश्चित् ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेयेव । सुगो प्रायेण वादुयेन भवति शीघ्रः ॥

१८१ ते ४ । ३ । ४१ ॥

सुगो संभवति शीघ्रः ॥

कोशाद्दम् ४ । ३ । ४२ ॥

कीशेयं यत्नम् ॥

तत्रे मवः ४ । ३ । ५३ ॥

सुगो भवः शीघ्रः । औमः । राष्ट्रियः ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥

दिदयम् । कर्पम् ॥

शरीराययवाचै ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कष्टम् । (अघ्यात्मादेष्टुविष्यते) । अघ्यात्म

भवमाध्यात्मिकम् ॥

१-सप्तम्यन्तसमर्थात् 'प्रायश्चित्' इत्यर्थेऽणादयो पादयश्च स्युः, इत्यर्थ-
फलितमाह—'तत्रेयेव' इति ॥ २-अत्र 'नपुंसके भावे कः' संभूतं सम्भाषणा
समायेगो या ॥ ३-कोशे मवमिति विप्रदः 'कोशेयं कृमिकोशोऽयम्' इत्यमरः ॥
४-सप्तम्यन्तसमर्थात् 'भवः' इत्यर्थेऽणादयो पादयश्च स्युरित्यर्थः । भव-
जातयोरैकार्थत्वादन्यतरो ध्यर्थ इति नुन शङ्कनीयम्; जात इत्यस्य उत्पन्न
इति, भव इत्यस्य च विद्यमान इत्यर्थसत्त्वेन तयोर्भेदात् ॥ ५-चकारात्
'दिगादिभ्यो यत्' इत्यतो 'यत्' इत्याह्व्यते ॥

अनुशक्तिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदबुद्धिर्त्रिति णिति किति च । आविदैविकम् ।
आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

त्रिहामूलाहुलेष्टः ४ । ३ । ६२ ॥

त्रिहामूलीयम् । अहुलीयम् ॥

वैर्गान्ताद्य ४ । ३ । ६३ ॥

वैर्गान्तायम् ॥

तैत्त आगतः ४ । ३ । ७४ ॥

तैत्त आगतः सौम्यः ॥

ठर्गापस्यानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥

ठुञ्चदात्ताया आगतः शैल्यहाष्टिकः ॥

विर्घायोनिर्संघन्धेभ्यो बुञ् ४ । ३ । ७७ ॥

वीर्घाव्यावकः । पैनामहकः ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥

१-‘वृत्रेर्दिः’ ‘तदितेज्जन्मादेः’ ‘उत्तरपदस्य’ ‘द्वद्गमिन्वन्तो
पूर्वपदस्य च’ इत्यनुशक्तिर्ज्ञातमाह—‘एषामुभयपदबुद्धिः’ इति॥ २-‘त्रिहा-
मूलाहुलेष्टः’ इत्यनः ‘उः’ इति वर्तते ॥ ३-‘पञ्चम्यन्तवर्षान्’ ‘आगतः’
इत्यर्थेऽणादयो धादवश्च स्फुटिवर्षः ॥ ४-आयः म्यामिमासो मागः
स यस्मिन् उत्पद्यते तदाष्टयानम्, तदावधान् पञ्चम्यन्तान् ‘आगतः’
इत्यर्थे टक् प्रत्ययः ॥ ५-ठुञ्चदात्तादि वर्षः ॥ ६-विघाहृतो येनिरुतः
संघन्धो येषां तदावधान् ‘आगतः’ इत्यर्थे बुञ् स्थात् ॥

समादागतं समरूप्यम् । पक्षे—गहादित्वाङ्ठः । समीयम् ।
विपमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ॥

मयट् च ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । देवदत्तमयम् ॥

प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥

हिमवनः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

तद्वच्छति पथिद्वयोः ४ । ३ । ८५ ॥

सुगन्धं गच्छति सौगन्धः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ ॥

सुगन्धमभिनिष्क्रामति सौगन्धं धान्यकुञ्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥

शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः ॥

सोऽस्यै निशामः ४ । ३ । ८९ ॥

१-प्रभवः प्रथमप्रकाशमत्पदार्थि 'प्रभवति' इत्यर्थे प्रथमान्तमपवाद-
पादयोः पादद्वयं रजुरित्यर्थः ॥ २-प्रथमं प्रकाशने ॥ ३-द्वितीय-
स्तात् 'गच्छति' इत्यर्थे ग्रन्थयः स खेद् सन्धा पन्था दूतो वा । अथ अभि-
विच्छति इति च कर्त्तव्यं ययः कर्त्तुं कर्त्तव्यता । एवमुत्तरपक्षे द्वार-
द्वारमिति ॥ ४-द्वितीयान्तमपवादं 'अभिनिष्क्रामति' इत्यर्थे द्वारयो-
पादद्वयं स्रुः । अभिनिष्क्रामनकर्त्तृद्वारं नेदित्यर्थः ॥ ५-द्वितीय-
स्तात् समर्थं 'अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः' इत्यर्थे ग्रन्थयः ॥ ६-'शारीरक'-
इति ८७ ॥ ७-प्रथमान्तमपवादं 'अस्य निशामः' इत्यर्थे ग्रन्थयः । निशामो
वाक्यदेशः अधिकृत्ये च ॥

सुगन्धो निवासोऽस्य स्त्रीग्नः ॥

तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

तस्येदम् ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदम् औपगवम् ॥

इति त्रैविध्यः ॥ ५ ॥

अथ विकारार्थकाः

तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥

(अश्मनो विकारे टिलोरो वक्तव्यः) । अश्मनो विकारः
आदमः । आत्मनः । मार्त्तिकः ॥

अवयवे च प्राण्योपधिबृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥

चादिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मूर्ध्नि काण्डं
भस्म वा । पैपलम् ॥

१-तृतीयान्तसमर्थात् 'प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २-पठपन्तात्
समर्थात् 'इदम्' इत्यर्थेऽशादयः स्युः ॥ ३-पठपन्तात्समर्थात् 'विकारः'
इत्यर्थे प्राप्तीयतीया अणादयः स्युः । विकारः कार्यम् ॥ ४-'अन्' इति
प्रकृतिभावेन टिलोरनिवृत्तौ टिलोरः प्रतिप्रसूयते ॥ ५-वायवस्य ॥
६-मृत्तिकाया विकारः ॥ ७-पठपन्तेभ्यः प्राण्योपधिबृक्षेभ्योऽवयवे विकारे
चाणादयः स्युः ॥ ८-मूर्ध्निमित्यत्र मूर्ध्निशब्द ओरधिपिरोरस्य बोधकः,
तस्य अवरयो विकारो हेत्यर्थः ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्यात् विकाराव्यवयोः । अदममयम्,
आदमनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासिमाच्छादनम् ॥

नित्यं बृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् ॥

गौश्च पुरीषे ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

गोपयसोर्यत् ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । पयस्यम् ॥

इति विकारार्थाः । (प्राग्दीप्तितीयाः) ॥ ९ ॥

१-‘एक’ शब्देन ‘तस्य विकारः’ ‘अवयवे च प्राग्व्योपधिपूर्वोभ्याः’
इति लुभोक्तसौ विहागवयवो गृह्यते । पञ्चमन्तममर्षात् ‘विकारावयवयो-
र्ययोर्मयद् वा मय’ इति लुभार्थस्त्वितिमाह-प्रकृतिमात्रेण ॥ २-‘बृ-
द्धकाष्ठगदिगणपडितश्च निर्व्यं मयद्-स्यात् विकारावयवयोः’ इति ।
‘मय, दध्, मृद्, कुटी, लृण, मोम, नित्यज’-इति शागदयः ॥ ३-‘मय’ इति
वर्गः । पुरीषं न विकारः नावयव इति । संबन्धितं तत्प्राधान्यादि
भूतः ॥ ४-‘एक’ इत्यनुवृत्त्या विहागवयवयोगेण त्रितीयो मयर्द कति-
चित् भूतः ॥

अथ ठगधिकारः

प्राग्बहतेष्टम् ४ । ४ । १ ॥

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २ ॥

अक्षौर्दीव्यति खनति जयति जितो वा आक्षिकः ॥

संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥

दमा संस्कृतं दाधिकम् । मारोचिकम् ॥

तरति ४ । ४ । ५ ॥

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

चरति ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्टम् स्यात् । हस्तिना चरति
हास्तिकः । दमा चरति दाधिकः ॥

संसृष्टे ४ । ४ । २२ ॥

दमा संसृष्टं दाधिकम् ॥

१-तृतीयान्तसमर्थात् 'दीव्यति खनति जयति जितम्' इत्येतेष्वर्थेषु
ठक्, इति स्वार्थः ॥ २-तृतीयान्तसमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्यर्थे ठक् । संस्कृतं
संस्कारः स च सत उत्कर्षोद्धाररूपः ॥ ३-तृतीयान्तसमर्थात् 'तरति' इत्यर्थे
ठक्, इत्यर्थमाह—तेनेत्येवेति ॥ ४-गच्छतीत्यर्थः ॥ ५-भक्षयती-
त्यर्थः ॥ ६-तृतीयान्तसमर्थात् 'संसृष्टम्' इत्यर्थे ठक्, संसृष्टे संसर्गाधीने
इत्यर्थः, संसर्गां मेलनम् ॥

उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥

वदराण्युञ्छति बौद्धिकः ॥

रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥

समानं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शौद्धिकः । दर्दुरं करोति शार्दुरिकः ॥

धर्मं चरति ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः । (अधर्माच्चेति यच्छब्दम्) । अर्धधार्मिकः ॥

शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येष । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धौनुष्कः ॥

१-‘तत्प्रत्यनुपूर्वम्’ इत्यतः ‘तत्’ इत्यनुवर्तते, तेन द्वितीयान्त-
समर्थात् ‘उञ्छति’ इत्यर्थे ठक् ॥ २-वदर्याः कलानि वदराणि, तानि उञ्छति
अवयवशो गृह्णाति इति विभेदे ठक् प्रत्ययः ॥ ३-द्वितीयान्तसमर्थात् ‘रक्षति’
इत्यर्थे ठक् ॥ ४-द्वितीयान्तसमर्थात् शब्ददर्दुरशब्दात् ‘करोति’ इत्यर्थे ठक् ॥
५-वैयाकरणः ॥ ६-द्वितीयान्तसमर्थाद् धर्मशब्दात् ‘चरति’ अनुतिष्ठति
इत्यर्थे ठक् ॥ ७-‘तदस्य पञ्चमम्’ इत्यतः ‘तदस्य’ इति संबन्धेन प्रथमान्त-
समर्थात् ‘शिल्पमस्य’ इत्यर्थे ठक् । शिल्पं कलानु कौशलम् ॥ ८-प्रथमान्त-
समर्थात् ‘प्रहरणमस्य’ इत्यर्थे ठक् । प्रहिवतेऽनेनेति प्रहरणम् आशुषम् ॥
९-‘इमुनुजान्तात् कः’ इति ठस्य कादेशे ‘इणः पः’ इति विशर्गास्य पः ॥

^१शीलम् ४ । ४ । ६१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य औपूपिकः ॥

^३निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ॥

नैकटिको भिक्षुकः ॥

इति दशधिकारः । (प्राग्वहतीयाः) ॥ ७ ॥

अथ यदधिकारः

प्राग्बितायत् ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो यद्दकौ ४ । ४ । ७७ ॥

इति चेति दीर्घे प्राप्ते—

न भकुर्युराम् ८ । २ । ७९ ॥

१-प्रथमान्तसमर्थात् 'शीलमस्य' इत्यर्थे टक् ॥ २-अपूपशब्दा-
भक्षणमा अपूपभक्षणपरः ॥ ३-'तत्र नियुक्तः' इत्यतः 'तत्र' इत्य-
धिकारे सप्तम्यन्तसमर्थात् निकटशब्दात् 'वसति' इत्यर्थे टक् ॥
४-द्वितीयान्तसमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गशब्देभ्यः 'वहति' इत्यर्थे यत् ।
भ्योऽश्वादिः, स एव युग्यो युगशब्दस्य रथाङ्गवाचकत्वात् । कर्मणकाये
परकर्मणे यत्काङ्क्षमासत्यते स प्रासङ्ग्यस्तं यो वहति स प्रासङ्ग्यो नृपमः ॥
५-द्वितीयान्तसमर्थाद् धुरशब्दात् 'वहति' इत्यर्थे यत् टक् च मत्वर्थी ॥

मस्य कुर्हुरोश्चोपधाया इको दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धीरेयः ॥
 नौवैयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाम्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्या-
 नाम्यसमसमितसंमितेषु ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तौर्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण
 प्रार्थ्यं धर्म्यम् । विषेण वप्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् ।
 मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं
 तुल्यम् ॥

तत्र साधुः ४ । ४ । ९८ ॥

अग्रे साधुः—अग्रयः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चानाव-
 कर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

समाया यः ४ । ४ । १०५ ॥

सम्यः ॥

इति यतोऽप्यधिः । (प्राप्तिपीयाः) ॥ ८ ॥

१-धुर्यो मारवादकः स एव धीरेयः ॥ २-‘क’ प्रत्ययः । अत्र एवे
 प्रथममूलशब्दान्तं इन्द्रं निषास द्वितीयमूलशब्दान्तइन्द्रं च, तयोः
 पुनर्इन्द्र इति व्यासनेयम् । अग्न्याया मूलशब्दयोरिकशेषावृत्तिः ॥ ३-तौरी
 चास्यम् ॥ ४-वयसा तुल्यं मित्रमेव वयस्यः ॥ ५-धर्मोपलम् ॥ ६-विषेण
 वप्यमर्हति ॥ ७-पापना द्रव्येण वणिग्विपर्ययादि वीते तन्मूले मूलधनमित्यर्थः ।
 तेन मूलेन आनाम्यमा मानम्यनि शेषिकर्तव्यम् (सामान्यो मागः)
 मूल्यम् । लोके ॥ ८-मूलधने मूल्यशब्दो रुद्रः ॥ ९-मूलेन
 मूलशब्देन समः सदसो मूल्यः ॥ १०-वृद्धोऽथ लमीकरणार्थं वाप्रादि लीपः
 तदा समितं मूल्यं निष्प्रेषणत्वादित्यदिनं इतिमित्यर्थः ॥ ११-समितं
 लम्पिष्ठम्, तुल्यं सदसार्थवम् ॥ १२-जानम्यजगमार्थं ‘साधुः’
 इत्यर्थे कः । साधुः प्रवीणो योग्यो वा नोपहर्ता ॥ १३-वप्यजगमार्थं
 सम्यक्त्वम् ‘साधुः’ इत्यर्थे वः प्रत्ययः ॥

अथ छयतोरधिकारः

प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येष । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्यात् ।
छस्यापवादः । शङ्कये हितं शङ्क्यं दारु । गैव्यम् । (नामि
नमं च) । नैव्योऽक्षः । नम्यमञ्जनम् ॥

तस्मै हितम् ५ । १ । ५ ॥

यस्सेभ्यो हितो यसीयो गोधुक् ॥

शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नैत्यम् ॥

१-पत्यत्यये भस्ये 'ओर्लुणः' इति गुण्ये 'वान्तो पि प्रत्यये' इत्यनेन
वान्तादेशे णिङ् । शङ्क्यं कीलकोपकारकं काष्ठम् ॥ २-गव्यमश्
गोनिमित्तकं वासादि बोध्यम् ॥ ३-सन्धिद्वं रथाङ्गे नम्रिभिः तदनुप्रविष्टः ।
काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अम्यञ्जनं तैलाम्यञ्जः ।
तदपि स्नेहनायापामये हितं भवति ॥ ४-चतुर्थ्यन्तममर्णात् 'हितम्' इत्यर्थे
छः प्रत्ययः, उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च ॥ 'यत्' प्रत्ययः ॥ ५-चतुर्थ्यन्त-
समर्णात् शरीरावयवात् 'हितम्' इत्यर्थे यत् ॥ ६-नशिकायै हितमिति
विमर्शः ॥

आत्मन्यथजनमोगोत्तरपदान्त्रः ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानो खे ६ । ४ । १६९ ॥

एनी खे प्रेह्यता स्तः । आत्मने हितम् आत्मनीनम् । विश्व-
जनीनम् । मौतृभोगीणः ॥

इति छयतोरर्थाधः । (प्राक्क्रीतीयाः) ॥ ९ ॥

अथ ठजधिकारः

प्राग्बतेष्ठम् ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति, ततः प्राक् ठजधिक्रियते ॥

तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥

सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । प्रौष्ठिकम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजी ५ । १ । ४१ ॥

तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजी स्तः । अनुशतिकादीनां च ।
सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

१-तनुर्ध्वन्तसमर्थात् आत्मन्यथजनमोगोत्तरपदान् 'हितम्' इत्यर्थे
खः ॥ २-'प्रहृष्टैवाच्' इत्यतोऽनुकर्त्वा- 'प्रहृष्ट्या' इति ॥ ३-'मातृ-
भोगः शरीरं तस्ये हितः' इति विग्रहः ॥ ४-तृतीयान्तसमर्थात् 'क्रीतम्'
इत्यर्थे ठञ् प्रत्ययः ॥ ५-प्रत्येन तत्परिच्छिधेन चान्येन क्रीतं दावादि ॥
६-पृष्ठध्वन्ताभ्यामाभ्यामेतो स्तः 'इश्वरः' इत्यर्थे ॥ ७-अस्मिन् गूढे 'सर्वभूमि-
पृथिवीभ्यामणजी' इत्यनुवृत्तौ व्याख्यायोदाहरति- 'सर्वभूमेरीश्वरः' इति ॥

पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीति-
नवतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥

एते रुद्रिशब्दा निषाव्यन्ते ॥

तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥

छत्तुं योग्यो मक्वीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्भादयः स्युः । श्वेतच्छत्र-
ईति श्वेतच्छत्रिकः ॥

दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । अर्ष्यः । कन्यः ॥

तेनैर्निर्हत्तम् ५ । १ । ७९ ॥

अहो निर्हत्तम् औद्धिक् ॥

इति टिप्पणिकाः । (आप्तनीतिः) ॥ १० ॥

१-परस्मिन्माधो कान्तार्थः, मममन्त्रियेते मममन्त्रियः निर्दिष्टा-
भिः । दण्डमर्हति दण्डय इत्यर्थः । छत्तुं योग्यो
मक्वीत्यर्थे । विंशत्यः सप्तत्यः अष्टत्यः चैव-
मात्राः, विंशत्यः सप्तत्यः अष्टत्यः ॥ १-द्वितीयान्ताद्भादयः
स्युः 'मर्हति' इत्यर्थे यत् स्यात् ॥ १-पूर्वपक्षमप्यत्र
'निर्हत्तम्' इत्यर्थे यत् ॥ ४-'अहो' इति निर्दिष्ट-
इति । इति टिप्पणिकाः 'आप्तनीतिः' इत्यर्थः ॥

अथ त्वतलोरधिकारः

तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ५ । १ । ११५ ॥

माक्षणेन तुल्यं माक्षणक्त् अधीते । क्रिया चेदिति ।
गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुम्ने प्रौक्तः । चैत्रस्येव
धन्मैत्रस्य गावः ॥

तस्य भावस्त्वतलो ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकरो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गो
त्वान्तं क्रीवम् ॥

आ च त्वात् ५ । १ । १२० ॥

माक्षणस्तव इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अर्पवादः ॥

१-तृतीयान्तात् 'तुल्यम्' इत्यर्थे कतिः स्यात् । 'यत् तुल्यं
क्रिया चेत्' इति सूत्रार्थः ॥ २-सप्तम्यन्तात् पष्ठपन्ताश्च 'इव' इत्यर्थे कतिः
प्रत्ययः ॥ ३-प्राकारश्चतुर्दिक्षु आवरणम् ॥ ४-पष्ठचन्तसमर्पात् 'भावः'
इत्यर्थे त्वालो प्रत्ययो क्तः ॥ ५-यस्माद् गवादिस्तन्मात्त्वतलो निवे
॥ गवादिः प्रकृतिः, तज्जन्यबोधो गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकस्तत्र य
प्रकारः विशेषणं गोत्वादिः स भावप्रत्ययार्थः । मुख्यविशेष्यतानिरूपित
प्रकारस्ताभय इति निष्कर्षः ॥ ६-अयम्भावः, भावार्थप्रत्ययप्रकरणे
इमनिजादयः प्रत्यय विधीयन्ते, ते च त्वतलोर्वाधिका न भवेयुस्तिव
दर्थमधिनारण्यम् । अक्षयचकारश्च 'क्षीपुंशाम्बाम्' इति विहितार्थ
नञ्प्रत्ययं सद् त्वन्धोः प्रयोगसमावेशार्थ इति ॥

समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्छञ्म्यामणि समावेशार्थः । त्रिया
मावः—खिणम् । खीत्वम् । खीता । पीछम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा ५ । १ । १२२ ॥

यावच्चनमणौदिभ्यमावेशार्थम् ॥

१ प्रतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोर्भक्तस्य २ः स्यादिष्टेमेपसु परतः । पृथुपृदुवृदा-
वृदादपरिवृदानामेव रत्नम् ॥

टोः ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेटोः इष्टेमेपसु । पृथोर्भाः प्रथिमा—

इगन्ताष लघुपूर्वांश्च ५ । १ । १३१ ॥

इगन्तालुगुर्भाश्च प्रातिपदिकानां चिह्नम् प्रत्ययः । पार्थिवम् ।
धनिमा, मार्यम् ॥

१—अथवागमपेक्षः दृष्टादिभ्यः 'मावः' इत्यने इमनिच् ॥

२—अन्तरिक्ष मन्त्रो म नु मन्त्रादयः ॥ ३—'पृथु'मर्थोपात्ताः मन्त्रेण
(पृथुर्भक्तस्य) दुर्बलस्य इत्यर्थः ॥ ४—'पृथोर्भाः' इति तिप्ते
'इष भन्' इत्यन्तर पृथुर्भक्त इत्यन्तर इति तिप्तेमेमनिक्त्वान्ते
लङ्गानां चिह्नम् प्रातिपदिकानां चिह्नम् ॥ ५—'लघुपूर्वांश्च' इति तिप्ते
मन्त्रेण आगमः अथवादेते 'पृथु' इति तिप्ते मन्त्राणां चिह्नम्,
इत्यन्तरेण 'इगन्ताष लघुपूर्वांश्च' इत्यन्तरेण प्रातिपदिके
चिह्नम् । अन्तरेण दृष्टादिभ्यः । अन्तरेण च दृष्टादिभ्यः अथवा
'टोः' ॥ अन्तरेण चिह्नम् ॥

वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्लिमा । दाद्वर्चम् । द्रष्टिमा ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥

चाज्ञावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मूढस्य भावः
कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

सैर्युर्यः ५ । १ । १२५ ॥

सह्युर्भावः कर्म वा सह्यम् ॥

कपिज्ञात्योर्दक् ५ । १ । १२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

पैत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥

सैनाय्यम् । पौरोहिष्यम् ॥

इति स्वतन्त्रोपधिशतः ॥ ११ ॥

- १-पञ्चमनमयेभ्यो वर्णशब्दिभ्यो दृढादिभ्यश्च 'मायः' इत्यर्थे ष्यप्
ब्रह्मणर् इमनिष् ॥ २-पञ्चमनमयेभ्यो गुणशब्दिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च
'भावः' 'कर्म' इत्यर्थे ष्यप् । कर्म द्विवचनम्-विश्वं कार्यं ॥ तत्र शरीरेण
ब्रह्मण्यभावेन दैवार्थे विद्या, शास्त्रेण विदिते पात्रादिः कार्यं इत्य-
न्वयेनेह ॥ ३-पञ्चमनमयेभ्यो कर्मशब्दाद् 'साधकर्मणः' अर्थे ष्यप् । प्रत्ययः ॥
४-पञ्चमनमयेभ्यो कर्मशब्दाद् 'साधकर्मणः' अर्थे ष्यप् । प्रत्ययः ॥
५-पञ्चमनमयेभ्यो कर्मशब्दाद् 'साधकर्मणः' अर्थे ष्यप् । प्रत्ययः ॥
६-पञ्चमनमयेभ्यो कर्मशब्दाद् 'साधकर्मणः' अर्थे ष्यप् । प्रत्ययः ॥

अथ भवनाद्यर्थकाः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥

भक्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौढीनम् ॥

ग्रीहिगाल्योर्दक् ५ । २ । २ ॥

ग्रीहेयम् । शालेयम् ॥

ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाप् ५ । २ । २३ ॥

ह्रीणोदोहशब्दस्य ह्रियङ्गुरादेशः विकाराद्यर्थे खञ् निपात्यते ।
दुष्पत इति दोहः क्षीरम् । ह्रीणोदोहस्य विकारः-ह्रियङ्गवीनं
नवनीतम् ॥

तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥

तारकाः संज्ञाता अस्य तारकितं नभः । पण्डितः । आफूति-
गणोऽयम् ॥

प्रमाणे द्वयसब्दमग्रमाश्रयः ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य-ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् ।

ऊरुमाश्रयम् ॥

१-पष्ठान्तार्धान्यवाचिराम्भ्याम् 'भवनं क्षेत्रम्' इत्यर्थे खञ्
प्राप्यः ॥ २-पष्ठान्तनमर्पग्रीहिगाल्योर्दक्प्राप्ताम् 'भवने क्षेत्रम्' इत्यर्थे
दक् । 'ग्रीहिणां गालीनां भवनं क्षेत्रम्' इति विग्रहः ॥ ३-अथमा-
न्तेभ्यः संज्ञातोऽपि केभ्यः तारकादिशब्देभ्यः 'अस्य' इत्यर्थे इतच् ।
पण्डित इत्यस्य ॥ 'तदस्येति केचित् पुष्टिः पण्डितः सा संज्ञायास्य' इति
विग्रहः । एवं पण्डितः सुविदः पुष्टिः पण्डितः पुष्टिक्रियो रोमाश्रित
इत्यादि ॥ ४-प्रमाणे द्वयमानान् प्रथमान्ताम् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे
अथ एते प्रापकाः रजः । तत्र परिच्छेदप्रमाणे माश्रयः । आशी द्वौ ऊर्ध्व-
मान एव । तथा च माप्यन्-
'अथमथ द्वितीयथ ऊर्ध्वमाने मनौ मम' इति ॥

गैरादेनेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥

यत्र परिमाणमस्य पात्रान् । ताम्रान् । प्लुतान् ॥

किमिदंभ्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप् स्याद् यकारस्य मय ॥

इदं किमोरीशुकी ६ । ३ । ९० ॥

इगृदशवतुषु इदम् ईश् किमः किः । कियान् । इपान् ॥

अवयवोपा अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उमादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥

उमशब्दात्तयवोऽयच् स्यात् स चापुदात्तः । उमयम् ।

तस्य पूरणे षट् ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरणः एकादशः ॥

१-प्रमाणोपाधिकेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः 'यद्-तद्-एतद्'शब्देभ्यः 'अस्य' इत्यर्थे वतुप् ॥ २-अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकात् प्रथमान्तादयवविशेषेऽर्थे तयप् इत्यर्थः । अवयवी च कुत्रचिदनुद्गतावयवभेदः समुदायस्तेन 'मुनि-त्रयम्' 'यदुतयं भूपम्' इत्यादि प्रयोगाः । कुत्रचिदुद्गतावयवसमुदायः, यथा 'उमये देवमनुष्याः' इति ॥ ३-यूय्यतेऽनेनेति पूरणः, करणे ल्युट्, संख्ये-यार्थवाचिसंख्यावाचकात् प्रथमान्तात्पूरणेऽर्थे षट्प्रत्यय इति एवार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविभिन्नदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्यय इति निष्कर्षः । इदमत्र तत्त्वम्-पूरणार्थप्रत्ययो द्वित्वादि-संख्यावाचकेभ्यः शब्देभ्य एव न तु प्रथमसंख्यावाचकादेकशब्दात्, एकत्वसंख्यायाः संख्यान्तरपूरकानपेक्षणात् । द्वितीयादिसंख्या तु संख्यान्तरपूरकापेक्षयैव प्रवर्तते, तस्या एकत्वादिसंख्यावैकल्ये द्वित्वादिसंख्यानवस्थानात् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् !

ति विंशतेर्दिति ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपो डिति परे । विंशः । असंख्यादेः
किम् ! एकादशः ॥

पट्कतिप्रतिपयचतुरां शुक् ५ । २ । ५१ ॥

एषां धुगागमः स्वाङ्गुटि । पण्णां पूरणः पष्ठः । कतिपयः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव आपकाङ्कट् । कतिपययः ।
चतुर्यः ॥

द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः ॥

१-असंख्यादेर्नान्तादसंख्यादिहितस्य डटो मडागम इत्यर्थः ॥ २-‘विंशतेः
पूरणः’ इति विग्रहे ‘तस्य पूरणे’ इति डटि ‘तिविंशतेः’ इति लोपविधानसाम-
र्थ्येन तिमात्रस्य लोपे ‘विंश ञ’ इति जाटे ‘असिद्धयद्वयमात्’ इति तिलोप-
स्यासिद्धत्वात् ‘यस्येति च’ इति लोपामवृत्तौ, ‘अतो गुणे’ इत्यकारयोः
परस्मै सति ‘विंशः’ इति सिद्धम् ॥ ३-अनु ‘पट्कति’ इति सूत्रेण डटस्थु-
गागमः क्रियते, डट् च संख्यावाचक्यदेव, ‘कतिपय’ शब्दस्तु न तथेत्यत
आङ्-‘कतिपय’ इति । एवञ्च ‘कतिपयानां पूरणः’ इति विग्रहे आपकाङ्कटि
तस्य धुगागमे ‘कतिपययः’ इति सिद्धम् ॥ ४-विंशब्दात्तीयप्रत्ययस्य-
स्तभिसीमेन विंशब्दस्य संप्रसारणञ्चेति सूत्रार्थः ॥

श्रोत्रियं छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुबृत्तेऽछन्दसः ॥

पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वे कृतमनेन पूर्वी ॥

संपूर्वाद्य ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वी ॥

इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

इति मफ्नाद्यर्थकाः ॥ १२ ॥

१-‘छन्दोऽधीते’ इति विग्रहे चत्वरत्यन्ताः भोत्रियमिति निरु-
होम निरा.यते । तदभावे छन्दसशब्दात् ‘अधीते’ इत्यर्थे छान्दसः
इति रूपम् ॥ २-द्वितीयान्तपूर्वशब्दात् ‘अनेन’ इत्यर्थे इतिमाययः । इति
तृतीयार्थे अनेनेति कर्तृत्वार्थस्य क्रियां विनाशयानर्हत्वेन कृतमित्यस्या-
भ्याहारः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणं तदाह—‘पूर्वं कृतम्’ इत्यादि ॥ ३-तत्प-
र्यान्तपूर्वशब्दात् ‘अनेन’ इत्यसिद्धये इतिरित्यर्थः ॥ ४-अभिव्यक्तिरङ्ग-
कात् कृतान्तोभये कस्यच्ये ‘पूर्वं कृतमनेन’ इति विग्रहे ‘सह गुण’ इत्य-
नेन समाभ्योनरम् ‘गपूर्वाद्य’ इति इतिवच्यये ‘कृतपूर्वी’ इति । अथ किं कृत-
पूर्वमिति कर्मण आसङ्गत्वात् कदादेशभ्याहारः । एवं भुक्तपूर्वी वार्ताम्, भुक्त-
पूर्वी ओदनम्, इत्यानुदाहरणं लेखम् ॥ ५-यङ्कृतोर्ध्वे भागे कः ।
एवमुक्तवार्ताः इष्टान्तोर्ध्वम् ॥

अथ मत्वर्थीयाः

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ५ । २ । ९४ ॥

गात्रोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥

तान्तस्तान्तौ मसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । गह्रमान् ।
संप्रसारणम् । विदुष्मान् । (गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्ठः)
गुणोऽस्यास्तीति शुक्रः पठः । कृष्णः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५ । २ । ९६ ॥

चूडाछः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् ! शिखावान् ।
प्राण्यङ्गादेव । मेधावान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १००

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमयान् । रोमशः । रोम

१-सत्ताक्रियाकर्तृभूतात्प्रथमान्तात्समपीत् 'अस्यास्मिन्वा'
मनुप् प्रत्ययः । 'अस्ति' इत्यत्र पुरुषवचने न निश्चिते, प
भात्यस्तु विवक्षित एव; अत एव 'गात्रोऽस्यास्मन्' इति विग्रहे 'अ
इति न प्रयोगः । 'गोमान्गमोत्' इति प्रयोगस्तु तावत्प्रत्यय
आलोदित्वर्थकः ॥ २-गुणे तदिति च प्रसिद्धा ये शब्दाः शुक्र
गुणवचनास्तेभ्यः परस्य मनुपो लुगित्वर्थः । अत एव 'रूपवान्
इत्यादी मनुपो लुङ् न ॥ ३-सत्ताक्रियाकर्तृभूतादादाप्रान्तात्प्र
चाचक्षाहमेत्यर्थः ॥ ४-प्राणिशक्तिमूर्तिमदङ्गशब्दादेवेत्यर्थः ॥ ५
शब्दो लुगित्वर्थकः ॥

पामादिभ्यो नः । पामनः । (ग०गू०) अङ्गात्वन्याजे । अङ्गना । (ग०सू०)
लक्ष्म्या अश । लक्ष्मणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् ॥

दन्त उग्रत उरच् ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

वेदाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥

केशवः । केशी । केशिकः । वेदावान् । (अन्येभ्योऽपि
दृश्यते) । मैणिवः । (अर्णसो लोपथ) । अर्णवः ॥

अत इनिठना ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः ॥

ग्रीष्वादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥

ग्रीही । ग्रीहिकः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी । यशस्थान् । मायायी । मेवायी । सौखी ॥

घाचो ग्मिनिः ५ । २ । १२४ ॥

र्षागमी ॥

१-विचर्चिकारोगयुक्त इत्यर्थः ॥ २-'कल्याणाणि शोभनान्मङ्गानि
यस्याः सा' इति विग्रहः । स्त्रीपर्यायवाच्यङ्गनाशब्दः ॥ ३-लक्ष्मीशब्दस्याका-
रादेशो नप्रत्ययश्च । मत्वर्थे लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः । पिच्छशब्दो मयूरपक्ष-
पर्यायः । 'पिच्छिलः पन्थाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् पिच्छिलशब्दः पङ्क-
युक्ताया आर्द्रभूमेर्वाचकोऽप्यस्ति ॥ ४-उन्नतोपाधिकात्प्रथमान्तादन्त-
शब्दान्मनुवधे उरच् प्रत्ययः ॥ ५-मणिरस्यास्तीति विग्रहः । मणिवो
नागविशेषः ॥ ६-अर्णःशब्दाद् वप्रत्ययः सस्य लोपश्च मत्वर्थे । अर्णोऽपि
जलानि सन्त्यसिन्निति अर्णवः समुद्रः ॥ ७-मायाधारी ॥ ८-प्रथमान्ताद्
याचशब्दान्मिनिप्रत्ययः चकारश्च गकारादेशश्चेत्यर्थः । अथ गकारविधान-
सामर्थ्यात् 'प्रत्यये मायायाम्' इति नातुनासिकः ॥

अर्शआदिभ्योऽच ५ । २ । १२७ ॥

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः । आकुतिगणोऽयम् ॥

अहंशुममोर्युस् ५ । २ । १४० ॥

अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुस्तु शुमान्वितः ॥

इति मात्वर्थायाः ॥ ११ ॥

अथ प्राग्दिशीयाः

प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ ॥

दिक्छन्देभ्य इत्यतः प्राक्कस्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् ॥

कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्वात्तादी ह्यदी च विभक्ती परतः । कुतः, कस्मात् ।

१-अर्शः वायुरोगविशेषः ॥ २-'अहम्' 'शुम्' इति विभक्ति-
प्रतिरूपके अभ्यये ॥ ३-'कस्मात्' इति विभक्ते 'किम् इम्' इत्यरमात्
'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तमित्प्रत्यये तद्विधान्तत्वाप्रातिपदिकत्वेन मुनो
एकं 'कु तिहोः' इति कुमते म्वादिषादेन तमित्तन्तत्वाप्ययत्नेन
तद्विधान्ताशङ्कतस्य मुनो एकं शब्दादिषाचै विद्धम् । एवम् 'कस्मान्,
केभ्यः, कस्याः' इत्यादिविभक्तेष्वपि तदेव करम् ॥

इदम इश् ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे । इतः ॥

अन् ५ । ३ । ५ ॥

एतदः प्राग्दिशीये । अनेकान्त्वात्सर्वदेशः । अतः । अमुतः ।

यतः । ततः । बहुतः । दृषादेश्च द्वाभ्याम् ॥

पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः ।

उभयत इत्यर्थः ॥

संसम्प्रास्रल् ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ५ । ३ । ११ ॥

प्रलोड्यवादः । ईह ॥

१-‘अस्मात्’ इति विग्रहः ॥ २-एतदः एतान् ‘अन्’ इत्यादेशः प्राग्दिशीये परे ॥ ३-‘अतः’ इत्यत्र अनो नम्य ‘अतोऽयः प्राग्दिशीयाभ्याम्’ इति लङः । ‘एवम्भ्यान्, अमुभ्यान्, यम्भ्यान्, तम्भ्यान्, बहुभ्यः’ इति ऋमेगैरा विग्रहः । ‘अमुतः’ इत्यादिषु तमिभ्यः ‘प्राग्दिशीये विभक्तिः’ इति निमित्तमिहान्तेन ‘एवदादीनामः’ इत्ययम् ॥ ४-सप्तम्यन्तोभ्यः द्विमादित्थयत्वात् सप्तम्यन्ते ॥ ५-‘अभिन्, यभिन्, तभिन्, बहुन्’ इत्येव ऋमेगैरा विग्रहः । कुत्रे यद्विचक्षणं देशार्थं एव प्रयोगः, बहुत्रे यत्न तु एतन्नीति रोपणम् ॥ ६-‘अभिन्देते’ इति विग्रहे इत्यत्रैव इदम एतदेते तान् ॥

किमोऽन् ५ । ३ । १२ ॥

वाप्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्ताज्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे ऋ ॥

काति ७ । २ । १०५ ॥

किमः कादेशः स्यादति । क । कुत्र ॥

इतराम्भोऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । इति-
प्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् ।
तन्भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घास्तुः । देवा-
नाम्निपः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्तार्थे दा स्यात् ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्निदशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले
सदा । सर्वदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् !
सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ५ । ३ । १६ ॥

१-‘वा ह चच्छन्दसि’ इत्यस्यात्प्रादिनि शेषः ॥ २-‘कस्मिन्
देशे’ इत्युभयत्र विग्रहः ॥ ३-‘स दीर्घास्तुः, ततो दीर्घास्तुः, तत्र दीर्घास्तुः ।
एवमग्रेऽपि ॥ ४-‘कस्मिन् काले’ इति विग्रहे ‘सर्वैकान्य’ इति दाप्रत्यये
‘प्राग्निदशः’ इति विभक्तिर्विशेषायाम् ‘किमः कः’ इति कदेशे सिद्धम् ॥

समभ्यन्तात् काल इत्येव ॥

एतेर्ता रथोः ५ । ३ । ४ ॥

इदमशब्दस्य एत इत् इत्यादिशो स्तो रेफादी यकारादी च प्राग्दिशोये परे । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् ! इह देशे ॥

अनद्यतने हि लन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥

कहिं, कदा । यहिं, यदा । तहिं, तदा ॥

एतदः ५ । ३ । ५ ॥

एत इत् एती स्तो रेफादी यादी च प्राग्दिशोये । एतस्मिन् काले एतर्हि ॥

प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

१-अतीतया रात्रेः पश्चाद्देनागामिन्याः पूर्वार्धेन च ललितो दिवसोऽद्यतनकालः । तन्मध्यवर्तिकालविशेषे हि लूपस्यो न प्रयोक्तव्यः ॥

२-सामान्यस्य भेदको विशेषोऽत्र प्रकरः, न तु सादृश्यम् । यथा सामान्यतो शातं देवदत्तं प्रति अवस्थाविशेषजिज्ञासायां केन विशेषधर्मेण युक्तो देवदत्त इत्याशयेन 'अथ देवदत्तः' इति केनचित्पृष्ठः कश्चिद् भवज्ज्ञातावस्थाविशेषविशिष्ट एव देवदत्त इत्याशयेनोत्तरयति-'तथा देवदत्तः' इति । तेन प्रकारेणेति मूलोक्तविष्ये 'विशिष्टः' इति शेषो बोध्यः । एवमग्रेऽपि ॥

इदमस्यमुः ५ । ३ । २४ ॥

याद्येऽवाद्वाः । (एतद्वेऽपि वाच्यः) । अनेन एतेन वा
प्रकारेण इत्यम् ॥

किमथ ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

इति प्राग्विधीयाः ॥ १४ ॥

अथ प्राग्विधीयाः

अतिशयने तमविष्टर्ना ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थ एती म्त्तः । अयमेवमतिशये-
नाद्यः आद्यतमः । उपुनमः, खैषिष्टः ॥

तिष्ठथ ५ । ३ । ५६ ॥

निहन्नादतिशये घोष्ये तमस् स्यात् ॥

तरस्रमर्षा घः १ । १ । २२ ॥

एती घमङ्गी स्तः ॥

किमेत्तिष्ठव्ययवादाश्चद्रूपप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥

१-‘अतिशयने’ इत्यत्र बाहुल्यकार्थमपि स्यात् । अतिशयः
प्रकर्षस्तत्कार्थमाह—अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥ २-चद्रूपं तुल्यरूपप्रकर्ष-
सम्भवाद् यत्र कथयित्वा प्रहर्षनादभिधायकत्वमस्तीति । तर्पणप्रकार-
गूरे इत्येति अत्राद् बहुतां कथ्ये एवम् प्रहर्षनेरुदाहरणमेव तमविष्टर्ना
भवति । ‘अयमपि आद्यः, अयमपि आद्यः, अयमपि आद्यः, अयमेवा-
स्तीत्येतादयः’ इति आद्यतमः ॥ ३-‘ति’ इत्यनेन ऐश्वर्येणोक्तः ॥

किम एदन्तातिडोऽव्ययाच्च यो घस्तादन्तादिभुः स्यान्न ।
द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्रौढेनमाम् । पैचतिनमाम् । उच्चैस्तमाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तारुः ॥

द्विचनविमज्ज्योपपदे तरवीयसुनौ ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेती लः ।
पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरो लघीयान् ।
उदीच्याः प्राच्येभ्यः पैदुतराः पटीयांसः ॥

प्रगस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादर्जाद्योः परतः ॥

प्रकृत्यैकाच ६ । ४ । १६३ ॥

इष्टादिभ्येकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः श्रेयान् ॥

ज्य च ५ । ३ । ६१ ॥

[illegible]

प्राग्विधीयाः

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोः रिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ।

भूयान् ॥

इष्टस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यादिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

विन्मतोर्लुक् ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मत्पक्ष लुक् स्यादिष्टेयसोः । अनिदायेन स्यावी
ष्टः । सजीयान् । अनिदायेन त्यम्यान् त्वचिष्टः । त्वचीयान्

ईपदसमाप्ती कल्पन्देयदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ।

ईपदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वदे

पञ्चतिक्कल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५ । ३ । ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्बहुच्चा स्यात्त च प्रागे

परतः । ईपदूनः पदुर्बहुपदुः । पदुक्कल्पः । सुपः किम् ।

कल्पम् ॥

१-ज्यञ्चात्परस्येयश्च आत्स्यादित्यर्थः ॥ २-‘बहुना भाव
विप्रदे ‘वृष्णादिभ्यः’ इतीमनिच् प्रत्ययः ॥ ३-‘अस्माया मेव
विहितस्य विनो लुक् । अत्र मत्वेन पदत्वाभावात् ‘लोः कुः’ इति
पदान्तरात्प्राप्तवान् ॥ ४-ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानान् सुवन्तान्
चोते प्रत्ययाः ॥ ५-विद्वत्कल्प इत्यर्थः ॥

प्राग्विवाङ्कः ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रनिह्नाविपनः प्राग्विवाङ्कः ॥

अव्ययसर्वनामाप्रकच् प्राक् टः ५ । ३ । ७१ ॥

कावयदः । तिङ्श्लेषनुरर्त्तने ।

अर्त्तते ५ । ३ । ७२ ॥

पतयायमधोऽधकः । उधकः । नीचकः । सर्वके । (ओंकार-
सकारमकारादी सुवि सर्वनामिष्टेः प्राग्वकच्, अम्यत्र सुवन्तस्य) ।
युष्मकामिः । युष्मक्योः । त्वयका ॥

दुस्सिते ५ । ७ । ७४ ॥

दुस्सितोऽधोऽधकः ॥

किर्येत्तदनिर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरच् ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैधावः । यतरः । ततरः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ५ । ३ । ९३ ॥

जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे । बहूनां मध्ये एकस्य
निर्धारणे इतमग्वा स्यात् । कतमो भवता कठः । यतमः । ततमः ।
वाग्रहणमकज्वर्यम् । यकः । सकः ॥

इति प्राग्विवाङ्कः ॥ १५ ॥

१-अशतस्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानासुवन्तात्कप्रत्ययः ॥ २-'अशतोऽधः'
इत्यपि विग्रहः ॥ ३-इदं हि युष्मदस्यच्छब्दविषयकम् ॥ ४-द्वयोरेकस्य
निर्धारणे मध्ये निर्धार्यमाणस्यचिन्त्यः किमादिभ्यो इतरच्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

अथ स्वार्थिकाः

इवे प्रतिकृता ५ । ३ । ९६ ॥

कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिरश्वकः । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्) । अश्वकः ॥

तत्प्रकृतवचने मयद् ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे वा स्युद् । आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् । अपूपमयम् ।

द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

पँहुल्पायाञ्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । ४२ ॥

बहुनि ददाति बहुशः । अन्यशः । (आद्यादिभ्यस्तेसेरुपसं-

१-इदार्थे सदस्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् । यद् उपमेयं सा प्रतिकृतिर्भेदःपर्वः, प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा ॥ २-प्राचुर्येण वचने बोधने सति प्रथमान्तात्समर्थान् मयद्प्रत्ययः स्वादिवेकोऽर्थः, तदुदाहरणं प्राचुर्येण बाहुल्येन प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात् प्रथमान्तात्समर्थान् अधिकरणे मयद् स्वादिति द्वितीयोऽर्थः, उदाहरणम्—प्राचुर्येण प्रस्तुतानि अघान्यास्मिन्तोऽन्नमयो यज्ञ इति—इत्येवं तन्नेगार्थेइवे सूचतात्पर्यम् ॥ ३-प्रकृतोऽपूप इत्यर्थः । यद्यप्यत्र मयडः स्वार्थिकत्वेन तदन्तल्यापूपमयशब्दस्य 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुसृतन्ते' इति नियमेन प्रकृतिवलिङ्घनया पुंसत्वेन भाव्यम्, तथापि 'वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुसृतन्ते' इति वचनादत्र स्त्रीवचनवच्यम् ॥ ४-बहुर्पादल्पायाञ्छकारकामिधायेनः शब्दात् स्वार्थे शस्यप्रत्ययः ॥ ५-अथं तसिः स्वार्थनिर्माचिकः ॥

ह्यानम्) । आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः ।
आकृतिगणोऽयम् । खरेण, खरतः । वर्गतः ॥

कृम्यस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५ । ४ । ५० ॥

(अभूतनद्वाय इति वक्तव्यम्) । विकौरात्मनां प्रामुख्यात्
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

अस्य च्वौ ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । बेलोपि च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः
कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । नखीभवति । गौहीत्यात् ।
(अव्ययस्य च्वावीन्वं नेति वाच्यम्) । दोषाभूतमहः । दिवाभूता
रात्रिः ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ५ । ४ । ५२ ॥

च्विक्त्रिये सातिर्वा स्यात्सावन्त्ये ॥

सत्पदाद्योः ८ । ३ । १११ ॥

सस्य पद्यं न स्यात् । कृष्णं शङ्खमग्निः संपद्यतेऽस्तिद्वयनि ।
दीधि तिथिनि ॥

च्वौ च ७ । ४ । २६ ॥

च्वी परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीभवति ॥

१-यस्य वा मर्त्यो न भूतः स तद्भाषं चैवमप्यवदे तस्मिन्भूतद्वाये
वर्तमानस्यागतिविध्यादभूतप्रालोपदिकान् कृम्वस्तीनां पात्रां योगे
व्यिप्रत्ययो मर्त्यनि—इति सूचार्थः ॥ २-विकारात्मनां प्रामुख्यम् ॥
३-प्रकृतौ समकृतिभाष्ये ॥ ४-काव्यं वाचकात् पदादिशब्दात् ॥ ५-न
मह्यो अमह्यो अमह्यो मह्यो मम्यन्माना तथा स्यादिति निषेधः ॥ ६-यत्र
मम्य 'मम्य शब्दोऽ' इत्येवमृत्कर्मण्य पदादेरित्यभ्योदाहरणम् ॥

अन्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्धादनिती डाच् ५ । ४ । ५७ ॥

द्वयजेवावरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकात्रिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच् स्यात् कृन्वस्तिभियोगे । (डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्) । इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्) । डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्धर्मयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अन्यक्तानुकरणात्किम् ? ईप्स्यकरोति । द्वयजवरार्धात्किम् ? अत्करोति । औबरोति किम् ? खरटखरटाकरोति । अनिती किम् ? पटिति करोति ॥

इति स्वार्थिकाः ॥ १६ ॥

॥ इति तद्विज्ञाः ॥

१-‘डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्’ इति वार्तिकेन डाचः प्रागेव पटत्-शब्दस्य द्वित्वे ‘पटपटत्’ इति जातम्, तत्रैकः पटत्शब्दस्तदर्थम्, तत्र यदि न्यूनं चेन्नस्ति तदा द्वयजेव, न तु द्वयचोऽपि न्यूनमेकाच् पटत्शब्दः एष तादृशमर्थं यस्य समुदायरस्य ‘पटत् पटत्’ इत्यस्य तस्मात्समुदायाद्वाच्यमेष परस्य ‘पटत्’ इत्यस्य ‘तस्य परमात्रेडितम्’ इत्यात्रेडितसंज्ञायाम्, ‘नित्यमात्रेडिते डाचि’ इति वार्तिकेन पूर्व-‘पटत्’ इत्यस्य तकारस्य पर-‘पटत्’ इत्येतस्य पकारस्य च पररूपे परत्र टिलोपे ‘पटपटाकरोति’ इति सिद्धम् ॥ २-यदीदं न कर्तव्यं स्यात्तदा यदिदमन्यत्तदाभ्यामुकरणं ‘अत्’ इति, तस्माद्वाच्स्यात् । कृते तस्मिन् न दोषः, द्वित्वे सति ‘अत् अत्’ इति समुदायस्यार्थं ‘अत्’ इति, तद्द्वयचो न्यूनमेव, न तु द्वयजेवावरमिति भावः ॥ ३-अवरप्रहणामात्रे ‘अन्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्धात्’ इत्यादिरूपं सूत्रं स्यात् । द्वयच् अर्द्धे वस्येति तद्द्वयजदम् प्रातिपदिकं तस्माद्वाचित्वमेषऽत्र न स्यात् अर्द्धस्य ‘परटत्’ इत्यस्य द्वयत्वाभावात् । कृते तस्मिन् न्यूनत्वं चेद् द्वयच एव न तु एकाङ्कपमधिकस्य द्वयजेष्वपि न व्यावृत्तिरित्यत्रापि सिद्धमिष्टमिति ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥

अजादोनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र घोत्ये टाप् स्यात् । अजा एडका । अद्या । चटका । मूयिका । बाळा । वत्सा । होडा । मन्दा । त्रिलाता । इत्यादि ॥ मेधा । गङ्गा । सर्वा ॥

उगितश्च ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्ताप्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात् । भवन्ती । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

टिड्ढाण्यद्भ्यसज्दभञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्करयः ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं षड्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः

१-टाशब्देः प्रायः कृदन्तनिहितान्तयोरेव ग्रहणित्यात् तदुपशब्दकप्रकरणानन्तरम् एतस्योचित्यन्तद्वितानन्तरं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमारभते ॥

२-अजादिशब्दाः कमेव 'टासी' 'मेसी' 'नुरङ्गी' 'कलविङ्गी' 'आतुः'-इत्येतेषां वाचकाः । एषु जनिवृक्षयो ङीप् वाच्ये । बाळादिशब्दाः प्रथमवयोरुचिनरतेषु 'वयसि प्रथमे' इति प्राप्नो ङीप् वाच्ये ॥ ३-भाषातोर्वयुः प्रथमे कृते निगमस्य सर्वनामभवच्छब्दस्योगिदन्तवान् ङीप् ॥

४-शयन्ताद्भवतो ङीप् 'शयन्तोनित्यम्' इति तुमि तनिङि । एवमेव 'पचन्ती' इत्यादि ॥

स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुरुचरी । नदद् नदी । देवद् देवी । सौपर्णेयी ।
ऐन्दी । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदग्नी । ऊरुमाग्नी । पञ्चतपी ।
आधिकी । आवणिकी । यादशी । इत्तरी । (नञ्जञीकक्ख्यु-
स्तरुणतद्धनानामुपसंख्यानम्) । खैणी । पौख । शाल्कीकी ।
याटीकी । आक्यहूरणी । तैरुणी । तलुनी ॥

यत्रध ४ । १ । १६ ॥

यधन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते-

हलस्तादितस्य ६ । ४ । १५० ॥

हलः परस्य तदितयकारस्योपधाभूतस्य लोप इति परे । गौर्गा ॥

प्राचां ण्त् तदितः ४ । १ । १७ ॥

१-‘कुरुषु’ चरतीति विप्रदे ‘चरेष्टः’ इति टप्रत्ययः । नदद् देवद्
चरइति त्रयः पचाद्यङन्तादितः ॥ २-सौपर्णेयीप्रभृतिषु कृमेण ‘स्त्रीभ्यो
ङक्’ ‘सारय देयता’ ‘उत्तादिभ्योऽम्’ ‘प्रमाणे द्वयसम्बद्धमङ्मात्रचः’
‘तंषयाया अवक्ये तयप्’ ‘तेन दीम्यति खनति जयति जितम्’ ‘लवणाढम्’
‘त्यदादिषु इशोऽनालोचने कश्च’ ‘इण्त्तङ्गिजिहतिभ्यः करप्’ इति सूत्रैस्त-
त्प्रत्यया बोध्याः ॥ ३-‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जञी’ ‘शक्तिपञ्चोरीकक्’
‘आक्यहूरुमगरुल्लपलितम्यान्धप्रियेषु ण्ययैष्वच्यौ कृजः करणे तलुन्’
इति सूत्रैः प्रत्यया बोध्याः ॥ ४-‘नोरथ लो वा’ इति उणादिभूषेण उज्जन्तौ
यौवनवयोवाचिनाविमी ॥ ५-‘यस्येति च’ इत्यनेनेति शेषः ॥ ६-‘गर्गास्त्य
गोत्रीपत्यं स्त्री’ इति विप्रदः । ‘गर्गादिभ्यो यम्’ इति यन्प्रत्ययः ।
‘गार्ग्यायणी’ इत्यस्याप्ययमेव विप्रदः ॥ ७-ण्प्रत्ययस्य तदितसंज्ञायाः
प्रयोजनं तस्मिन् परे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः तदितान्वत्वात्प्रातिपदिक-
संज्ञा च ॥

मन्त्र-गन्तुं नो वा गन्तुं च नदिनः ॥

पिट्ठागदिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥

निर्द्ध्यो गीर्गादिभ्यश्च त्रिषां ङीप् स्यात् । गार्ग्यस्यिणी ।

नैर्नङी । गीरी । अर्नङ्ङी । अनङ्ङी । आर्निग्नोऽङ् ।

घयमि प्रथमे ४ । १ । २० ॥

प्रथमस्योपाचिनोऽदन्तात् त्रिषां ङीप् स्यात् । शुभातो ॥

ट्रिगोः ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् ट्रिगोर्ङीप् स्यात् । त्रिगोकी । अजादित्याश्चिह्ना ।

स्यनीका सेना ॥

वर्णादिनुदात्तापोपधाचो नः ४ । १ । ३९ ॥

वर्णशाचो योऽनुदात्तान्तमोपध्मदन्तादनुपसर्वनाप्रानि-

दियाद्वा ङीप् तकारस्य नकारदेशश्च । एनी ऐता । रोहिणी
रोहिता ॥

१-नर्तनशीला नर्तकी । 'शित्सिनि धुन्' इति धुन्प्रत्ययः ॥

२-'आमनहुदः त्रिषां वा वाच्यः' इति वार्तिकेन वैकल्पिक आम् प्रत्ययः ॥

३-शुमारत्वमयस्याविशेषः,

कीमारं पञ्चमाश्रयं पीयूषं दक्षमासि ।

केशोरमापञ्चदशाद् यौवनं तु ततः परम् ॥

कीमारयौवनवृद्धत्वभेदात्त्रयीणि वक्ष्यंति, आयुदश्चतुर्भिर्भक्त्यारि वा ।

यौवनाध्यावप्रथमं वयः । अत्रेदं तत्त्वम्—'वयस्यचरमे' इति वार्तिकबलेन

वृद्धवयो वर्जयित्वा सर्वत्रैव ङीप्प्रत्यय इष्टः ॥ ४-'पञ्चपावनम्' 'विभुवनम्'

'चतुर्गुणम्' इत्यादौ ■ ङोप्प्राप्तौ न 'पात्रान्तस्य न' इति वार्तिकेन

तेषु स्त्रीचनिर्देशात् ॥ ५-एतदशब्दश्चित्रवर्णवाची । 'चित्रं किमोरकस्मा-

पशवलैताश्च कर्तुरे' इत्यमरः । रोहितशब्दो रक्तवर्णवाची । 'रोहितो

लोहितो रक्तः' इत्यमरः ॥

वोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्धी मृदुः ॥

बहुादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बह्वी बह्वुः । (रुदिकारादङ्क्तिनः) ।

रात्री, रात्रिः । (सर्वतोऽक्तिनर्यादित्येके) । शकटी । शकटिः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥

यौ पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्जते ततो ङीप् । गोपस्य स्त्री गोपो । (पल्लकान्तान्)—

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्थात्कारत्येकारः स्यादापि ■ आत्सुपः परो

१-२४ पट्ठी पटुः, कन्वी तनुरित्यादपि शेषम् ॥ २-बहुशब्दो वैपुल्यवचन एकरवचनस्योऽत्र, यत्र एकवचनं वैपुल्यस्य बहुत्वम् । बहुतेजनः बहुः स्रुः । मन्दशगची तु पञ्चादिवद् बहुवचनान्तः । त्रि-पात्राभयगतस्य बहुत्वस्य द्व्येकयोरसंभवात्, कारकप्रकरणे वचन-प्रत्ययोदाहरणे मूले तादृशप्रयोगदर्शनात् ॥ ३-किन्नायपयपयमिभः क संवर्धी य इकारस्तदन्तान् ङीप् वा । अत्र 'अहुतिः, अहुली' 'धूतिः धूली' 'मात्रिः, मात्री' इत्यादीनि चोदाहरणानि शेषानि ॥ ४-किञ्चप्रत्यया-वचनमिभेकारान्तान् प्रातिपदिकमात्रान् ङीप् वा । अनेन प्रातिपदिक-सुपभादापि इकारान्तान्ङीर् प्रत्ययः ॥ ५-या पुमाख्या पुंवेद्य याः प्रविद्धः शब्दः पुंयोगात् पुंमन्वादेशोः स्त्रियां वर्जते तत्र प्रवृत्तिं सम्भते तस्मात् पुंलोपकान्तश्चान् ङीर् इत्यर्थः । योगश्चात्र दाम्पत्यजन्य-जनकमादिषाधारमस्तेन केचनदेवकेवतुल्यम्विषयानामु केचनी-देवदरिद्रीशब्दानां प्रयोगः ॥

न चेत् । गोपात्रिका । अम्पात्रिका । सर्षिका । कारिका । अत्रः
किम् ! नीका । प्रत्ययस्यात्रिम् ! शस्त्रोर्नीनि जीका । अगुपः किम् !
यदुपरिव्रजका नगरी (सूर्यादेवतायां चान्वाभ्यः) । सूर्यस्य स्त्री
देवता सूर्या । देवतायां किम् ! (सूर्यागल्ययोर्लुक् च ङ्यां च) ।
यलोपः । मूरी । मुन्ती । मानुशीयम् ॥

इन्द्रवरुणमयशर्वस्त्रमृद्धिमारण्ययवयवनमातुलाचार्या-
णामातुक् ४ । १ । ४९ ॥

एषामातुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रस्य स्त्री-इन्द्राणी ।
वरुणानी । भवानी । सर्वाणी । रुद्राणी । मृदानी । (हिमारण्य-
योर्महत्त्वे) । महद्भिर्म हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । (यवादीपे) ।
दुष्टो यवो यवानी । (यवनालिप्याम्) । यवनानां लिपिर्यव-
नानी । (मातुलोपाप्ययोरानुवा) । मातुलानी, मातुली ।

१-‘गाः पालयतीति गोपालः स एष गोपालकृत्स्य स्त्री’ इति
विग्रहः । एषमुत्तरम् । णुलन्तेन सह गवादीनां तु न षष्ठीसमासः ; ‘तृज-
काम्यां कर्तारि’ इति षष्ठीसमासनिषेधात् ॥ २-यवाद्यजन्तोऽयं शब्दः ।
अथ शकधातुस्यः ककारः ॥ ३-‘बहवः परिवाजकाः यस्यां सा’ बहुपरिवा-
जका इत्यत्र बहुमीहो परिवाजकशब्दोत्तरवर्तिनो अक्षः ‘मुपो धातु’ इति
लुकि बहुपरिवाजकप्रातिपदिकाञ् जातो यथाप् स ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययल-
क्षणम्’ इति प्रत्ययलक्षणेन सुपः पर एवेति न भवत्येवानेकार इति भावः ॥

४-अत्र ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इति ङीप् । अत्र ‘यस्येति च’ इत्यमारलोपे
ने०न० मातृकेन यच्चरलोपः ॥ ५-यवाद्यतिर्धान्यविशेषः ॥
‘मातुलानी स्त्री’ इति विग्रहः । ‘वितुष्यमशुलमातापदवितानहाः’
इति सूत्रेण मातुर्भातर्प्ये निपातितो मातुलशब्दः ॥

उपाध्यायानी । उपाध्यायी (आचार्यादणत्वं च) आचार्यस्य स्त्री
आचार्यानी । (अर्पक्षत्रियाम्यां वा स्वार्थे) । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी,
क्षत्रिया ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्रं क्रीती ।
क्रीचिन्न । धनक्रीता ॥

स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वोङ्गं तदन्ताददन्तान् ङीप् वा स्यात् ।
केशानतिक्रान्ता—अतिकेशी, अतिकेशा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा ।
असंयोगोपधात्किम् ! तुङ्गुल्फा । उपसर्जनात्किम् ! शिखा ॥

१—‘उपेय अधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायस्य स्त्री’ इति विग्रहः ।

‘इदम्’ इत्युपादाने षम् प्रात्ययः । या स्त्री स्वयमेवाध्यापिका तत्र ‘अपादाने
स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’ इति कर्तिकेन षमन्ताद् वैकल्पिक-
ङीप्प्रत्यये ‘उपाध्यायी’ ‘उपाध्याया’ इति रूपद्वयम् ॥ २—आचार्यलक्षणं च

भाषिनोति च शास्त्रार्थोवाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्माच्चरन्त्याचार्य इत्येते ॥

—इति शिष्टोक्तदिशा शेषम् । या स्त्री स्वयमेवाचार्यगुणसम्पन्ना तत्र
आचार्या इत्येकमेव रूपम् ॥ ३—‘वस्त्रेण क्रीता’ इति विग्रहे ‘कर्तृकरणे’ इति
सूत्रेण ‘गतिकारकोपदानां वृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः’ इति
परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन निष्पन्नाद् वस्त्रनीतशब्दान् ङीप् प्रत्ययः ॥
४—‘कर्तृकरणे’ इति सूत्रे बहुलप्रशङ्गेन निरुक्तपरिभाषयाः कचिदप्रवृत्तौ
सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासे सुयः प्रागन्तरङ्गत्वाद्वापि समासे शृते ‘धनक्रीता’ इति
जाते तस्य चादन्तत्वाभावात् ङीप् तदाह—कचिन्नेति ॥ ५—स्वाङ्गलक्षणं यथा—

मदर्थं मूर्तिष्व स्नाहं प्राणिसमस्मिन्नजम् ।

मत्तत्वं तत्र इहं च तेन चेतत्तया शुभम् ॥

इति स्वाङ्गलक्षणं केशमुख्यादिषु समानमेव ॥ ६—शुल्फशब्दो
शुटिकप्रत्ययः ॥

न चेत् । गोपालिका । अश्वपालिका । सर्पिका । कारिका । अतः
 किम् ? नौका । प्रत्ययस्याङ्किम् ? शक्नोतीति शैका । अमुपः किम् ?
 बहुपरिव्राजका नगरी (सूर्यादेवतायां चान्त्राभ्यः) । सूर्यस्य स्त्री
 देवता सूर्या । देवतायां किम् ? (सूर्याग्निरूपयोस्ते च ङयां च) ।
 यलोपः । सूर्यी । कुन्ती । मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृदहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्या-
 णामानुक् ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रस्य स्त्री-इन्द्राणी ।
 वरुणानी । भवानी । शर्वानी । रुद्राणी । मृदानी । (हिमारण्य-
 योर्महत्त्वे) । महद्भिर्म हिमानी । महदरण्यवरुणानी । (यगरोपे) ।
 दुष्टो यवो यवानी । (यवनाङ्घ्रिप्याम्) । यवनानां लिपिर्यव-
 नानी । (मानुलोपाप्यायपोरानुगा) । मातुलानी, मातुली ।

१-‘गाः प्रापयतीति गोपालः न एव गोपालकृदास्य स्त्री’ इति
 विग्रहः । एषमुत्तरम् । प्लुजन्तेन नह गवादीनां तु न षड्गीतमागः । ‘तुज-
 माभ्यां षट्गीति’ इति षड्गीतमागनिर्णयः ॥ २-यसायजस्तोऽयं शब्दः ।
 अथ शकृधातुव्याः ककारः ॥ ३-‘इयः परिमात्रकाः यस्यां सा’ बहुपरिमा-
 जका इत्यथ बहुव्रीहौ परिमात्रकशब्दोत्तरार्थान्नो जमः ‘मुने धातु’ इति
 छिन्नं बहुपरिमात्रकशब्दादिकाम् जाये यस्यां न ‘प्रत्ययवर्गे’ प्रत्ययव-
 र्णाम्’ इति प्रत्ययवर्णान्तेन मुरः पर एवेति न भव देशान्तर इति भावः ॥
 ४-अथ ‘तुर्गोपाशकशब्दाम्’ इति ङीप् । अथ ‘यस्येति च’ इत्यस्यान्ते
 इत्येतेन कर्त्तव्येन यस्यान्तोः ॥ ५-यसाहतिर्धान्यविशेषः ॥
 ६-‘मातुलरज स्त्री’ इति विग्रहः । ‘तितुल्यमातुलमात्रावर्णितामहा’
 इति मुरेन मातुलमन्तर्ये निगमितो मातुलशब्दः ॥

उपाध्यायानी । उपाध्यायी (आचार्यादणत्वं च) आचार्यस्य स्त्री
आचार्याणी । (अर्मक्षत्रियाम्यां वा स्याये) । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी,
क्षत्रिया ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वल्लैक्रीती ।
कञ्चिन्न । धनक्रीता ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वोङ्गं तदन्ताददन्तान् ङीप् वा स्यात् ।
केशानतिक्रान्ता—अतिकेशी, अतिकेशा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा ।
असंयोगोपधात्किम् ! सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् ! शिखा ॥

१—‘उपेत्य अभीष्टेऽस्मादित्युपाध्यायस्य स्त्री’ इति विग्रहः ।
‘इरुध’ इत्युपादाने षप् प्रत्ययः । या स्त्री स्वयमेवाध्यापिका तत्र ‘अपाठने
स्त्रियामुपसंख्याय तदन्ताच्च वा ङीप्’ इति धातुिकेन षप्रस्ताद् बैकल्यिक-
ङीप्प्रत्यये ‘उपाध्यायी’ ‘उपाध्याया’ इति रूपद्वयम् ॥ २—आचार्यलक्षणं च
काचिन्नेति च शास्त्रार्थवाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मात्स्वाध्यायार्थं इत्यर्थे ॥

—इति शिष्टोक्तदिशा ज्ञेयम् । या स्त्री स्वयमेवाचार्यगुणसम्पन्ना तत्र
आचार्या इत्येकमेव रूपम् ॥ ३—‘वस्त्रेण क्रीता’ इति विग्रहे ‘कर्तृकरणे’ इति
सूत्रेण ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राप्नुयुत्पत्तेः’ इति
परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन निष्पन्नाद् वस्त्रनीतशब्दान् ङीप् प्रत्ययः ॥
४—‘कर्तृकरणे’ इति सूत्रे बहुलग्रहणेन निरुक्तपरिभाषायाः कचिदग्रहणौ
सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासे सुपः प्रागन्तरङ्गत्वाद्वापि समासे कृते ‘धननीता’ इति
जाते तस्य चादन्तत्वाभावाच्च ङीप् तदाह—कचिन्नेति ॥ ५—स्वाङ्गलक्षणं यथा—

अङ्गं भूतिषद् स्नातं प्राणिसामयिकारवम् ।

अङ्गत्वं तत्र इह च तेन चैतत्तथा युजम् ॥

इति स्वाङ्गलक्षणं केशमुखादियु समानमेव ॥ ६—गुल्फशब्दो
मुष्टिनामर्थायः ॥

फोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६ ॥

आदेर्बद्धचरच स्वाङ्गान् डीप् । कत्याण्योडा । आट्टि-
। गुंजना ॥

वमुत्सारसंज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥

डीप् ॥

पिदात्मंज्ञायामयः ८ । ४ । ३ ॥

पिदस्थान्निमित्तापरस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गका-
। । शूर्पणखी । गोरमुखा । संज्ञायां किम् ? ताघ्नुर्गीकत्या ॥

तेरस्त्रीविषयादयोपधान् ४ । १ । ६३ ॥

निवाचि यन्न च श्रियां नियमयोरर्थं ततः श्रियां डीप्
तटी । वृण्डी । वंटी । बह्वृची । जातेः किम् ? मुण्डा ।

याकिम् ? बलाका । अयोपधात्किम् ? क्षत्रिया । (योपधप्रति-

पगवयमुकपमनुष्यमात्स्यानामप्रतिपेयः) हर्षा । गवयो ।

। हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी । (मत्स्यस्य ङयाम्) ।

। मत्सी ॥

—फोड नख खुर गोस्ता उखा शिखा बाल चण्ड मुक इति
प्रकृतिगणः ॥ २—एयं 'कमलनयना' 'पद्मवदना' इत्यादयः ॥
'स्वाङ्गाद्योर-' इति डीप् प्रातः 'नखमुखा' इति निरूप्यते ॥
तिप्रहणा आतिरित्यस्योदाहरणं 'तटी' इति । लिङ्गानां च न
सङ्गदाख्ययातनिर्वाद्या इत्यस्योदाहरणम् 'वृण्डी' इति । गोत्रं च
सह इत्यस्योदाहरणम् 'कटी' 'बह्वृची' इति ॥ ५—तीरम् ॥
न्या ॥ ७—कठगोत्रोत्पत्त्या ॥ ८—'बह्वच ऋचोऽभ्येतव्या यस्याः सा'
मीदो 'ऋचूरुच्युः' इति अप्रत्ययः ॥ ९—मुण्डिता ॥ १०—

बलाका वकपङ्क्तिः स्वाङ्गलाका विवकण्डित्यः ।

बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च वको यतः ॥

११—अद्या ॥ १२—गवयशब्देन गोष्ठमानाकारः पशुविशेषोऽस्म्यते ॥

इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५ ॥

डीप् । दाक्षी ॥

उङ्कृतः ४ । १ । ६६ ॥

उदन्तादयोपधानमनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुः ।

पेधात्किम् ? अध्वर्युर्वादिणी ॥

पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गूः । (अशुरस्योकाराकारलोपश्च) । अश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादीपम्ये ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्

कुरुः ॥

संहितशकलक्षणवामादेश ४ । १ । ७० ॥

अनीपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । शोभोरुः । लक्षणोरुः ।

हः ।

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीम् ४ । १ । ७३ ॥

१-उदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रिया ङीप् स्यादित्यर्थः । दाक्षी-
‘अस्य गोपानस्य कन्या’ इति विग्रहे ‘अत इम्’ इतीञ् प्रत्ययान्तङ्गीप्

॥ २-यहुवेदश्च कस्विग् अध्वर्युशब्देनोप्यते, तस्यैव स्त्रियामुदाह-
रम् ॥ ३-कर्ममात्रेण स्त्रियाङ्कुरु यस्याः सा ॥ ४-संहितौ वृष्टत्वा-

त् ऊरु यस्याः सा ॥ ५-शफवत्तन्निष्ठत्वे शफत्वारोपः । शफो खुरो
शदिविग्रहः ॥ ६-लक्षणशब्दोऽर्थमात्रजन्तः । ‘लक्षणो लक्षणवन्तो

स्याः सा’ इति विग्रहः ॥ ७-वामो मुन्दराङ्कुरु यस्याः सा ॥

જોઈએ તેને તે સુધી સમજાવવા કઈ જાણીએ તે સુધી
જોઈએ તેને તે સુધી સમજાવવા કઈ જાણીએ તે સુધી ॥ ૧ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

૧-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૨-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૩-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૪-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૫-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૬-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૭-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૮-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૯-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥
૧૦-‘સુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥’ જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

જુદાનાં ૪ ૧ ૨ ૩ ॥

श्रीहरिः
परिशिष्टम्
अथ लिङ्गपरिचयः
तत्रादौ स्त्रीलिङ्गाधिकारः

प्रकारास्ता मायदुहितृस्त्रयात्मनानन्दरः । प्रकारान्ता एते
पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः स्वसादिपञ्चकस्यैव स्त्रीन्निरेषेन कवीत्यादेर्नीपा ईका-
रान्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिच-
तुरोर्भेदन्तात्वाभावात् ।

क्तिन्प्रत्ययान्ताः तत्प्रत्ययान्ताश्च शब्दाः तथा आवन्ता स्त्रीपूङीपन्ता
ऊङन्ताश्च शब्दाः स्त्रियामेष बोध्याः । यथा—कृतिः, भूतिः, प्राक्षयता,
देवता, रमा, कुमारी, कुण्डोष्ठी, कुक्कः इत्यादयः ।

गो, मणि, यष्टि, मुष्टि, पाटलि, वस्ति, शाल्मलि, बुद्धि, मसि,
मसीचि, मृत्यु, घीधु, कर्कण्डु, किण्कु, कण्डू, रेणु, अशनि, भरणि, भरणि,
भोगि, योनि, ऊर्मि, तिथि, हणु, हणुधि, पाटु इत्यादयः शब्दाः पुंसि स्त्रियां
च प्रयुज्यन्ते । 'भुमनत्' शब्दो देवार्चवाचकक्षेत्रित्यर्पुलिङ्गः, पुष्पार्च-
वाचकक्षेत्रेण नपुंसके स्त्रीलिङ्गे लोभयश्च प्रयुज्यते । दुग्धुमिशब्दोऽक्षार्ये
स्त्रीलिङ्गोऽन्यत्र पुंलिङ्गः । भूमिवितुत्तरित्तरितामितापर्यायाः शब्दाः अपि
स्त्रियामेव भवन्ति । अत्रापवादः । यादौ नपुंसकम् । दारण्यः पुमान् ।

चम्, प्लानि, लक्ष्मी, भी, विंशति, विंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्,
षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति, भास्, सुब्, सग्, दिश, उष्यद्,
उपानद्, मातृप्, विपुप्, इप्, तृप्, विश्, त्विप्, दर्वि, विदि, वेदि,
खनि, शानि, अभि, वेदि, कृषि, ओषधि, कटि, अद्भुलि, नाडी, दक्षि,
वीचि, नाडी, धूष्टि, क्रिकि, केलि, छवि, रात्रि, शङ्कुलि, रात्रि, कुटी,
वर्ति, भुङ्कुटि, शुष्टि, बलि, पट्कि, प्रतिपद्, आपद्, विपद्, सम्पद्,
शरद्, संशद्, परिपद्, उपद्, संविद्, शुष्, मुद्, समिब्, आशिप्, पुद्,

पुर्, गिर्, द्वार्, अप्, त्वच्, वाच्, यवाङ्, नौ, रिहच्, सीमन्,
याप्ता—एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गा बोध्याः ।

इति स्त्रीलिङ्गाधिकारः ।

अथ पुँलिङ्गाधिकारः

घञन्तः, घञन्तश्च । 'घञ्, अप्, घ, भच्' इत्येतत्प्रत्ययान्ताः
शब्दाः पुल्लिङ्गा भवन्ति, यथा—पाकः, त्यागः । करः, गरः । विलारः,
गोचरः । जयः, जयः इत्यादयः । एवमेव नञन्तः । नङ्प्रत्ययान्ताः
शब्दाः पुँलिङ्गाः, यथा—वज्रः, यज्ञः, विसः, प्रभः इत्यादयः । याप्ता
शब्दस्तु स्त्रियामेव प्रयुज्यते । क्यन्तो घुः । क्तिप्रत्ययान्ता पुंसंशकशब्दाः
पुँलिङ्गा एव भवन्ति, यथा—आधिः निधिः उदधिरेत्यादयः । इपुषिस्तु
स्त्रियामेव प्रयुज्यते ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठस्त्रङ्गशरपट्टा एत-
त्पर्यायशब्दाश्च पुँल्येव प्रयुज्यन्ते, यथा—देवाः सुराः । असुराः ईत्याः ।
आत्मा क्षेत्रज्ञः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽग्निः । नखः करवृहः । केशः
शिरोवृहः । स्तनः कुचः । भुजो बाहुः । कण्ठो मलः (म्रीपाशब्दस्तु
स्त्रियामेव) । स्त्रङ्गः करवालः । शरो मार्गवः । पट्टः कर्दमः ।
अशरपवादाः—विविधपवित्रुवने नपुंसके, स्त्रीः स्त्रियाम् । इपुवाहु स्त्रियां च ।
वाणकाण्डी नपुंसके च ।

नकारान्ताः सर्वे पुल्लिङ्गाः—यथा, राज्ञा, तज्ञा, युवा इत्यादयः ।
न च चर्मवर्मादेव्यतिव्याप्तिः, 'मन्त्रयन्त्रकोऽकर्तरि' इति वचनेन
तत्र नपुंसकत्वाभिधानात् ।

प्रतुपुरुषकपोल्यगुरुकमेपशब्दास्तत्पर्यायमन्तराश्च पुँलि भवन्ति ।
यथा—प्रतुः अप्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुरुकः प्रवरः ।
मेपो नीरदः । अशरपवादः, अश्रं नपुंसकम् ।

उकारान्ताः शब्दाः पुंसि स्युः । यथा—प्रभुः, इन्दुरित्यादयः ।
अथापवादाः—हनुक्रेणुषेनुरजुनुहुसरयुनजुरेणुषिवहुशब्दाः स्त्रियां भवन्ति ।
तथाश्मभुजानुयमुम्वादधुञ्जुनपुत्रालशब्दा नपुंसके भवन्ति । अत्र
वमुशब्दो धनवाची गृह्यते । मद्गुमपुत्रीपुसीपुसानुवमण्डलशब्दाः
पुत्रपुंसकयोर्मवन्ति ।

‘व’इत्यन्ताः तन्ताश्च शब्दाः पुंसि स्युः । यथा—मेरुः, गुरुः,
सेतुः, केतुरित्यादयः । अथापवादाः—दासकसेरजपुत्रसुमस्तुशब्दाः नपुंसके
भवन्ति । सक्तुशब्दः पुत्रपुंसकयोः ।

घोषधोऽकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यथा—स्रवकः कल्कः ।
अथापवादाः—चिदुक्तानूकप्रातिपदिकांशुकोल्लुरानि नपुंसके । कण्ट-
फानीकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतटारुनिःकशुष्कवर्चस्फुपिनाकभाण्डक-
विण्डककटकदाण्डकपिटकतालककलकपुलकानि च पुत्रपुंसकयोः ।

टोषधोऽकारान्तश्च पुंसि स्यात् । यथा—षटः षटः । अथापवादाः
किरीटमुकुटललाटषटपीडशृङ्गाटकराटलोशानि नपुंसके भवन्ति ।
कुटकूटकरटकर्षाटकर्षटनटनिटकीटकरानि पुत्रपुंसकयोः ।

णोषधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । यथा गुणः, गणः, पापाणः ।
अथापवादाः—रुगलवगवर्णतोरणोष्णानि नपुंसके भवन्ति । कार्पाण-
स्वर्णमुषर्णमणचरणवृषणकिराणवूर्णवृणानि पुत्रपुंसकयोर्मवन्ति ।

घोषधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् यथा—रथः, रथः, प्रन्थः, भन्थः ।
अथापवादाः—वाटवृडलिङ्गोत्थानि नपुंसके । दिगर्धवाटशब्दः स्त्रियाम् ।
तीर्थमूषप्रोधगायशब्दाः पुत्रपुंसकयोः । गाथाशब्दः स्त्रियाम् ।

नोरधोऽदन्तः पुंसि भवेत् । यथा—हनः येनः । अपरादाः—
उपनात्रिननुदिनवाननवननुमिनिपिननेनवासन्ननोतन्यमिपुनश्मत्तनरत्निप्र-
विहानि नपुंसके । मानवानामिधानमलिनपुष्टिनोदान-

शयनारानस्थानचन्दनायनसमानमेवनवगनगम्भावनविभावनविमानानि
पुत्रपुंसकयोः ।

शोषधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । यथा—वृषः, दीपः, सर्वः ।
अपवादाः—वापस्प्योऽपुषत्तन्निश्चिन्त्यपुष्यशब्दमीगन्तरीयाणि नपुंसके ।
सर्वकुतपकुणपदीपविट्पाणि पुत्रपुंसकयोः ।

भोषधोऽकारान्तः पुंसिऽङ्गः स्यात् । यथा—हाम्भः, कुम्भः
इत्यादयः । अपवादाः—तन्मं नपुंसकम् । जृम्भं पुत्रपुंसकयोः ।

मोषधोऽदन्तः पुंसि । यथा—सोमः, भीम इत्यादयः । अपवादाः—
इक्ष्मसिष्मयुष्मेष्मरुत्माभ्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । संमानदादिमकुमुना-
धमशेमशौमहोभोदामानि पुत्रपुंसकयोः ।

योषधोऽदन्तः पुंसिऽङ्गः । यथा—समयः हयः । अपवादाः—फिस्-
समहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । गोमयकपायमलयान्वयाग्ययानि
पुत्रपुंसकयोः ॥

रोषधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । यथा—शुरः, अङ्कुरः ।
अपवादाः—द्वाराभस्फारस्तक्यक्यप्रक्षिप्रभुद्रवारत्तीरदूरकृच्छूरव्याभस्वन्नमीर-
शमीरकूरविचित्रकैयूरकेदारोदराजस्यारीरफन्दरभन्दारपञ्चराज्रजद्रागिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गुरकुहरकुटीरकुभीरचत्वरकाशमीरनीगम्बरतन्वयम्बस्र-
शेषमिश्रकलत्रचित्रमूषसूत्रशक्त्रनेत्रगोत्राहुलिवलत्रशस्त्रशान्धवस्त्रपनपात्र-
च्छत्राणि नपुंसके भवन्ति । सुक्रशब्दोऽपि देवतामित्रेऽप्ये क्लीबे प्रयुज्यते ।
चनवज्रान्वकारारावात्पात्सीरतोमरशृङ्गारम्भङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशि-
शिराणि पुत्रपुंसकयोर्भवन्ति ।

पोषधोऽकारान्तः पुंसि भवेत् । यथा—वृषः, वृध इत्यादि ।
अपवादाः—शिरीषजीयाम्बरीषीयूपपुटीरकल्माषाणि नपुंसके भवन्ति ।
यूपकरीयमिषविषवर्षाणि पुत्रपुंसकयोः ।

शोषधोऽकारान्तः पुंसि भवेत् । यथा—वत्सः, वापसः ।
१२०—पनसविस्तुगसाहसानि नपुंसके । चमत्तारघनिर्वाशोपवास-

कार्त्तिकवाणमागसाकं समानानि पुनर्पुनरुच्योः । कंसोऽन्वोऽप्राणिनि
पुनर्पुनरुचिद्वः । 'कंसोऽन्वो पानमावनम्' इति कोषान् । प्राणिनि ॥
पुंलिङ्गः, कंसो नाम राजीमसेनिः ।

रिमदियशदादौ तत्पर्यायमात्रकशब्दाश्च पुंसि स्युः । रिम-
मंशुलः, दिवसो घसः । अपवादः—दीधितिः त्रियाम् । दिनादनी
नपुंसके ।

परिमाणवाचकशब्दाः पुंसि मधेयुः, कुडवः प्रत्यः । अपवादः—
द्रोणादनी नपुंसके पुंलिङ्गे च । सारीमानिके त्रियाम् ।

दारुशतलाजायनां बहुवचनान्तत्वं पुरुषं च ।

मदन्, गदन्, तलन्, कटिचह्, कपि, राशि, दृढि, मन्थि, इमि,
धनि, धलि, कौलि, मौलि, रवि, कवि, कपि, मुनि, ध्वज, गज, मुञ्ज, पुञ्ज,
इस्त, कुन्त, अन्त, मात, पात, दूत, धूर्त, सुत, चूत, मुहूर्त, पण्ड, मण्ड,
करण्ड, मरण्ड, वरण्ड, तुण्ड, गण्ड, मुण्ड, पाण्ड, शिलण्ड, धंश,
अंश, पुरोडाश, हृद, कन्द, कुन्द, मुदबुद, छन्द, अर्ष, पथिन्, मथिन्,
कमुधिन्, क्षाम्, मितम्, पूग, पल्लव, पत्तल, कक, रेक, कदाह,
निर्मूर्ह, मठ, मणि, सरह, तुरह, गन्ध, स्कन्ध, मृदह, सङ्ग, समुद्र,
पुङ्ग, सायधि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि, अञ्जलि—एते शब्दाः
पुंलिङ्गे भवन्ति । अवस्थाः कतिपये शब्दा नपुंसकेऽपि ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

अथ नपुंसकलिङ्गाधिकारः

भावस्युदन्ता भावनिष्ठान्तास्तद्विक्तवर्षस्यत्ययान्ता भावकर्मनि-
मित्तकयत्-य ङक्-यक्-अम्-अण्-तुन्-छप्रत्ययान्ताश्च शब्दाः स्त्रीषु
भवन्ति । दिग्मानमुदाहरणं क्रमेण यथा—इसनम्, अयितम्, शुद्धावम्,

अपवादः—ब्रह्मशब्दः पुञ्जपुंसकयोः । असन्तो द्वयञ्कः क्लीबे भवति ।
मनः, तपः । द्वयञ्कः किम् ? चन्द्रमाः । अपवादः—आसराः
शम्, प्रायेणाय बहुवचनान्तः ।

शान्तशब्दो नपुंसकं भवति । यथा—पत्रं छत्रमित्यादि । अपवादाः—
मात्रामहार्थद्वारशब्दाः स्त्रियामेव । भूषणमित्रपञ्चाशत्पुत्र-
शब्दमेदोष्ठाः पुंस्थेयः । पञ्चाशत्पञ्चमूषञ्छाः पुंसि नपुंसके
भवन्ति ।

बलकुसुमद्युल्लापत्तनरणशब्दास्तत्पर्यायवाचकाश्च क्लीबे भवन्ति ।
वीर्यम् । कुसुमं पुष्पम् । द्युल्लापं ताम्रम् । पत्तनं नगरम् ।
शुद्धम् । अत्रापवादः—पञ्चरूपल्लोत्पलानि पुञ्जपुंसकयोः । आह्व-
नी पुंसि । आज्ञिः स्त्रियामेव ।

फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम्, आम्रम्, विषत्,
रू, शकट, वृषत्, उदधित्, नयनीत, अवतान, अवृत, अमृत,
वत्, वित्त, वित्त, पित्त, मत्त, रजत, वृत्त, पलित, आद, कुलिश,
पीठ, कुण्ड, अङ्ग, अङ्ग, दधि, सनिय, अत्रि, आस्य, आस्यद,
बीज, चान्य, आज्य, मस्य, रूप्य, पाय, धर्म्य, धूम्य, हर्म्य, कर्म्य,
सत्य, असत्य, मूल्य, शिष्य, कुड्य, मय, हर्म्य, तुष्य, सैन्य, इन्द्र,
गुम्भ, शिष्ट, विष्ट, विष्ट, कुटुम्भ, कवच, वर, शर, कुन्दारक,
एते शब्दा नपुंसके भवन्ति । अथशब्दोऽप्येन्द्रियवाची एतते ।

शूत, भूत, मुस्त, ध्वेलित, ऐरावत, पुस्तक, बुस्त, लोहित, गृह,
निदाघ, उद्यम, शल्प, टट, मज, कुष्ठ, कुष, कृष, प्रस्थ, दर्प,
अर्धर्ष, पुष्ट, कवन्ध, औषध, आशुष, दण्ड, मण्ड, खण्ड, शव,
पार्ष्व, आकाश, शुश, वास, अशुष, कुलिश, एह, मेह, देह,
अष्टाद, अम्बुद, ककुद—एते शब्दाः पुञ्जपुंसकयोर्भवन्ति ।

इति नपुंसकलिङ्गाधिकारः ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्राणा- मकारादिवर्णानुक्रमः ।

—००३००—

१ अइउण् । २ ऋलृक् । ३ एओङ् । ४ ऐऔच् ।
५ ह्रस्ववरट् । ६ लण् । ७ जमङणनम् । ८ क्षमञ् ।
९ घढधप् । १० जवगडदश् । ११ खफछठथचटतष् ।
१२ कपय् । १३ जपसर् । १४ हल् । इति माहेश्वराणि सूत्राणि ।

पञ्चाङ्गाः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पञ्चाङ्गाः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२१० अकथितं च	२ । ४ । ५१	७६ अचः	६ । ४ । १२८
२०२ अकर्तरि च	२ । ३ । १९	१२८ } अचः परस्मिन्	१ । १ । ५७
१७६ अकर्मकाच्च	२ । ३ । ४५	१६५ }	
११० अङ्गुलार्धधातुः	७ । ४ । २५	४३ अद्य तेः	७ । ३ । ११९
१५ अकः सवर्णे दीर्घः	६ । १ । १०१	२३५ अजायदन्तम्	२ । २ । १३
१३६ अस्मोऽदर्शनात्	५ । ४ । ७६	२८६ अजायतश्चात्	४ । १ । ४
१०९ अचलात्वात्	७ । २ । ६१	१६८ अश्वत्थममां तनि	६ । ४ । १६
२४७ अचित्तद्विति	४ । २ । ४७	२८२ अशते	५ । ३ । ७३
५३ अचि रक्तः	७ । २ । १००	१५७ अश्रेः सिचि	७ । २ । ७१
१५४ अचि विभाषा	८ । २ । २१	३४ अद्गुप्याद्	८ । ४ । २
४७ अचि स्तुधातुः	६ । ४ । ७७	८ अनुदिस्सवर्णस्य	१ । १ । ६९
१४ अचोऽन्यादि टि	१ । १ । ६४	१०२ अत आदेः	७ । ४ । ७०
४४ अचोऽङिनि	७ । २ । ११५	२४० अत इम्	४ । १ । ९५
१८७ अचो यत्	३ । १ । ९७	२७४ अत इनिङ्गो	५ । २ । ११५
१८ }		१०४ अत उपधायाः	७ । २ । ११९
१२ }		१५९ }	
		१३० }	

श्रुताङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	श्रुताङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
०५ अत एकहल् ०	६।४।१२०	४३ अनहसौ	७।१।९३
०९ अतिशयने	५।३।५५	९ अनचि च	८।४।४७
३३ अतो गुणे	६।१।९७	९६ अनचतने छट्	३।३।१५
४४ अतो दीर्घो यञि	७।३।१०१	९८ अनचतने छट्	३।३।१११
५५ अतो मिस ऐस्	७।१।९	२७८ अनचतने हिल्	५।३।२१
६६ अतोऽम्	७।१।२४	२१८ अनच	५।४।१०८
७७ अतो रोरभ्रुता ०	६।१।११३	६४ अनाप्यङ्गः	७।२।११२
९९ अतो येषः	७।२।८०	७६ अनिदितां ह ०	६।४।२४
१७ अतो लोपः	६।४।४८	१२६ अनुदातोपदेश ०	६।४।३७
४४ अतो हलादेर्लघोः	७।२।७	९२ अनुदात्तवितः	१।३।१२
७७ अतो हेः	६।४।१०५	१५० अनुदात्तस्य चटु ०	६।१।५९
१ अतः कृकमि ०	८।३।४६	१७४ अनुनासिकस्य	६।४।१५
५ अत्रानुनासिकः	८।३।२	२५ अनुनासिकात्	८।३।४
८ अत्वसन्तस्य	६।४।१४	१७८ अनुपगम्यां कृजः	१।३।७९
८ अदभ्यस्तात्	७।१।४	२५५ अनुश्रुतिङा ०	७।३।२०
३ अदर्शनं लोपः	१।१।६०	२२ अनुस्वारस्य	८।४।५८
१ अदस औ	७।२।१०७	२४० अनुप्यान ०	४।१।१०४
६ अदसौ मात्	१।१।१२	२२९ अनेकमन्य ०	२।२।२४
१ अदसोऽसेर्दादु ०	८।२।८०	१६ अनेकाक्षिन्	१।१।५५
५ अदिप्रभृतिभ्यः	२।४।७२	२४२ अन्	६।४।१६७
८ अदूरमवध	४।२।७०	२७६ अन्	५।३।५
१ अदेरगुणः	१।१।२	३९ अन्तरं वद्विषो ०	१।१।३६
६ अदः सर्वेषाम्	७।३।१००	२३२ अन्तर्वदिभ्यो च	५।४।११७
७ अद्वुतसदिभ्यः	७।१।२५	१५ अन्तादिवध	६।१।८५
३ अभिवृत्त्य	४।३।८७	२०८ अन्यथैवंकथ ०	३।४।२७

पानाः पृथग्नि	अन्यथा- पुनः	पानाः पृथग्नि	अन्यथा- पुनः
१९२ अग्नेर्गोष्ठी ३।२।७५		२२१ अर्चं नृपयत् २।२।२	
२१९ अग्नेर्गोष्ठी ४।२।११२		६७ अर्चं नृपयत् १।४।१२७	
१७९ अग्नेर्गोष्ठी १।२।४४		२७५ अग्नेर्गोष्ठी ५।२।१२७	
२१२ अग्नेर्गोष्ठी २।२।१८		९ अग्नेर्गोष्ठी १।२।५९	
४१ अग्नेर्गोष्ठी १।२।४१		४३ अग्नेर्गोष्ठी १।२।५५	
८१ अग्नेर्गोष्ठी ७।४।४८		२०६ अग्नेर्गोष्ठी ३।४।१८	
४९ अग्नेर्गोष्ठी ५।४।११		२३५ अग्नेर्गोष्ठी २।२।१४	
२११ अग्नेर्गोष्ठी ५।४।११५		५८ अग्नेर्गोष्ठी ६।४।१२४	
२०४ अग्नेर्गोष्ठी ३।२।१०२		१६ अग्नेर्गोष्ठी ६।२।१२३	
१८४ अग्नेर्गोष्ठी ३।२।११२		२९७ अग्नेर्गोष्ठी ४।२।१३५	
२५६ अग्नेर्गोष्ठी ४।२।८६		२०५ अग्नेर्गोष्ठी ३।२।१२०	
१७८ अग्नेर्गोष्ठी १।२।८०		२८५ अग्नेर्गोष्ठी ५।४।५७	
१३१ अग्नेर्गोष्ठी ६।४।७८		२८२ अग्नेर्गोष्ठी ५।२।७१	
१२६ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।५५		२५१ अग्नेर्गोष्ठी ४।२।१०४	
९५ अग्नेर्गोष्ठी ८।४।५४		९० अग्नेर्गोष्ठी २।४।८२	
३४ अग्नेर्गोष्ठी ६।२।१०७		९० अग्नेर्गोष्ठी १।२।४१	
४७ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।१०७		२१६ अग्नेर्गोष्ठी २।४।१८	
६१ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।९९		२१८ अग्नेर्गोष्ठी ५।४।१०७	
११९ अग्नेर्गोष्ठी ६।४।५५		२१७ अग्नेर्गोष्ठी ६।२।८१	
१९१ अग्नेर्गोष्ठी ६।२।६७		२१५ अग्नेर्गोष्ठी २।२।५	
१३९ अग्नेर्गोष्ठी ७।४।७७		२१५ अग्नेर्गोष्ठी २।२।६	
२०० अग्नेर्गोष्ठी ३।२।१८४		२३७ अग्नेर्गोष्ठी ४।२।८४	
१६७ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।१६		६८ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।८४	
३१ अग्नेर्गोष्ठी १।२।४५		६८ अग्नेर्गोष्ठी ७।२।१२	
२२८ अग्नेर्गोष्ठी २।४।३१		१२७ अग्नेर्गोष्ठी ६।४।२२	

पृष्ठाङ्काः	पद्यानि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पद्यानि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
१०३	असंयोगादित्	१।२।५	१९०	आतोऽनुपसर्गो	३।२।३
१०२	अस्मिन्मिचोऽपृक्ते	७।३।५६	१९५	आतो दितः	७।२।८१
१३१	अस्तेर्गुः	२।४।५२	४२	आतो धातोः	६।४।१४०
५८	अस्तिदधि०	७।१।७५	१८३	आतो युक्	७।३।३३
९३	अस्मिन्नुत्तमः	१।४।१०७	२०६	आतो युच्	३।३।१२८
२७४	अस्मायामेधा०	५।२।१२१	१११	आतो लोप इ०	६।४।६४
२८४	अस्मिन्	७।४।३२	११२	आतः	३।४।११०
१३६	अस्मिन्पक्ति०	३।१।५२	१२८	आत्मनेपदेऽन्वितः	७।१।५
८५	अहन्	८।२।६८	१५०	आत्मनेपदेऽन्व०	३।१।५४
२७५	अह्निममोर्मुत्	५।२।१४०	१९३	आत्ममाने लक्ष्य	३।२।८३
२२७	अहः सर्वैक०	५।४।८७	२६४	आ मन्विस्व०	५।१।९
[आ]			२६४	आत्मापानो ले	६।४।१६९
४१	आ पदायदेवा संज्ञा	१।४।१	३	आदिदन्त्येन	१।१।७१
१९७	आद्येस्तन्मील०	३।२।१३४	१०५	आदिनिर्दिष्टव्यः	१।३।५
५२	आदि चापः	७।३।१०५	११२	आदेच उप०	६।१।४५
४२	आदो नास्त्रियाम्	७।३।१२०	३६	आदेचप्रत्य०	८।३।५९
२६६	आ च त्यात्	५।१।१२०	२१	आदेः परस्य	१।१।५४
१४०	आ च हो	६।४।११७	११	आदगुणः	६।१।८७
८६	आम्लीनयो०	७।१।८०	६४	आयन्तवदेक०	१।१।२१
४७	आटश्च	६।१।९०	२३	आयन्तो टकितौ	१।१।४६
१०२	आटजादीनाम्	६।४।७२	२१२	आधारोऽधि०	१।४।४५
९८	आहुतमस्य	३।४।९३	९८	आनि लोद्	८।४।१६
४७	आणुत्तयाः	७।३।११२	१९६	आने युक्	७।२।८२
१११	आन ओ वलः	७।१।३४	२२७	आन्महतः	६।३।४६
१९०	आतधोप०	३।१।१३६	२०७	आर्षादप्ये वयुत्	३।४।२२
			३७	आमि सर्वनामः	७।१।५२

श्रुताः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	श्रुताः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
[ई]		२२६ उपपदमतिङ् २ । २ । १९	
१६५ ई च गणः ७ । ४ । ९७		२२४ उपमानानि २ । १ । ५५	
१६ ईन्दुदेद्विषचर्न १ । १ । ११		१७३ उपमानादाचारे ३ । १ । १०	
१८७ ईच्यति ६ । ४ । ६५		१३० उपसर्गाया ८ । ३ । ८७	
२८१ ईपदसमाप्ती ५ । ३ । ६७		१३ उपसर्गादिति ६ । १ । ५१	
२०५ ईपददुःसुपु ३ । ३ । १२६		१३ उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९	
१४० ई हृदयोः ६ । ४ । ११३		२३६ उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५	
[उ]		१०४ उपसर्गादसमा ८ । ४ । १४	
२६३ उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २		१२० उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९	
२८६ उगितश्च ४ । १ । ६		१९४ उपसर्गो च ३ । २ । ९९	
६६ उगिदचां सर्वे ७ । १ । ७०		२०३ उपसर्गो योः ३ । ३ । ९९	
४ उगौददात्तः १ । २ । १९		२१६ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३०	
२६० उग्यति ४ । ४ । ३२		१७८ उपाद्य १ । ३ । ८४	
२०० उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १		१६० उपात्प्रतिषेधः ६ । १ । १३९	
११४ उत्तश्च मत्प्रया ६ । ४ । १०६		२७० उभादुदात्तो ५ । २ । ४४	
१२८ उत्तो वृद्धिर्लुकि ७ । ३ । ८९		७८ उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५	
२३८ उत्सादिभ्योऽम् ४ । १ । ८६		१२ उत्सृ सप्तः ६ । १ । ५१	
७६ उद ईत् ६ । ४ । १३९		१०७ उरत् ७ । ४ । ६६	
१७६ उदध्याः सक्तः १ । ३ । ५३		२३३ उरन्ममृति ५ । ४ । १५१	
२०७ उदितो वा ७ । २ । ५६		१२३ उश्च १ । १ । १२	
१३९ उदोऽयपूर्वस्य ७ । १ । १०२		१२९ उपविदजाश्रम्यो ०३ । १ । ३८	
२१ उदः स्यात्सम्भोः ८ । ४ । ६१		११२ उस्वपदान्तात् ६ । १ । ९६	
२३२ उदिभ्यां काकु ५ । ४ । १४८		[ऊ]	
११ उपदेयोऽङ्गु १ । ३ । २		४ ऊचल्लोऽङ्गुस्त्व १ । २ । २७	
१०९ उपदेयोऽप्रक्तः ७ । २ । ६२		२९३ ऊचुतः ४ । १ । ६६	

पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२०४	ऊतिपूति०	३।३।९७	३३	एकवचनं संयु०	२।३।४९
२१३	ऊरुत्तरपदा०	४।२।६९	२२५	एकविमक्ति	१।२।४४
१३६	ऊर्णोतेर्विभाषा	७।३।९०	१०८	एकाच्च उपदेशे०	७।२।१०
१३७	ऊर्णोतेर्विभाषा	७।२।६	६०	एकानो वशो०	८।२।३७
२२४	ऊर्णादिभ्यि०	१।४।६१	६६	एकाग्रुत्तरपदे णः	८।४।१२
[क]			२३९	एको गोत्रे	४।१।९३
२३६	कञ्जूरधूः	५।४।७४	१५	एकः पदान्तादति	६।१।१०९
१३९	कञ्जूरधूताम्	७।४।११	१४	एकि पररूपम्	६।१।९४
४९	कञ्ज उत	६।१।१११	३३	एहृस्वात्सन्मुठेः	६।१।६९
१४८	कञ्जश्च संयो०	७।२।४३	५९	एच इग्नस्वादेशे	१।१।४८
१३३	कञ्जश्च संयोगा०	७।४।१०	१०	एचोऽयथायावः	६।१।७८
४९	कतो द्विसर्व०	७।३।११०	१९१	एजेः लघ्	३।२।२८
१०९	कतो भार०	७।२।६३	८२	एत ईद्वहुवचने	८।२।८१
१८	कत्यकः	६।१।१२८	११७	एत ऐ	३।४।९३
६९	कस्विन्दधृक्	३।२।५९	२९	एततदोः	६।१।१३२
४९	कदुशानस्फुर०	७।१।९४	२७८	एतदः	५।३।५
११३	कद्ग्नोः स्वे	७।२।७०	१८८	एतिलुशास्त्र०	३।१।१०९
५५	कस्त्रेभ्यो ङीप्	४।१।५	२७८	एतेतो रथोः	५।३।४
२४१	कञ्जन्धक०	४।१।११४	१३२	एतेलिङि	७।४।२४
१८८	कद्ग्लोर्ण्यत्	३।१।१२४	१२	एयेधत्पूद्व्यु	६।१।८९
१५३	कद्ग्लोः	७।१।१००	२०२	एरच्	३।३।५६
२०२	कदोस्	३।३।५७	४७	एरनेकाचो०	६।४।८२
[ए]			९७	एकः	३।४।८६
७३	एकवचनस्य	७।१।३२	११२	एलिङि	६।४।६७

पुष्पाङ्कः	सूत्राणि	अध्यायसं- सूत्राङ्काः	पुष्पाङ्कः	सूत्राणि	अध्यायसं- सूत्राङ्काः
[ओ]			२११ कर्तृकरणयोः०	२।३।१८	
१४४ ओतः इयनि	७।३।७१		२१९ कर्तृकरणे०	२।१।३२	
१७ ओत्	१।१।१५		२२१ कर्मणा यममिमैति	१।४।३२	
१९५ ओदितश्च	८।२।४५		२०५ कर्मणि द्वितीया	२।३।२	
१४ ओमादोश्च	६।१।९५		१९० कर्मण्यङ्	१।२।१	
२३९ ओर्गुणः	६।४।२४६		१८४ कर्मसकर्मणा	३।१।८७	
३६ ओषि च	७।३।२०४		१७४ कणाय यमणे	३।१।१४	
१६७ ओः पुष्यगवरे	७।४।८०		२३३ कस्कादिषु च	८।३।४८	
५० ओः मुषि	६।४।८३		२६ कानाद्येडिते	८।३।१२	
[औ]			१७३ काव्यष	३।१।९	
५१ औरु भाषः	७।१।१८		२०१ कालमयवेलासु	३।३।१६७	
५१ औतोऽम्बयोः	६।१।९३		२५३ कालाडम्	४।३।११	
४४ औत्	७।३।११८		२३८ किति च	७।२।११८	
[क]			१०० किरादिषि	३।४।२०४	
१७५ कङ्कादिषोऽयङ्	३।१।२७		२७९ किमथ	५।३।२५	
२४१ कन्यायाः	४।१।११६		२७० किमिदंभ्यां योऽपः	५।२।४०	
२९८ कनिशातयोः	५।१।१२७		२७९ किमेतिदम्भ०	५।४।११	
११९ कर्मेर्गङ्	३।१।३०		२७७ किमोऽङ्	५।३।१२	
२४३ कम्पोजालुङ्	४।१।२७५		६३ किमः कः	७।२।२०३	
१९३ कर्णे यत्रः	३।२।८५		१५३ किरतो कन्दे	६।१।१४०	
१७५ कर्तारि कर्म०	१।३।१४		२८२ किंपततो	५।३।९२	
१८६ कर्तारि कृत्	३।४।६७		२७५ किमर्चनाम०	५।३।३	
९३ कर्तारि कृत्	३।१।६८		२२४ कुर्गादिभ्यः	२।२।१८	
२०९ कर्तुर्लभत०	१।४।४९		२७५ कु तिरोः	७।२।२०४	
			२८२ कुञ्जिते	५।७।७४	

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२६ कुन्धोः २ क २ ८ । ३ । ३७		२९६ कमुञ्च	३ । २ । १०७
२४९ कुमुदनङ्ग०	४ । २ । ८७	२७७ क्राति	७ । २ । १०५
२४३ कुदनादि०	४ । २ । १७२	६९ मित्रप्रत्ययस्य	८ । २ । ६२
१०४ कुहोभुः	७ । ४ । ६२	१९२ क्षिप् च	३ । २ । ७६
१९१ कृजो हेतु०	३ । २ । २०	२४२ क्षत्रादृषः	४ । १ । १३८
१०७ कृञ्जानुप्रयु०	३ । २ । ४०	१९५ छायो मः	८ । २ । ५३
३१ कृतक्षित०	१ । २ । ४६	१७० क्षुभादिषु च	८ । ४ । ३९
१८७ कृत्यस्तुटी०	३ । ३ । ११३	१३४ क्स्वराचि	७ । ३ । ७२
१८६ कृत्पाः	३ । १ । ९५	[ख]	
६९ कृदतिष्	३ । १ । ९३	२५ खरखसानयो०	८ । ३ । १५
९० कृन्मेजन्तः	१ । १ । ३९	२१ खरि च	८ । ४ । ५५
२८४ कृन्वसियोगे	५ । ४ । ५०	१९३ खित्यनन्वयस्य	६ । ३ । ६६
१०९ कृत्स्नमृत्तु०	७ । २ । १३	४४ ख्यत्वात्परस्य	६ । १ । ११२
२७४ केशाङ्गो०	५ । २ । १०९	[ग]	
२५४ कोटाङ्गम्	४ । ३ । ४२	४८ गतिश्च	१ । ४ । ६०
१०० किरङ्गति च	१ । १ । ५	१७७ गन्धनायक्षेप०	१ । ३ । ३२
१९४ चक्रयत्	१ । १ । २६	११५ गमहनजन०	६ । ४ । ९८
२०३ वक्षेर्मन्त्रित्वम्	४ । ४ । २०	११५ गमेरिट्पर०	७ । २ । ५८
९० क्वातोमुन्कमुनः	१ । १ । ४०	२३९ गगादिभ्यो यम्	४ । १ । १०५
१७३ वयचि च	७ । ४ । ३३	२५२ गहादिभ्यश्च	४ । २ । १३८
१७३ वयस्य विमाणा	६ । ४ । ५०	१३३ गाङ्कुटादि०	१ । २ । १
२४८ कमादिभ्यो युन्	४ । २ । ६१	१३३ गाङ् ङिति	२ । ४ । ४९
१११ कमः परस्मै०	७ । ३ । ७६	१०१ गातिस्यापु०	२ । ४ । ७७
२९१ मीनात्करणपूर्वात्	४ । १ । ५०	२६८ गुणवचन०	६ । १ । १२४
१६१ कपादिभ्यः आ	३ । १ । ८१	१३७ गुणोऽट्के	७ । ३ । ९१

प्राक्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
१३ गुणोऽर्तिसंयो०	७।४।२९	५३ इति ह्रस्वश्च	१।४।६
६९ गुणो यङ्ङुकोः	७।४।८२	७१ हेनयमयोरम्	७।१।२८
०६ गुरुधूपविच्छि०	३।१।२८	४७ हेयमन्त्रास्त्रीभ्यः	७।३।११६
०४ गुरोश्च हलः	३।३।१०३	३५ हेयः	७।१।१३
९० गेहे कः	३।१।१४४	२३ ह्रगोः कुक्	८।३।२८
५१ गोतो गिन्	७।१।९०	३१ हथाप्रातिपदि०	४।१।१
४० गोषाद्युन्यन्भि०	४।१।९४	[घ]	
५८ गोपयसोर्दत्	४।३।१६०		
२२ गोस्तद्धित०	५।४।९२	११९ चकि	६।१।११
५८ गोश्च पुरीषे	४।३।१४५	१८८ चजोः कुषि०	७।३।५२
२५ गोत्रियोरप०	१।२।४८	६१ चतुस्त्रिंशोऽसौ	७।१।९८
४४ ग्रहिण्यावभि०	६।१।१६	२२० चतुर्थी तदर्था०	२।१।३६
६४ ग्रहोऽतिष्ठि	७।२।३७	२१२ चतुर्थी सम्प्रदाने	२।३।१३
४७ ग्रामजनवन्धु०	४।२।४३	२५९ चरति	४।४।८
५१ ग्रामाद्यन्त्राभौ	४।२।९४	१९० चरेष्टः	३।२।१६
[घ]		१७ चादयोऽजले	१।४।५७
		२३४ चार्थे इन्द्रः	२।२।२९
०२ घञि च भाव०	६।४।२७	१४६ चिणोऽङ्कु	६।४।१०४
१३ घुमास्यागाश०	६।४।६६	१४६ चिण् ते पदः	३।१।६०
४३ घञिति	७।३।१११	१८१ चिण्भाचकर्म०	३।१।६६
११ घटसिद्धाव०	६।४।११९	३३ चुद्	१।३।७
[छ]		७० चोः कुः	८।२।३०
		७६ चो	६।३।१३८
१४ छमो ह्रस्वादचि	८।३।३२	१९८ च्युः शृङ्गुन्प्रसिके	६।४।१९
१३ छसिदसौश्च	६।१।११०	१०१ छि लुकि	३।१।४३
१७ छसिदयोः	७।१।१५	१०२ छोः सिच्	३।१।४४
१६ छिच	१।१।५३		

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२८४ व्यो च	७।४।२६	२८१ ज्यादादीयसः	६।४।१६०
[छ]		२०४ ज्वत्वर०	६।४।२०
२०५ छादेघेऽद्भ्युपसर्गस्य	६।४।१६	[झ]	
२७ छे च	६।१।७१	२२ झयो होऽप्यतर०	८।४।६२
[ज]		२१८ झयः	५।४।१११
७९ जक्षित्यादयः	६।१।६	२४९ झयः	८।२।१०
२४२ जनपदशब्दात्	४।१।१६८	२१ करो करि सयणे	८।४।६५
२४८ जनपदे छप्	४।२।८१	९ सलं जश् झशि	८।४।५३
१५९ जनसनल्लङ्गाम्	६।४।४२	२० सलं जशोऽन्ते	८।२।३९
१४६ जनिषध्योश्च	७।३।३५	१०९ सलो कश्चि	८।२।२६
४० जराया जरस०	७।२।१०२	१२४ सपस्योर्धो०	८।२।४०
१९७ जल्पमिक्ष०	१।२।१५५	११७ सस्य रत्	३।४।१०५
५६ जयशसोः शि	७।१।२०	९९ सेतुंश्च	३।४।१०८
४२ जसि च	७।३।१०९	९३ शोऽन्ते	७।१।३
१७ जसः शी	७।१।१७	[ट]	
१४० जहातिश्च	६।४।११६	३५ टादितिष्ठा०	७।१।१२
२०७ जहातिश्च वि.य	७।४।४३	२८६ टिड्ढाणम्०	४।१।१५
२९२ जातेरलीविषया०	४।१।६३	११५ टित आ मने०	३।४।७९
२५५ जिह्वामूलाहु०	४।३।६२	५७ टेः	६।४।१४३
२३९ जीवति ह	४।१।१६३	२६७ टेः	६।४।१५५
१३८ क्षुधि च	७।३।८३	२०३ श्वितोऽभ्युच्	३।१।८९
१३८ क्षुरोत्यादिभ्यः	२।४।७५	[ठ]	
१६२ कृशन्मुमुषु०	३।१।५८	२५५ टगायस्थानेभ्यः	४।३।७५
१४६ कान्नोर्जा	७।३।७९	२४२ टस्येकः	७।१।५०
२८० क्य च	५।३।६१		

अकारादिघर्णानुक्रमः	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
[ङ]		२८३ तत्प्रकृतवचने	५।४।२१
इति च	१।१।२५	२६६ तत्प्रयोजको हं०	१।४।५५
इः सि धुट्	८।३।२९	२५३ तत्र जातः	४।३।२५
इक्षतः विवः	३।३।८८	२६६ तत्र तस्येव	५।१।११६
[ढ]		२५४ तत्र मवः	४।३।५३
दो द्वे लोपः	८।३।१३	२६२ तत्र साधुः	४।४।९८
दूलोपे पूर्वस्य	६।३।१११	२४५ तत्रोद्धृतम्०	४।२।१४
[ण]		२२६ तत्रोपपदम्	३।१।९२
णमुत्तमो वा	७।१।९१	२४७ तदर्थते	४।२।५९
णिचश्च	१।३।७४	२६५ तदर्हति	५।१।६३
णिजां प्रयागाम्	७।४।७५	२४८ तदस्मिन्नस्तीति	४।२।६७
णेभिर्दुभुम्यः	३।१।४८	२६९ तदस्य सजाते	५।२।३६
णेनिटि	६।४।५१	२७३ तदस्यास्तयसि०	५।२।९४
णो नः	६।१।६५	७१ तदोः सः सव०	७।२।१०६
णौ चट्सुप०	७।४।१	२५६ तद्रूप्यति	४।३।८५
पासभन्यो०	३।३।१०७	२१८ तदिताः	४।१।७६
उत्सूचो	३।१।१३३	२२२ तद्विषयौत्तर०	२।१।५१
[त]		२२२ तद्वितेष्वया०	७।२।११७
तानावात्मने०	१।४।१००	२४३ तद्राजस्य	२।४।६२
त आगतः	४।३।७४	२६१ तद्रहति रय०	४।४।७६
तुक्ते कृति	६।३।१४	१२९ { तनादिभ्यः	३।१।७९
तुक्परस्य०	५।४।८६	१५८ { तनादिभ्यः	२।४।७९
तुक्पः	२।१।२२	१८२ तनोतेर्षकि	६।४।४४
तुक्पः समाना०	१।२।४२	११ तारस्तत्कालस्य	१।१।७०

एवमिति	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
तद्वाङ्माः	४।१।१७४	११५ यासः से	३।४।८०
न मीतम्	५।१।३७	६७ यो न्यः	७।१।८७
न तुल्यम्	५।१।११५	[द]	
न दीव्यति०	४।४।२		
न निर्वृत्तम्	४।२।६८	२५१ दधिणापश्चात्०	४।२।९८
न निर्वृत्तम्	५।१।७९	२६५ दग्धादिभ्यो यत्	५।१।६६
न प्रोक्तम्	४।३।१०१	१४२ दधस्तायोश्च	८।२।३८
न रक्तं रागात्	४।२।१	१९६ दधातेर्हिः	७।४।४२
प्राग्धातोः	१।४।८०	२७४ दन्त उन्नत०	५।२।१०६
मपावेक०	८।१।२२	१२१ दयायासश्च	३।१।३७
र्लि	८।४।६०	६३ दध	७।२।१०९
ः पि	८।४।४३	१३० दध	८।२।७५
ी सत्	३।२।१२७	१७७ दाणश्च सा च०	१।३।५५
मदादिपु	३।२।६०	६० दादेर्धातोर्धः	८।२।३२
मदादीनामः	७।२।१०२	१४१ दाधा प्यदाप्	१।१।२०
मदादीनि च	१।१।७४	१९८ दाप्तीक्ष्णम्०	३।२।१८२
मचक्षुरोः	७।२।९९	३२२ दिक्पूर्वपदाद०	४।२।१०७
म्रयः	६।३।४८	२२१ दिक्संज्ञये संज्ञा०	२।१।५०
म्रयः	७।१।५३	२५४ दिगादिभ्यो यत्	४।३।५४
ः संप्रसारणं च	५।२।५५	२३७ दित्यदित्या०	४।१।८५
मपावेकवचने	७।२।९७	६२ दिव उत्	६।१।१३१
मामौ द्वितीया०	८।१।२३	६२ दिव औत्	७।१।८४
मादो ही	७।२।९४	१४३ दिवादिभ्यः यत्	३।१।६९
[थ]		१४५ दीप्तो मुडाचि	६।४।६३
लि च सेटि	६।४।१२१	१४६ दीपजननुष०	३।१।६१
		१३२ दीर्घ इणः किति	७।४।६९

पृष्ठाङ्काः	गूत्राणि	अध्यायानु- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	गूत्राणि	अध्यायानु- सूत्राङ्काः
१९४	निद्रा	३।२।१०२	६७	पथिमस्युनु०	७।१।८५
१९५	निद्रायां नेटि	६।४।५२	३५	पदान्तस्य	८।४।३७
४	नीचैरनुदात्तः	१।२।३०	२७	पदान्ताद्वा	६।१।७६
८०	भुज्यमर्जनीय०	८।३।५८	२२८	परवक्षिर्द्धं द्व०	२।३।२६
५१	नृ च	६।४।६	३२	परश्च	३।१।२
२६	मन्ये	८।३।१०	९४	परस्मैपदानाम्	३।४।८२
१०९	नेटि	७।२।४	२४५	परिवृतो रयः	४।२।१०
१९२	नेहृषदि कृति	७।२।८	१७६	परिष्यवेम्यः	१।३।१८
६४	नेदमदसोरफोः	७।१।११	१७८	परैर्मृषः	१।३।८२
५४	नेयङ्गुयङ्ख्याना०	१।४।४	९४	पयोक्षे लिट्	३।२।११५
१०४	नेर्गदनदपत०	८।४।१७	८	परः सन्निकरः	१।४।१०९
१७६	नेर्धिक्षः	१।३।१७	२७६	पर्यभिन्म्याञ्च	५।३।९
६८	नोपधायाः	६।४।७	१११	पात्राप्यास्या०	७।३।७८
२६२	नीवयोधर्म०	४।४।९१	२३२	पादस्य लोपी०	५।४।११८
१७३	नः वये	१।४।१५	७५	पादः पत्	६।४।१३०
[प]			२३५	पिता मात्रा	१।२।७०
			२४६	पितृम्यमागुल०	४।२।३६
२६५	पङ्क्तिर्धिशति	५।१।५९	१०३	पुगन्तलपूप०	७।३।८६
२९३	पङ्गोश्च	४।१।६८	२५	पुमः सख्यम्यरे	८।३।६
१९५	पचो वः	८।२।५२	२००	पुषः संशायाम्	३।२।१८५
२२०	पञ्चमी मयेन	२।१।३७	११५	पुषादियुता०	३।१।५५
७३	पञ्चम्या अत्	७।१।३१	२८९	पुंशेत्पादास्या०	४।१।४८
२७५	पञ्चम्यास्तसिल्	५।३।७	२०५	पुंति संश०	३।३।११८
२२०	पञ्चम्याः सोष्ठा०	६।३।२	८१	पुंसोऽनुद्	७।१।८९
४५	पतिः समास एव	१।४।८	३३२	पुर्णादिमापा	५।४।१४९
२६८	पत्यन्तपुरो०	५।१।१२८			

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
१२ पूर्वजातिदम्	८।२।१	२६३ प्राक् प्रीताभ्यः	५।१।१
२१२ पूर्वपदात्संज्ञा०	८।४।३	२१४ प्राक्कडायात्०	२।१।३
३८ पूर्वपराधर०	१।१।३४	२८२ प्रागिवात् कः	५।३।७०
१७७ पूर्ववसनः	१।३।६२	२६१ प्राग्वितायात्	४।४।७५
२७२ पूर्वोदिनिः	५।३।८६	२७५ प्राग्दिशः	५।३।१
३९ पूर्वोदिभ्यो नव०	७।१।१६	२५९ प्राग्वहेत्यक्	४।४।१
२२१ पूर्वपराधरोत्तर०	२।२।१	२६४ प्राग्वहेत्यम्	५।१।१८
९४ पूर्वोऽभ्यासः	६।१।४	२८७ प्राचां क्तत्तदितः	४।१।१७
२६७ वृष्वादिभ्य इ०	५।१।१२२	२७३ प्राग्विद्यादा०	५।२।९६
१८८ पोरुपधात्	३।१।९८	२०८ प्रातिपदिकार्थ०	२।३।४६
१७८ प्रकारवचने धात्	५।३।२३	१७ प्रादयः	१।४।५८
२८० महत्त्वैकाच्	६।४।१६३	१७८ प्राद्वहः	१।३।८१
२८३ महादिभ्यश्च	५।४।३८	२२८ प्राताप्ते च	२।२।४
४५ प्रत्ययलोपे	१।१।६२	२५४ प्रावभयः	४।३।३९
२८९ प्रत्ययस्वात्	७।३।४४	२५४ प्रावृणश्च	४।३।२६
४५ प्रत्ययस्य हुक्०	१।१।६१	२५३ प्रावृण एण्यः	४।३।१७
२५२ प्रत्ययोत्तरपद०	७।३।९८	१९१ प्रियचरो यदः	३।२।३८
३१ प्रत्ययः	३।१।१	१६ मुतप्रगल्भाः	६।१।१२५
१९ प्रथमचर०	१।१।३३	१६३ प्यादीनां ह्रस्वः	७।३।८०
३१ प्रथमयोः	६।१।१०२		
२१६ प्रथमाभिर्दिष्टम्	१।२।४३		
७२ प्रथमायाश्च	७।२।८८		
२५६ प्रथमप्रति	४।३।८३		
२६९ प्रमाणे द्वय०	५।२।३७		
२८० प्रशास्यस्य भः	५।३।६०		
२६० प्रहरणम्	४।४।५७		

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२८१ बहोर्लोपो०	६।४।१५८	७३ म्यसोऽप्यम्	७।१।३०
२८३ यद्वल्गार्या०	५।४।४२	१४९ अस्तत्रोरोपघ०	६।४।४७
२८९ यद्वादिभ्यश्च	४।१।४५	१९८ आजमास०	३।२।१७७
२४० याद्वादिभ्यश्च	४।१।९६	[म]	
१३५ भुव ईट्	७।३।९३	६६ मयथा बहुलम्	६।४।१२८
१३५ भुवो घञिः	२।४।५३	२५३ मत्पान्नः	४।३।८
१३५ भुवः पञ्चा०	३।४।८४	१९२ मनः	३।२।८२
[म]		१८ मय उजोयोषा	८।३।१३
१८३ मजेश्व निणि	६।४।३३	२५६ मयट् च	४।३।८२
९५ भवतेरः	७।४।७३	२५८ मयङ्वैत०	४।३।१४३
६८ भव्य टेलोपः	७।१।८८	१४५ महिजनशोर्हालि	७।१।६०
१७९ भावकर्मणोः	१।३।१३	१०० माकि छट्	३।३।१७५
२०१ भावे	३।३।१८	२४१ मातुवत्संख्या०	४।१।११५
२४६ भिक्षादिभ्योऽण्	४।२।३८	२४९ मातुपभायाश्च०	८।२।९
१९९ भिक्षासेना०	३।२।१७	१६७ मितां ह्रस्वा	६।४।९२
१३८ मियोऽप्यतरस्याम्	६।४।११५	५६ मिदचोऽप्या०	१।१।४७
१३८ भीष्मिभृदु०	३।१।३९	१४५ मीनातिमिनो०	६।१।५०
१५८ } भुजोऽनघने	१।३।६६	५ मुखनासिका०	१।१।८
१७७ }		१८८ मृजेर्धिमापा	३।१।११३
९४ भुयो धुक्	६।४।८८	१८९ मृजेर्ध्वदिः	७।२।११४
१३ भूयादयो धातवः	१।३।१	९७ मेर्निः	३।४।८९
१०१ भूमुवोस्तिष्ठि	७।३।८८	२२ मोऽनुस्वारः	८।३।२३
१४१ भृशमित्	७।४।७६	६३ मो नो धातोः	८।२।६४
१८९ मोर्ज्यं मस्ये	७।३।६९	२३ मो रात्रि समः	८।३।२५
२७ मोमयोअपो०	८।३।१७		

पुष्पाङ्काः	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पुष्पाङ्काः	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
१५४	प्रियतेर्लुङ्	१।३।६१	२५२	मुष्मदस्मदोन्म	४।३।१
१९६	म्येक्ष	८।२।६५	९२	मुष्मदुपपदे	१।४।१०५
[य]			२९४	यूनस्तिः	४।१।७७
१७१	यहोप्रवि च	१।४।७४	७२	यूयवयो जमि	७।२।९६
१७१	यहो वा	७।३।९४	४६	यू रन्यास्यौ	१।४।३
४१	यन्नि भयू	१।४।१८	१६०	ये च	६।४।१०९
१०३	यजयाच०	३।३।९०	२४२	ये वामाव०	६।४।१६८
२३९	यजमोक्ष	२।४।६४	१५९	ये विमाता	६।४।४३
२८७	यजक्ष	४।१।१६	७३	योप्रवि	७।२।८९
९४०	यमिमोक्ष	४।१।१०१	८३	यः ली	७।२।११०
२७०	यत्तदेनेम्यः	५।२।३९	[र]		
१०	यथार्णवमनु०	१।३।१०	२६७	र क्ली०	६।४।१६१
११३	यमरमनमा०	७।२।७३	२६०	रक्षति	४।४।१३
२०	यरोऽनुना०	८।४।४५	१९४	रदाग्या नि०	८।९।४२
३३	यसात्प्रायय०	१।४।१३	१४४	रथादिम्वक्ष	७।२।४५
१००	यस्य हलः	६।४।४९	२०६	रलो व्यु०	१।२।२६
५६	यस्येति च	६।४।१४८	६२	रपाग्याम्	८।४।१
५९	याडावः	७।३।११३	२३५	राजदन्तादिषु	२।२।३१
९९	यातुद् पर०	३।४।१०३	१९३	राजनिमुषिक्०	३।२।९५
७०	मुक्तेरुमासे	७।१।७१	२४२	राजदन्तगुणम्	४।१।१३७
७२	मुवायो द्विव०	७।२।९२	२२७	राश्राहःसगि०	५।४।९१
१८९	मुतेरनाही	७।१।१	२२७	राशःकाहाः	२।४।२९
७४	मुष्मदस्मदोः पत्नी०	८।१।२०	४९	राजस्य	८।२।२४
७३	मुष्मदस्मदोन्मा०	७।२।८९	५९	रापो इति	७।९।८५
७४	मुष्मदस्मदुपपदे	७।१।२०	१९८	राश्रः	६।४।२१

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- मूत्राणाः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- मूत्राङ्काः
२५० राष्ट्राचार०	४।२।९३	९५ लिट् च	३।४।११५
१२३ रिट् शयम्०	७।४।२८	१२५ लिट्चन्यनर०	२।४।४०
९६ रि च	७।४।५१	१२४ लिट्चभ्या०	६।१।१७
१७० रीयदुपपत्य च	७।४।९०	१५० लिपिसिचि०	३।१।५३
२४६ रीट् कृतः	७।४।२७	१३४ रुग्ना बुद्ध०	७।३।७३
१५५ रुधादिभ्यः भम्	३।१।७८	१२७ रुचि च	२।४।३
२४२ रेवत्यादिभ्य०	४।१।२४६	१०० रुह्	३।२।११०
२८ रोऽमुपि	८।२।६९	९९ रुह्लर्लुह्	६।४।७१
२८ रो रि	८।३।१४	१२६ रुह्सनोर्घस्त	२।४।३७
६३ रोः मुपि	८।३।२६	९६ रुटाः प्रथमस्त	२।४।८५
८० रौक्पधायाः	८।३।७६	२४९ रुपि युक्तयद्	१।२।५१
[ल]		२४४ रुविरोये	४।२।४
१२८ लङः शाकटा०	३।४।१११	१९७ लुटाः कटा	३।३।१४
१९६ लटाः शतृ०	३।२।१२४	९७ लुट् रोपे च	३।३।१६
१८५ लट् स्मे	३।२।११८	९७ लोट् च	३।३।१६२
१४ लयाकलदिते	१।३।८	९७ लोटो लङ्वात्	३।४।८५
१०० लिङाशिपि	३।४।११६	११४ लोपभास्यान्य०	६।४।१०७
११७ लिङः सीयुट्	३।४।१०२	१४० लोपो यि	६।४।११८
९९ लिङः सलोपो०	७।२।७९	९९ लोपो व्योर्वलि	६।१।६६
१०१ लिट्निमित्ते	३।३।१३९	१२ लोपः शाक०	८।३।१९
१३४ लिट्सिचा०	१।२।११	२७३ लोमादि०	५।२।१००
१६३ लिट्सिचो०	७।२।४२	९१ लः कर्मणि च	३।४।६९
११६ लिट्साम्यो०	३।४।८१	९१ लः परस्मैपदम्	१।४।९९
९४ लिटि धातो०	६।१।८	२०५ ल्युट् च	३।३।११५
१९६ लिटः कान्त्या	३।२।१०६	१९५ स्वादिभ्यः	८।२।४४

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
[य]		२४६ वायूतृपिपु०	४।२।३१
१३६ वच उम्	७।४।२०	३६ वावसाने	८।४।५६
१२४ वचिस्त्वपि०	६।१।१५	२७ वा शरि	८।३।३६
१०६ वदवज्रद्वयन्त०	७।२।३	१८६ वा सरूपो०	१।१।९४
१८८ वयसि प्रथमे	४।१।२०	६१ वाह ऊह्	६।४।१३२
२४९ वरणादिभ्यश्च	४।२।८२	१५४ विम इह्	१।२।२
२५५ वर्गान्ताश्च	४।३।६३	१९२ विह्वनोरनु०	६।४।४१
२६८ वर्णद्वयादिभ्यः	५।१।१२३	१२९ विदांकुर्व०	३।१।४१
२८८ वर्णादनुदात्तात्तो०	४।१।१९	१९७ विदेः षतु०	७।१।३६
१८५ वर्तमानसामी०	३।३।१३१	१२९ विदो लटो वा	३।४।८३
९१ वर्तमाने छट्	१।२।१२३	२५५ विद्यायोनि०	४।३।७७
५० वर्गान्वध	६।४।८४	९९ विधिनिमग्न०	१।३।१६१
६१ वसुसंस्तु०	८।२।७२	२८१ विन्मत्तोरुह्	५।३।६५
८१ वसोः सम्प्र०	६।४।१३१	१७६ विपण्य्यां जेः	१।३।१९
२७४ वाचोमिनिः	५।२।१२४	२९ विप्रतिरेधे	१।४।२
१४३ वा जुप्रमु०	६।४।१२४	३३ विमक्षिध	१।४।१०४
६० वा हुरमुह०	८।२।३३	१४४ विमाया प्रापेह्	२।४।७८
८६ वा नपुंशकस्य०	७।१।७९	५८ विमायादिरतोः	६।४।१३६
१० वान्तो पि प्रथमे	६।१।७९	१८३ विमायाविम्बानु०	७।१।६९
११२ वाग्यस्य संयो०	६।४।६८	१४८ विमाया येः	७।३।५८
२१ वा पदान्ताश्च	८।४।५९	४९ विमाया वृत्तीया०	७।१।९७
२८२ वा षट्पदान्	५।३।९३	५२ विमाया दिह्	१।१।२८
१११ वा झ्याञ्	३।१।७०	१३३ विमाया ह्रस्व०	२।४।५०
२४४ कामदेवाङ्गुय०	४।२।९	२८४ विमाया कति कान्तुर्वे	५।४।६२
५५ यमि	१।४।५	२८१ विमान्तु लुटो०	५।३।६८
५४ याम्गलोः	६।४।८०		

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राणां	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्याय- सूत्राणां
२५० राध्यावार०	४।२।९३	१५ लिट् च	३।४।
१२३ रिट् शयम्०	७।४।२८	१२५ लिङ्गन्यतर०	२।४।
१६ रि च	७।४।५१	१२४ लिङ्गम्मा०	६।१।
१७० रीयदुपघस्य च	७।४।९०	१५० लिपिलिचि०	३।१।
२४६ रीट् क्तः	७।४।२७	१३४ रुम्वा रुट्०	७।१।
१५५ रुधादिभ्यः भम् ३।१।७८		१२७ रुफि च	२।४।
२४२ रेवत्यादिभ्य० ४।१।१४६		१०० रुट्	३।२।
२८ रोऽसुपि	८।२।६९	१९ रुट् रुट् रुट्	६।४।
२८ रो रि	८।३।१४	१२६ रुट्सनोर्षल्ल	२।४।
६३ रोः सुपि	८।३।१६	१६ रुटः प्रथमस्य	२।४।
८० रोरुपपायाः	८।२।७६	२४९ रुपि युववद्	१।२।
[ल]		२४४ रुविशेषे	४।१।
१२८ ललः शाकटा०	३।४।१११	१९७ लटः लट्	३।१।
१९६ लटः वतु०	३।२।१२४	१७ लट् शेषे च	१।१।
१८५ लट् स्मे	३।२।११८	१७ लोट् च	३।१।
३४ लशक्तदिते	१।३।८	१७ लोटो लङ्गवत्	३।४।
१०० लिङाशिपि	३।४।११६	११४ लोपभास्यान्य०	६।४।
११७ लिङः लीयुट्	३।४।१०२	१४० लोपो यि	६।४।
९९ लिङः सलोपो०	७।१।७९	१९ लोपो व्योर्बलि	६।१।
१०१ लिङ्निमित्ते	३।३।१३९	१२ लोपः शाक०	८।१।
१३४ लिङ्सिचा०	१।२।११	२७३ लोमादि०	५।२।
१६३ लिङ्सिचो०	७।२।४२	११ लः कर्मणि च	३।४।
११६ लिट्सहस्यो०	३।४।८१	११ लः पररमेपदम्	१।४।
१४ लिटि घातो०	६।१।८	२०५ ल्युट् च	
१९६ लिटः कानज्या	३।२।१०६	१९५	

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
[व]			
१३६ वच उम्	७।४।२०	२४६ वास्तुनिष्ठु०	४।२।३१
१२४ वचिस्ववि०	६।१।१५	३६ वावसाने	८।४।५६
१०६ वदप्रजद्वल्यन्त०	७।२।३	२७ वा शरि	८।३।३६
२८८ वयसि प्रथमे	४।१।२०	१८६ वा सुरुषो०	३।१।९४
२४९ वरणादिभ्यश्च	४।२।८२	६१ वाह ऊह्	६।४।१३१
२५५ वर्णान्ताश्च	४।३।६३	१५४ विज इह्	१।२।२
२६८ वर्णह्रदादिभ्यः	५।१।१२३	१९२ विह्वनोरनु०	६।४।४१
२८८ वर्णादनुदात्तात्तो०	४।१।३९	१२९ विदांनुर्व०	३।१।४१
१८५ वर्तमानसामी०	३।१।१३१	१९७ विदेः शत्रु०	७।१।३६
९१ वर्तमाने लट्	१।२।१२३	१२९ विदो लटो वा	३।४।८३
५० वर्गाम्यश्च	६।४।८४	२५५ विद्यायोगि०	४।३।७७
६१ वसुगन्तु०	८।२।७२	९९ विधिनिमित्तम्	१।३।१६१
८१ वसोः सम्प्र०	६।४।१३१	२८१ विन्मतोर्नुह्	५।३।६५
२७४ वाचो गिमिनिः	५।२।१२४	१७६ विगम्यां जेः	१।३।१९
१४३ वा वृषमु०	६।४।१२४	२९ विमतिरे	१।४।२
६० वा हुरहुर०	८।२।३३	३३ विमक्तिश्च	१।४।१०४
८६ वा नपुनरस्व०	७।१।७९	१४४ विमाणा प्रापेह्	२।४।७८
१० वान्तो पि प्रत्यये	६।१।७९	५८ विमाणादिरतोः	६।४।१३६
११२ वाचस्पत्य संसी०	६।४।६८	१८३ विमाणाधिगन्तु०	७।१।९९
२३ वा पदान्तरस्व	८।४।५९	१४८ विमाणा येः	७।३।५८
२८२ वा बहुनाम्	५।३।९३	४९ विमाणा वृत्तीया०	७।१।९७
१११ वा भ्राता०	३।१।७०	५२ विमाणा दिह्	१।१।२८
२४४ वनदेवाहुय०	४।२।९	१३३ विमाणा लट्	१।४।५०
५९ वमि	१।४।५	२८४ विमाणा लुक् वा लुट्	५।४।५१
५४ वाम्यतोः	६।४।८०	२८१ विन्मत्त मुने०	५।३।६८

पृष्ठ क्रः ग्रन्थानि	अध्याय- सूचिकाः	व्याख्याः ग्रन्थानि	अध्याय- सूचिकाः
११९ विभागेष्टः	८।३।७९	२६३ मरीयादत्त०	५।१।६
१३७ विभागेष्टोः	१।२।३	६३ मरीयि	८।४।४९
१२ विरामो०	१।४।११०	१४८ मरीयोः सारः	७।४।६१
२२३ विशेषार्थे प्रितो०	२।१।५७	१३४ शाल इगु०	१।१।४५
७१ विधस्य वगु०	६।३।१२८	२२ शरछोष्टि	८।४।६३
२५ } विमर्शनीय०	८।३।३४	७२ श्रुतो न	७।१।२९
२७ }		१९ शान्	८।४।४४
२५२ वृद्धावृत्तः	४।२।११४	२९३ शार्ङ्गरेखा०	४।१।७३
१२ वृद्धिरेणू	१।१।१	१८८ शास इदम्	६।४।३४
१२ वृद्धिरेणि	६।१।८८	१२५ शासवसि०	८।३।६०
३५२ वृद्धिर्यस्याचा०	१।१।७३	२५० शिखाया वक्त्र	४।२।८९
१२१ वृद्धयः स्वसुतोः	१।३।९२	२४ शि गुरु	८।३।३१
१३९ युतो वा	७।२।३८	२६० शिखम्	४।४।५५
६९ येरपृक्तस्य	६।१।६७	२४१ शिखदिम्बोऽणू	४।१।११२
२८९ योतो गुण०	४।१।४४	५६ शि सर्वनाम०	१।१।४२
१७८ व्याख्या०	१।३।८३	१३२ शीहो कद्	७।१।६
७० मध्यमरज०	८।२।३६	१३२ शीहः सार्व०	७।४।२१
२६९ मीहिशाख्योर्दक्	५।२।२	२६१ शीलम्	४।४।६१
२७४ मीक्षादिभ्यश्च	५।२।११६	२४५ शुक्राद्वयम्	४।२।२६
[अ]		१९५ शुभः कः	८।२।५१
१५३ शदेरिच्छतः	१।३।६०	१३९ सुहृदां हस्तः	१।४।१२
८६ शप्श्यनोर्नित्यम्	७।१।८१	१५० श्वे मुचादी०	७।१।५९
२६० शब्ददुर्दुं क०	४।४।३४	१२ शेषात्कर्तरि	१।३।७८
१७५ शब्दवैकल्यहा०	३।१।१७	२३३ शेषादिमापा	५।४।१५४
२५४ शरीरव्यवस्था	४।३।५५	२५० शेषे	४।२।९२

अकारादियर्णानुक्रमः

पद्यादः पञ्चमि	अध्यायपर- पद्यादः	पद्यादः पञ्चमि	अध्याय- पद्यादः
१३ शोरे प्रथमः १।४।१०८		२६८ सख्युयः ५।१।	
७२ शोरे लोचः ७।२।९०		१६४ सत्पापपादः १।१।	
४२ शोरो प्यसलि १।४।७		२९३ स नपुंसकम् २।४।	
२२९ शोरो वहुः २।२।२३		१०६ सनाद्यन्ता धा० १।१।	
१३० असोरातोषः ६।४।१११		१९७ सनाशंस० ३।२।	
१६६ आसरातोषः ६।४।२३		१६९ सनि प्रशुद्धोऽथ ७।२।	
१४० आम्बसायोस्तः ६।४।११२		१६८ सन्दहोः ६।१।	
११३ भुवः गृ व ३।१।७४		१२० सन्दतः ७।४।	
२७२ धोदिवंसु० ५।२।८४		१२० सन्दल्लु० ७।४।	
१४८ धयुकः किति ७।२।११		२७२ सपूषाय ५।२।	
१२८ शो ६।१।१०		२२१ सप्तमी धौगैः २।१।	
६७ धयुवमयोना० ६।४।११३		२२९ सप्तमीविशेषणे २।२।	
[प]		२१३ सप्तम्यधिकरणे च २।१।	
२७१ पट्कृतिकति० ५।२।५१		२७६ सप्तम्याल्ल ५।१।	
६२ पट्चतुर्ध्वश्च ७।१।५५		१९३ सप्तम्यां जनेर्द्धः ३।२।	
४५ पङ्क्त्योऽङ्क् ७।१।२२		२६२ सभाया यः ४।४।	
१२४ पङ्क्तोः कः सि ८।२।४१		२१४ समर्थाः पदविधिः २।२।	
२२१ पङ्क्ती २।२।८		२३७ समर्थानां प्रथमा० ४।१।	
२१२ पङ्क्ती शोरे २।३।५०		१७६ समवप्रविभ्यः १।३।	
२८८ पिडोरादिभ्यश्च ४।१।४१		१६० समवाये च ६।१।	
१९७ पः प्रत्ययस्य १।३।६		१७७ समस्तृतीया० १।३।	
१९ हुना हुः ८।४।४१		२०६ समानकर्तृका० ३।४।	
६८ प्लान्ता पट् १।१।२४		२०७ समासेऽनञ्पूर्वे ७।१।	
[स]		५ समाहारः स्त० १।१।	
४४ सख्युरसम्बुद्धो ७।१।९२		७६ समाः समि ६।३।	

शृङ्गाः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	शृङ्गाः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
२५ समः सुटि	८।३।५	६१ सावनहुहः	७।१।८
३२ सरुमाणामेक०	१।२।६४	२४५ सास्य देवता	४।२।२
१५ सर्वत्र विमा०	६।२।१२२	१४० सिचि च पर०	७।२।४
४३ सर्वनामस्थाने	६।४।८	११० सिचि वृद्धिः	७।२।
३७ सर्वनाम्नः	७।१।१४	१०२ सिञ्जभ्यस्त०	१।४।१०
५२ सर्वनाम्नः स्याद्	७।१।१२४	१५६ सिपि घातो र्घा	८।२।७
२६४ सर्वभूमिभूषिणी०	५।१।४१	११८ सुट् तिथोः	३।४।१०
२७७ सर्वस्य सोऽप्य०	५।३।६	४० सुडन्पुंसकस्य	१।१।४
३७ सर्वादीनि	१।१।२७	१७२ सुप आत्मनः	१।१।८
२७७ सर्वैकान्य०	५।३।१५	३५ सुपि च	७।३।१०
११७ सवाम्याम्	३।४।९१	१७२ सुपो घातु०	२।४।७
२७ ससञ्जो हः	८।२।६६	३२ सुपः	१।४।१०
२१४ सह सुभा	२।१।४	८ सुतिङन्तम्	१।४।१४
७७ सहस्य सभिः	६।३।९५	१९२ मुप्यजातो	३।२।७८
१२४ सहिषो०	६।३।११२	२३३ मुहद्दुह्दीमिवा०	५।४।१५
१९१ सहे च	३।२।९६	१४७ सुमिहो०	६।१।५८
६२ सहेः साहः साः	८।३।५६	१४३ सेऽतिचि	७।२।५७
२८४ सापदाजोः	८।३।१११	१७ सेऽतिचि	१।४।८७
२११ सापद्वर्तमं क०	१।४।४२	२९ सेऽतिचि लोपे	१।१।१३४
७८ सान्तामदतः	६।४।१०	२५६ सोऽस्य निवा०	४।३।८९
७४ साम आहम्	७।१।३३	२३३ सोऽपरादो	८।१।३८
२५३ सापंचिरम्पद्धे०	४।३।२३	२४५ सोमाद्व्यण्	४।२।१०
११३ सार्वपातुक्रमणिन्	१।२।४	६६ सो च	६।४।१३
९३ सार्वपातु०	७।३।८४	२२३ संख्यापूर्णे	२।१।५२
१७९ सार्वपातुके षट्	१।१।६७	२७० संख्याया अय०	५।२।४२

अकारादिष्वर्णानुक्रमः

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायप- सूत्राङ्काः
२३२ संख्यासुर्वस्य	५।४।१४०	२३० त्रियाः पुत्र०	६।३।
१६० संपरिम्यां क०	६।१।१३७	२३८ स्त्रीपुंसाम्याम्	४।१।
६१ संप्रसारणाच्च	६।१।१०८	२४१ स्त्रीभ्यो ढक्	४।१।१
५२ संबुद्धौ च	७।३।१०६	१४१ स्वाभ्योरिष्य	१।२।
१८ संबुद्धौ षाक्	१।१।१६	३५ स्थानिवदा०	१।१।
२०९ संघोषने	२।३।४७	९ स्थानेऽन्तरत्तमः	१।१।
२५४ संभूते	४।३।४१	८० सृष्टोऽनुदके	३।२।
१९४ संयोगादेराती	८।२।४३	१५२ स्फुरतिस्फु०	८।३।
१ संयोगान्तस्य लो०	८।२।२३	१०० स्तोत्रे लङ् च	३।३।१
१०३ संयोगे गुह	१।४।११	९६ स्यतासी	३।१।
२५९ संसृष्टे	४।४।२२	१८० स्यसिच्मी०	६।४।
२५९ संसृष्टम्	४।४।३	१६६ } स्वतन्त्रः कर्ता	१।४।
२४५ संसृष्टं मन्त्राः	४।२।१६	२११ }	
५९३ संहिताद्यङ्गलक्षण०	४।१।७०	२०३ स्वपी नन्	३।३।
१६८ सः स्पर्धावानुके	७।४।४९	३९ स्वमशति०	१।१।
७१ स्कोः संयोगा०	८।२।२९	५७ स्वमोर्नपु०	७।१।
१६२ सान्धुस्तान्धु०	३।१।८२	१०९ स्वरतिस्वति०	७।२।
१६२ सान्धोः	८।३।६७	८७ स्वरादिनिपा०	१।१।
१४७ सानुधूज्यः	७।२।७२	९२ स्वरितभित्तः	१।३।
२२० सोमन्ति०	२।१।१९	२९१ स्वाह्नाबोप०	४।१।
१९ स्तोः क्षुना क्षुः	८।४।४०	१४७ स्वादिभ्यः	३।१।
२८६ त्रियाम्	४।१।३	४१ स्वादिभ्यमर्च०	१।४।
५५ त्रियां च	७।१।१६	३१ स्त्रीभ्यमोट्	४।१।
२०३ त्रियां चिन्	३।३।९४		
५४ त्रियाः	६।४।७९		

[६]

११७ ह एति ७।४।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
१२७ हनो यथ	२।४।४२	१५३ हिंसायाम्	६।१।१४१
१२७ हन्तेर्जः	६।४।३६	१२६ हुज्जल्म्यो०	६।४।१०१
२३० हलदन्तात्पत०	६।३।९	११४ हुक्षुयोः सार्व०	६।४।८७
१७७ हलन्ताय	१।२।१०	२५५ हेतुमनुष्ये०	४।३।८१
३ हलनयम्	१।३।३	१८५ हेतुहेतुमतो०	३।३।१५६
२०५ हलभ्य	३।३।१२१	१६६ हेतुमति च	२।१।२६
२८७ हलस्तद्धितस्य	६।४।१५०	२३ हे मपरे वा	८।३।२६
१५ हलादिः शेषः	७।४।६०	२६९ हेयञ्जयोनिम्	५।२।२३
१३९ हलि च	८।२।७७	६० हो ढः	८।२।३१
६४ हलि लोपः	७।२।११३	६६ हो हन्तेर्णिमेषु	७।३।५४
२८ हलि सर्वेषाम्	८।३।२२	१०६ सप्तमन्तक्षण०	७।२।५
८ हलोऽन्तराः	१।१।७	३६ ह्रस्वनद्यापो०	७।१।५४
२३८ हलो यमां यमि	८।४।६४	४२ ह्रस्वस्य गुणः	७।३।१०८
१९५ हलः	६।४।२	१८८ ह्रस्वस्य विति०	६।१।७१
१६२ हलः भः या०	३।१।८३	१२३ ह्रस्वादङ्गात्	८।२।२७
४३ हल्ङ्माभ्यो०	६।१।६८	५७ ह्रस्वो नपुंस०	१।२।४७
२७ हशि च	६।१।११४	१०३ ह्रस्वं लघु	१।४।१०
१६१ हितुमीना	८।४।१५	९५ ह्रस्वः	७।४।५९

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीसूत्राणाम् अकारादिबर्चानुक्रमः ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थवार्तिकानाम- कारादिक्रमेण सूची

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः
अक्षराद्वैभ्यामुपसंख्यानम्	१३	अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य- लिङ्गता चेति वक्तव्यम्	२२०
अहम्यावयवायेऽपि सुद्		अर्पणनिपात्यां वा स्वार्थे	२९१
कात् पूर्व इति वक्तव्यम्	१५३	अथादयः कुशाद्यर्थे नृतीयया	२६५
अथादयः कान्ताद्यर्थे द्विती- यया	२२५	अवारणादिप्रतीतादपि विप- रीतायेति वक्तव्यम्	२५०
अथर्माद्येति वक्तव्यम्	२६०	अव्ययानां भ्रमाये टिलोपः	९५३
अप्याभादेशमिष्यते	२५४	अव्ययस्य प्वाची च नेति वाच्यम्	२८४
अप्यपरिमाणे च	११	अःमनो विहरि टिलोतो वक्तव्यः	६५७
अनाप्रवृत्तिनगरीणामिति वाच्यम्	२०	अस्य सम्बुद्धौ यानर् न- लोपश्च वा वाच्यः	८१
अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिगतत्वे- नूरुसर्गत्वं वाच्यम्	९८	आचार्यदणत्वं च	२९१
अभ्येम्बोऽपि इदयते	२७४	आचादिभ्यसागेऽपसंख्यानम्	२८१
अभ्यादेते ननुसके एमङ्कव्यः	८५	इर इत्संज्ञा वाच्यः	१४२
अङ्गः सः वक्तो	२४७	इवेन समान्ते रिमकयलोपश्च	२१५
अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्	२८४	इङ्क् च	२१८
अमेङ्कतमिषेभ्य एङ्	२५१		
अर्णसो लोपश्च	२७४		

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः
ऊनोभेगलोपि वाच्यम्	१३६	कतिपयानाम्पूर्वपरम् यन्	
करो य मृगीकर्ममाने	१३	नेष्टो	४८
अप्रत्ययलोपि वाच्यम्		मुनाचनेष्टो मृगो दुग्धः	२७३
वाच्यम्	६	गोरप्रदिग्गते मृ	२३८
कर्मप्रत्यय कर्म वाच्यम्	५०	यनो कर्मिष्वानम्	२०२
गृह्यदिग्गतिमिदं वाच्यम्	२०३	वापुस्तदं प्रतिष्ठो वक्तव्यः	६५
एकगमप्रतिष्ठो वक्तव्यः	५७	यपो प्रितीषाः सति वीन्द्र-	
एकतास्ये गुणदम्भदादेशा		वादेमि वाच्यम्	२३
वक्तव्याः	७५	लज्जमर्मनि वाच्यम्	२२
एतदोऽपि वाच्यः	२७९	वाचि विगतिरे द्वे वक्तव्यम्	२८५
एते वाचासदय आदेशा		विष्यपुण्ययोर्नञ्वाणि यपो	
अनन्यादेशे वा वक्तव्याः	७५	इति वाच्यम्	२४५
ओसासकारमकाशदी गुरि		तीवस्य स्विगु वा	४८
सर्वनामभेदेः प्रागकच् अन्त्य		त्यज्येभुं व इति वक्तव्यम्	२५९
मुपन्तस्य	२८२	दुरः गत्वगत्वयोःपसर्गत्व-	
औटः स्यां प्रतिष्ठो	५६	प्रतिष्ठो वक्तव्यः	१८
कमेरव्लेधश्च वाच्यः	१२०	दन्तरपुनःपूर्वस्य मुनो यन्	५०
कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्	२४३	वक्तव्यः	२३८
कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः	१०७	देवाद्यमत्रो	
कृदिकारादिकना	२८९	द्वन्द्वतत्पुरुषयोःदत्तपदे नि-	
केलिमर उपसंख्यानम्	१८०	त्यसमासवचनम्	२२९
स्विन्नचिप्रच्छयायतस्तुकट-		दिगुप्राप्तापभालपूर्वगतिसमा-	
प्रमुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च	१९८	तेषु प्रतिष्ठो वाच्यः	२२८
सन्निपद्यमानशब्दान्नपदात्तस्य		द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः	४९
राजन्यपरत्वत्	२४३	धर्मादिष्वनियमः	२३९
गजसहाय्याम्नां चेति वक्तव्यम्	२४७	नभस्त्रयोःकल्युःशङ्कणतलना-	

वार्तिकानां सूची

३७

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः
नानुपसंख्यानम्	२८७	प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया	२२५
ननोऽस्यर्थाणां वाच्यो वा		प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो	
चोत्तरपदलोपः	२३०	वा चोत्तरपदलोपः	२३०
न समाप्ते	१८	प्राप्तोऽतोऽप्येवैष्येयु	१३
नमि नमश्च	२९३	सहिभिलोपो यञ्च	२९८
नित्यमात्रेदिते ङाचीति		भस्मादे तद्धिते	२४६
वक्तव्यम्	२८५	मत्स्यस्य ह्या यनोरः	२९२
नियदयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या	२२५	मरत्रेरन्त्यातृषीं मुष्माभ्यः	१५२
मुमचिरमुज्ज्वलावेभ्यो मुद्		मातृलोराभ्याययोरानुष्वा	२९०
पूर्वाविमोक्तिरेवेन	४९	मूलविभुजादिभ्यः कः	१९०
चनरपोर्द्विभ	२९४	यनः प्रतिरेषो वाच्यः	१०
पपो प्रवेः पः पदान्ते	७१	यनयनरे यनञ्च वा	२३
पपादयो ग्लानाद्यर्थे वतुष्पा	२२५	यमनादिभ्याम्	२९०
पागोऽर्धम्	२४३	यपाऽदोरे	२९०
पागान्ताद्य	२८९	योगधप्रतिरेषे इपगवचनुङ्य-	
पुगेणू वक्तव्यः	२४३	मनुष्यमरयनामप्रतिरेषः	२९२
पपावे आगपां नित्यम्	९०	राशो ज्ञानवेदेति वाच्यम्	१४९
प्रपन्नाऽङ्गमरणं च	४९	लोकोऽप्येवैषु वदुष्यकारो	
प्रपन्नाऽङ्गमरणमार्ग-		वक्तव्यः	२४०
रयन्तमुने	१३	वा नमपेयन वृद्धमन्त्रः	
		वक्तव्यः	२५२
		पुण्यपुण्यवस्वतोः पिप्प	
		वक्तव्यः	२४५

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यधातूनाम्

अकारादिक्रमेण सूची

—१३०५०६०६०—

धातुः	लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यधातूनाम्	धातुः	लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यधातूनाम्	धातुः
	[अ]		[ऋ]	
अ	अकर्म० १०१	अ	अकर्म० १५१	
अ	" १२५	अ		
अन्तः	" १५७		[ए]	
अ	" १२०	ए	अकर्म० ११५	
अ	" १०५		[क]	
अ	" ११४	क	अकर्म० १०६	
अ	अकर्म० ११०	क	अकर्म० १५५	
	[इ]	क	" ११८	
इ	अकर्म० ११२	क	अकर्म० १५१	
इ	" १११	क	अकर्म० १५४	
(त्रि) इ	अकर्म० १५८	(इ) क	" १५९	
इ	अकर्म० १५९	इ	" १५१	
	[उ]	इ	" १५६	
उ	अकर्म० १५१	उ	" १४९	
उ	" १५१	उ	" १५३	
उ	अकर्म० १५७	उ	" १५३	
	[ऊ]	ऊ	" १५३	
ऊ	अकर्म० १११	ऊ	अकर्म० १५२	

वाचनः	अक्षर्यसाक्षर्यछने	रङ्गः	वाचनः	अक्षर्यसाक्षर्यछने	रङ्गः
ममु+	अक्षर्य०	१११	गुर	अक्षर्य०	१६४
(ङ) मीन्	"	१११	त्रिदिर्	"	१६५
धगु	"	१६९	(उ) सुदिर्	"	१६६
डि	अक्षर्य०	१०९	छे	"	१४४
धिगु	अक्षर्य०	१६९	[ज]		
सुदिर्	"	१६६	जनी	अक्षर्य०	१४५
धुम	अक्षर्य०	१२१	जुनी	अक्षर्य०	१६४
(मि) स्विदा	अक्ष० अक्ष०	१२१	जय	"	१६७
[ख]			जा	"	१६४
खिद	अक्षर्य०	१६१	[ङ]		
खया	अक्षर्य०	१२९	ङीर्	अक्षर्य०	१४५
[ग]			[ञ]		
गण	अक्षर्य०	१६५	णद	अक्षर्य०	१०४
गद	"	१०३	णम	अक्षर्य०	१२१
गम्बु	"	१२४	णशू	अक्षर्य०	१४४
गुर्	"	१०६	णह	अक्षर्य०	१४७
गू	"	१६३	णित्रिर्	अक्ष० अक्ष०	१४२
ग्रह	"	१६३	णीम्	अक्षर्य०	१४३
ग्लै	अक्षर्य०	१२२	णुर्	"	१४६
[घ]			णू	"	१६२
घट+	अक्षर्य०	१६७	[त]		
घुट	अक्षर्य०	१२१	तञ्च	अक्षर्य०	१६७
[च]			तनु	"	१६८
चिम्	अक्षर्य०	१४७	तप	अक्ष० अक्ष०	११०
चिती	"	१०३	तुद	अक्षर्य०	१४६

धातुः	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्काः	धातुः	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्काः
तुभ	सकर्म०	१२१	धृन्	सकर्म०	१२३
तृणु	"	१५९	ध्वंसु	अकर्म०	१२१
(उ) वृदिर्	"	१५६	ध्वंसु	अकर्म०	१२१
वृप्	अकर्म०	१५२	[न]		
वृम्	"	१५२	(इ) नदि	अकर्म०	१०५
वृ	सकर्म०	१५६	शुती	अकर्म०	१४३
भाप्	अकर्म०	१२२	[प]		
वशी	"	१४३	(उ) पचप्	सकर्म०	१२३
[द]			पठ	"	१६८
दद्	सकर्म०	१२२	पद	"	१४६
(इ) दाप्	"	१४१	पा	"	१२१
दाप्	"	१२९	पा	"	१२९
दिङ्	अकर्म०	१४३	पिद्य	"	१५१
दिह	"	१३५	पिष्णु	"	१५८
दीर्	"	१४५	पीरु	"	१४५
दीपी	"	१४६	पुट	"	१५२
इर	सकर्म०	१३३	पुप	"	१४४
इर्	"	१४५	पृम्	"	१६२
इ	"	१६२	पृह्	अकर्म०	१५४
ई	"	१४४	पृढ	सकर्म०	१५२
एव	अकर्म०	१२१	पृ	"	१३९
भा	सकर्म०	१२९	मच्छ	"	१५४
इम्	"	१६२	मीम्	"	१६१
[ध]			प्ला	"	१२९
(इ) धाप्	सकर्म०	१४१	[व]		
धृम्	"	१६३	वुष	सकर्म०	१४६
धृम्	"	१४८	वृम्	"	१३५

धातवः	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्काः	धातवः	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्काः
[म]			[य]		
भज	सकर्म०	१२४	यज	सकर्म०	१२४
मञ्जो	"	१५८	या	"	१२८
भा	"	१२८	यु	"	१२८
भिदिर्	"	१५५	युजिर्	"	१५६
(नि) मी	अकर्म०	१३८	युम्	"	१५२
भुज	सकर्म०	१५८	युप॑	अकर्म०	१४६
भुजो	अकर्म०	१५३	[र]		
भू	"	९१	र	सकर्म०	१२९
(ङ) भृञ्	सकर्म०	१४१	रिचिर्	"	१५६
भृञ्	"	१२३	रच	अकर्म०	१२१
भ्रज	"	१४९	रजो	"	१५३
भ्रंनु	अकर्म०	१२१	रधिर्	सकर्म०	१५४
[म]			[ल]		
मनु	सकर्म०	१६०	ला	सकर्म०	१२९
(ङ) मरजो	अकर्म०	१५२	लिप॑	अकर्म०	१५०
माह्	सकर्म०	१४०	लिह्	सकर्म०	११५
माह्	"	१४५	लु	"	१५०
(नि) मिदा	अकर्म०	१२१	लुम्	अकर्म०	१५१
मिज	"	१५०	लृम्	सकर्म०	१६१
मीह्	सकर्म०	१६१	[ष]		
मुष्	"	१५०	षु	सकर्म०	११०
मुग	"	१६४	षट्	सक० षक०	१२४
मृह्	अकर्म०	१५४	षा	अकर्म०	१२८
मृह	सकर्म०	१५२	षिधिर्	सकर्म०	१५६
मृन	"	१५३			
मृष	"	१४७			

धातुसूची

४३

धातवः	सकर्मकाकर्मकादे	पृष्ठाङ्काः	धातवः	सकर्मकाकर्मकादे	पृष्ठाङ्काः
(ओ) विजी	अकर्म०	{ १५४ १५७	भिम्	सकर्म०	१२२
विद	सकर्म०	१२९	भीज्	"	१६१
विद	अकर्म०	१६६	भु	"	११३
विद	सकर्म०	१५८	भिता	"	१२१
विद्लु	"	१५०	[१]		
विशत्	"	१५३			
वृह्	"	१६४	पणु	सकर्म०	१५९
वृज्	"	१६३	पद्लु	सक० अक०	१५३
वृजु	अकर्म०	१२१	पिच्	सकर्म०	१५०
व्यच	सकर्म०	१५१	पिम्	"	१६२
व्यध	"	१४४	पिष	"	१०३
व्रज	"	१०६	पिडु	"	१४३
(ओ) व्रश्चू	"	१५१	पुम्	सक० अक०	१४७
[४]			पूह्	सकर्म०	१४५
			पो	"	१४४
वाद्लु	सकर्म०	१५३	प्रा	अकर्म०	१६७
वाप्लु	अक० सक०	१५७	प्राा	"	१२९
वीह्	अकर्म०	१३२	(मि) प्विदा	"	१२१
वृच	"	१०३	[५]		
वृन	सकर्म०	१५२			
वृम	अकर्म०	१२१	मृज	सकर्म०	१४६
वृप	"	१४४	मृज्	"	१६२
वो	सकर्म०	१४३	मृम्	"	१४८
भा	"	१२९			

धातुः	सकर्मसाकर्म्ये	प्राप्ताः	धातुः	अकर्मसाकर्म्ये	प्राप्ताः
राज्	सकर्म०	१६३	(ओ) दाह्	सकर्म०	१४०
राज्	अकर्म०	१६२	(ओ) दाह्	"	१४१
राज्	"	१६२	दिशि	"	१६६
राज्	"	१६२	इ	"	१२८
संग्	"	१२१	इम्	"	१२३
सम्भ्	सकर्म०	१२१	ही	अकर्म०	११९
	[ह]		हु	"	१११
हन	सकर्म०	१२६			

इति सप्तमिद्वान्तमौमुदीसंघातनाम् अकारादिक्रमेण सूची ।

+ पुतावनेषु चिदादिषु धातुषु वेद्य सकर्मकत्वेन दर्शितं एवार्थ-
मेवादकर्मका अपि दृश्यन्ते, तथा वेद्याकर्मकत्वेनोदाहृतं । एवार्थविशेषात्सकर्म-
कतयाप्युपलभ्यन्ते इति विशेषनोदाहेण । वयसर्गदोषादि धातुषु सकर्मकाकर्म-
कत्वव्यात्ययः वयचित्त्वयिर् भवतीति न विसर्गव्ययः ।

लघुकोमुद्यां गणेष्वपठितानामुत्तरत्र समुदा-
हितानां च घातूनां संग्रहः

भागदः		कर्माः	गणः	पराभि	सकर्मका- कर्मकर्तृ
सेटः	अनिटः				
अर्द		गतौ याचने च	भ्यादिः	परस्मै०	सकर्म०
अव		रक्षणे	"	"	"
अग्रह्		भ्यात्तौ	स्वादिः	आत्मने०	"
	क	गतौ	भ्यादिः	परस्मै०	"
	क	"	बुधोत्था०	"	"
एज्		दीप्तौ	भ्यादिः	आत्मने०	अकर्म०
एज्		कम्पने	"	परस्मै०	"
ओगु		अपनयने	"	"	सकर्म०
कुह		उद्दनभर्त्सनयोः	पुणदिः	परस्मै०	"
कृत		संछन्दने	"	"	"
	शिप	मेरणे	गुणदिः	उभयप०	"
	उ	क्षये	भ्यादिः	परस्मै०	अकर्म०
एतु		अवधारणे	"	उभयप०	सकर्म०
घट+		चेष्टायाम्	"	आत्मने०	अकर्म०
चक्राव्		दीप्तौ	अदादिः	परस्मै०	"
चर		गतिमऽपयोः	भ्यादिः	"	सकर्म०
उद्		अपवारणे	बुधोत्था०	उभयप०	"
जय्		भञ्जकनयोः	अदादिः	परस्मै०	सकर्म०
जय+		मानने	भ्यादिः	"	"
जागृ		निद्राजये	अदादिः	"	अकर्म०
	ज+	जये	भ्यादिः	"	"

धातवः		अर्थाः	गणाः	पदानि	सकर्मक- कर्मक
रीटः	अनिटः				
शय		शाने आपने च	गुणदिः	उभयप०	सकर्म०
व्या		वयोऽज्ञो	क्यादिः	परस्मै०	अकर्म०
जल		व्यक्त्यां वाचि	भ्यादिः	"	सकर्म०
उपर		सेने	"	"	अकर्म०
नित्यरा+		संघमे	"	आत्मने०	"
दुभोधि		गतिदृढयोः	"	परस्मै०	सक०अ०
	दुष्	छेदनबीजसन्तानयोः	"	उभयप०	सकर्म०
दुषेष्ट		कम्पने	"	आत्मने०	अकर्म०
	हुलभम्	प्राप्तौ	"	"	सकर्म०
दण्ड		दण्डनिपातने	चुरादिः	उभयप०	"
दरिद्रा		दुर्गती	अदादिः	परस्मै०	अकर्म०
	दाण्	दाने	भ्यादिः	"	सकर्म०
	दधिर्	प्रेक्षणे	गुदादिः	परस्मै०	"
	दंष्ट	दशने	भ्यादिः	"	"
धुषी		हिंसायाम्	"	"	"
पठ		व्यक्त्यां वाचि	"	"	"
पल्ल		पतने	"	"	सक०अ०
	मुह्	गतौ	"	आत्मने०	सकर्म०
भास		दीप्तौ	"	"	अकर्म०
मिश्र		याचने	"	"	सकर्म०
भ्राज		दीप्तौ	"	"	अकर्म०
भ्रंशु		अघःपतने	भ्यादिः	"	"
मत्रि		गुतमापणे	चुरादिः	उभयप०	सकर्म०
	मन	शाने	अदादिः	"	"
मन्य		विलोडने	क्यादिः	"	"

धातवः		कर्त्ताः	गणाः	पदानि	सकर्मका- कर्मकाश्चे
हेटः	अनिटः				
भव	मा	बन्धने	भ्वादिः	आ मने०	सकर्म०
मृग्य		माने	अदादिः	परस्मै०	"
यती		मुदौ	"	"	"
याच		प्रयत्ने	भ्वादिः	आत्मने०	अकर्म०
	शुष	याचने	"	उभयप०	सकर्म०
	रञ्ज	संप्रसारि	दिवादिः	आत्मने०	अकर्म०
	रमु	रागे	भ्वादिः	उभयप०	सकर्म०
रिप्		क्रीडायाम्	"	आत्मने०	अकर्म०
ङ्		हिंसायाम्	दिवादिः	परस्मै०	सकर्म०
कुट		"	"	"	"
	वच	स्तेये	भ्वादिः	"	"
वद		परिमाणे	अदादिः	"	"
	वस	व्यक्त्याया वाचि	भ्वादिः	परस्मै०	"
विच्छ		निवासे	"	"	अकर्म०
क्षप+		गती	तुदादिः	"	सकर्म०
क्षामु		आक्रमणे	भ्वादिः	उभयप०	"
क्षामु		हिंसायाम्	"	परस्मै०	"
शृ		अनुशिष्टो	अदादिः	"	"
शामु		हिंसायाम्	भ्वादिः	"	"
	पङ+	स्तुतौ	भ्वादिः	"	"
	रिप्	मार्गणे	"	आत्मने०	"
	डम्	बन्धने	स्वादिः	उभयप०	"
	ङा	स्तुतौ	अदादिः	"	"
	काथ	गतिनिवृत्तौ	भ्वादिः	परस्मै०	अकर्म०
		संनिदौ	स्वादिः	"	सकर्म०

धातवः		अर्थाः	रूपाः	पदानि	सकर्मका- कर्मकात्वे
सेटः	अनिटः				
सदृश	रघु	सरणे	म्यादिः	परस्मै०	सकर्म०
	सिउ	गतिशोभनयोः	दिवादिः	॥	"
		आस्तादने	म्यादिः	"	अकर्म०
	मिष्वक्	क्षये	अशादिः	॥	॥
हृत्		हृत्तने	म्यादिः	॥	सकर्म०
	दि	गती	रगादिः	॥	"

इति

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यगणपाठः ।

अञन्तसुद्धिप्रकरणे-

सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वं विश्वं उभ उभय इतर इतम ३
अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम तम किम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराभराध
दयवस्रायामसंज्ञायाम् । स्वमकालिषन्नाक्यायाम् । अन्तरं परिधीर्गोपसं
नयोः । त्वद् तद् यद् एतद् इदम् मदम् एक दि युष्मद् अस्मद् ।
किम् । इति सर्वादिः ।

अभ्यधीभावसमासे-

अभ्यधीभावे शस्त्रप्रभृतिभ्यः । शस्त्रं विष्णुश्च अनश्च मनश्च उप
अननुद् दिव् हिमयद् हिदक् निर् दश्च विश्च चतुर् । यद् तद् यद् कि
जराया जरस् । प्रतिपरसमनुम्भोऽणः । पथिन् । इति शस्त्रादिः ।

तत्पुरुषसमासे-

सप्तमी शौण्डीः । शौण्ड भूर्त कितव स्थङ् प्रवीण संवीन अन्तर
पद् पण्डित पुण्डल चण्ड निपुण इति शौण्डादिः ।

ऊर्षादिष्विडाचञ् । उरी उररी कम्बी ताली माताली वेताली
धूरी शरूय सशकल प्वसकल भंवकल गुग्गुणा सजू पल्लवली
आह्री आलोटी केवाली केवासी सेवासी पयासी रोपासी अयूमनसा व
मंझासा मसमसा भोरद् वोरद् वयद् स्वादा स्वधा वन्धा मादु न् प्यते ऊर्षा
तद्विनाप्रकरणे-

तद्विनाप्रकरणे-

अधपन्थादिभ्यश्च । अधपति स्थानपति शानपति यज्ञपति व
राजपति चनपति रात्रूपति कुलपति चरपति पशुपति भाग्यपति अ
चन्पति कामपति प्राणपति क्षेत्रपति ह्यधपन्थादिः ।

ऊष्मादिभ्योऽञ् । ऊष्म उदपान विहिर पिनर् मरानद् मरानम्
प्राण सपण तद्वन वष्कयाम धेनु दूयी धीके उग्रयी विष्टुच् अनुष्टुच्

भरत उशीनर श्रीष्मपीठ कुण पृष्ठदक्ष महाश्रीय रथन्तर मध्यन्दिन वृहत्
महत् सत्यन्त कुरुपञ्चाल इन्द्रायकण उष्णीह ककुमसर्वर्ग देवाग्नीष्माद्
छन्दसि । इत्युत्सादिः ।

शिवादिभ्योऽञ् । शिव प्रौष्ठप्रौष्टरु चण्ड जम्मभूरि दण्ड कुटारककुम
(ककुमा) अनभि मयान कोदित सुग्न सन्धि मुनि ककुत्स्य कडोड कोडड कडुय
कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) वतण्ड तृण कर्ण क्षीरहृद जहृद परिल
(पयिक) पिष्ट हेहय (पापकिं) गोपिका कपिलिका जटिलिका इत्यादि ।

रेवती अश्वपत्नी मणिपत्नी द्वारपत्नी वृकपत्नी वक्रमाहक दण्डमाह
कर्णमाह चामरमाह । इति रेवत्यादिः ।

मिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अंगार चर्मन् सहस्र युवति पदाति पद्मति
अधर्षन् दक्षिणाभूत विषय भोज इति मिक्षादिः ।

क्रमक पदक शिखक मीमांसक । इति क्रमादिः ।

वरणा शृङ्गी शास्मली शुण्ठी गुयाङ्गी ताम्रपर्णी गोदा आलिङ्गवायनी
जानपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा बल्लु उज्जयिनी गया मधुर तप्तशिला
उरसा गोमती । इति वरणादिः ।

यय दल्भि ऊर्मि भूमि कुम्भिकुम्भा यदा द्राक्षा घ्राक्षा म्रजि (मजि)
ष्यजि मिजि सिजि छिजि हरित् ककुद् मरुद् शरुद् इक्षुद् मधु । आशुति-
गणोऽयं पचादिः ।

नदी मही वारणसी भावसी कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशरुपी
खादिरी पूर्वनगरी पाटा माया शत्वादाबां सेतकी (धडवाया धूरे) इति नद्यादिः ।

एह अन्तस्थ सम विषम (मध्यमप्यम् दिनचरणे) उत्तम गर्वग मगम
पूर्यपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र समानग्राम एकवृक्ष एकपत्न्या अपरधन्दन
कामप्रस्थ सौमित्रि न्यादि इत्यादि आशुतिगणोऽयम् । इति महादिः ।

दिक् वर्ग पूग गण पक्ष घास्य मित्र मेघा अन्तर पयिन् दहस अलीला
उखा साधिन् देश आदि अन्तनुल जपन मेघ मूष (उदकात्संज्ञायाम्) व्याप
वंश वेद्य काल आकाश इति दिगादिः ।

अनुशक्तिक अङ्गारवेणु असिहत्य बभ्योग पुष्करसत् कुरुकत् उदकशुद्ध
इत्येक सर्वपुरुष प्रयोग परस्त्री राजपुरुषात्प्यसि सूत्र नट आकृतिगणोऽयम् ।
तेन अनुदोद अनुसंवरण इत्यादयोऽन्येऽपि इत्यनुशक्तिकादिः ।

गोद्विष अश्वरविष विष चर्द्विप् अष्टका रखदा युग मेघा सुच (नामि नम)
(गुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोयेन चान्तोदात्तत्वम् ऊधसोऽनङ् च)
कुम् लद दर सुर असुर अध्वनश्चरवेदः । इति दिगादिः ।

दण्ड मुसल मधु कषा अर्ध मेघ मेघा सुवर्ण उदक बभ दुग्गुहा भाग
इम भंग इति दण्डादिः ।

लोमन् रोमन् वन्न अरि गिरि कर्क कपि मुनि तद इति लोमादिः ।

पामन् वामन् वैमन् हेमन् श्लेष्मन् कट्टु बलि वामन् ऊष्मन् इमि ।

(अङ्गात्कल्याणे) शाकपलाही सङ्गां हुस्वत्वं च) (विष्यगित्सुत्तरपद-
लोपभाकृतसन्धेः) (छश्या अथ) इति पामादिः ।

(विष्ठा उरस धुवक् धुवक बडा पटा कालाधेये) एण उदक पङ्क
प्रका इति विष्ठादिः ।

मीदि माया शाला शिला माला मेतला केका अष्टका पताका चर्मन्
कर्मन् दंष्ट्रा संष्ट्रा बड्या कुमारी नोत्रीया बयाका पयलद इति मीमादिः ।

अर्शस् तुन्द चतुर वलित जडा घटा पटा अथ कर्म अम्भ लयण
(स्वाहाद्दीनात्) (वर्णत्) अर्शमादिराकृतिगणः ।

आषादिभ्य उपसंक्रान्तम् । अयमेव सार्वविमकिलसिः । भारितः
मध्यतः अन्ततः पार्श्वतः दृष्टतः आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः ।

प्रशादिभ्यश्च । प्रक क्षिप्र उशिञ्ज उभिञ्ज एत्यञ्ज विहस् विहन्
पोह्न् विषा मनस् (भोजशरि) (सुबल्लङ्गाभ्यो) विकीर्ण् चोर शत्रु
पोष घशुल बहु एनस् मरुत् मुञ्च सत्कन् दशार्द वयस अगूर श्म विद्याच
अशनि कार्यवणम् देवता वन्तु इति प्रशादिः ।

धीश्वरपमकरणे-

भज्राच्छराप् । अत्र एदक अथ अष्टक मूषक बाल वत्स होद पाक

मन्द विलास पूर्वोपशान उत्तरपशान क्रुद्धा अभिज्ञा दैवविज्ञा ज्येष्ठा कनिष्ठा
मध्यमेति युंयोयेऽपि कोकिलायातौ दंष्ट्रा एतेऽङ्गारवः । आकृतिगणोऽयम् ।

विद्रोहादिभ्यश्च । गौर मत्स्य मनुष्य गृह्य विह्वल ह्य गणय मुकय
जृम्भ्य (पूट वृण) द्रुण हरिण कोकया (काकण) पटर उणक (आमण) आमलक
कुचय सिम्ब वदर फर्करक (-ककर) तक्रि स्रक्रि पुष्पपरिणन्द सलद शम्भक
सुनन्द मुग्ध मुग्ध अलन्द साधुय पाण्डय आलक आनन्द आधाय हरवारिः ।

बह्वादिभ्यश्च । बहु पद्मति अय अहति अइति शक्ति शक्ति शस्त्रे
शारि वारि राति राधि इत्कारि आकृतिगणोऽयम् ।

अ ओहादिबह्वच । ओह नग गुर गोत्त उरत्त शिरत्त यत्त शक्रशुक्र
आहृतिगणोऽयम् । तेन मधमय घोम नाग भुज मुद कर इति ओहादिः ।

शार्ङ्गरासभो ङीर् । शार्ङ्गत्त काण्डत्त वाष्पात्त माशान भेरे गौतम
कामन्दनेय ब्रह्मजह्नेय आनिनेय आनिनेय आशोकेय कात्यायन मोक्षाकन
देव्य कात्य कात्य गौय एहि वसेदि आरमण्य औदयान आरग नगडा
काण्ड मोमान् गौमन् एही मंजान्म द्वाकोर्दिभ्यः पुन इति शार्ङ्गरादिः ।

—

लघुसिद्धान्तकोमुदीस्यपरिभाषापाठः

अङ्गान्तुतिप्रकल्पे-

एकदेशेति समस्तपत्र ।

४०

एतदङ्गान्तुतिप्रकल्पे तस्य च तदङ्गान्तु

अङ्गान्तुतिप्रकल्पे-

५ ।

४० अङ्गान्तुतिप्रकल्पे तस्य च तदङ्गान्तु

इति तदङ्गान्तुतिप्रकल्पे तस्य च तदङ्गान्तु

४० इति तदङ्गान्तु

४१

—

श्रीहरिः

लघुसिद्धान्तकौमुद्यां प्रश्नाः

१९३१

साधारणप्रथमपरीक्षायाम्

प्रथमं पत्रम् ।

विष्णो इति, उद् स्नानम्, भोस् देवाः, सन् शम्भुः, अत्र स्थितौ
सिद्धरूपाणि स्फुटं संसाध्य दर्शनीयानि । ... १०

विभ्रपि, बहुभेयस्याम्, सर्वस्याम्, मत्स्याम्, पश्याम्, अद्यानाम्,
सुप्ताकम्, 'अमीनाम्, विशेषकार्थ्यप्रदर्शनपुरस्सरमेतान् साधयत ।
... २०

भूपास्ताम्, हृष्पास्ताम्, अमक्षाताम्, अयक्षाताम्, अधुक्षाताम्,
वैराद्येन साधनीया एते । ... २०

सुप्, सुप्-भरत्र-मरत्र-पातूनां लिटि धलि, मुन् लिच्-मृत्-कृत्-पातूनां
लुङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपभेदान् वचनोपन्यामपुरस्सरं साधयत ।
... २०

चिकीर्षति, रात्रीयति, व्यतिप्रन्ति, इज्यते, भुमः, वगकी, वेदा
भोक्तुम्, अपामार्गः, हात्वा, सर्दिपो आनीते, पञ्चगव्यम्, पञ्चगरम्,
रम्पपः, क्षाराव ओदनः, धत्रियाः—एते कर्षं सिद्धयन्ति ।
... ३०

१९३२

- १ हर हर, गिरोदि, उत्पन्नम्, मनोग्नः, गम्मा, मित्रंस्तौ, रिषाः—
एते प्रयोगाः सृष्टनिर्देशेन साधु साधनीयाः । ... २०
- २ गर्भंस्तम्, ज्ञानानि, विभोदः, गुप्ताकम्, विपुलः, अनूनि—एतेषां
साधनं विधेयम् । ... २०
- ३ मयति, अभूत्, गोसायाश्चकार, पन्थायने, अपात, शुद्धेति, रुग्दि,
गुदताः, गगन्ति—एते धारार्पणनिर्देशेन साधनीयाः । ... १५
- ४ निपट्रिपति, सोभूयते, पुष्पीयति, देयम्, मित्रः, प्रहृष्य—एते प्रहृति-
प्रत्ययनिर्देशेन साधनीयाः । ... १५
- ५ हरिं मज्जति, कटे शेते, अधिहरि, रात्रपुङ्गवः, चित्रगुः—एषु
आद्यद्वये कारकविमर्शं प्रदर्शयन्त्येषु विमर्शप्रदर्शनेन साधनं
विधेयम् । ... १५
- ६ औपगवः, वैयाकरणः, गोमयम्, दण्डी, कुतः, युवतिः—एते
सृष्टनिर्देशेन साधनीयाः । ... १५

१९३३

- १ हर हर, गो अग्रम्, पुंस्कोचिलः, देवायिह, सर्वेषाम्, हरेः, क्रोडुः—
एते प्रयोगाः साधु साध्यन्ताम् । ... २१
- २ तिस्रः, धारीणाम्, रात्रः, पन्थाः, एतेषां साधनं विधेयम् । ... १०
- ३ भूयात्, आतिष्ठ, कामयाश्चकार, विदाङ्करोतु, नत्स्यति, अस्तम्मति,
अजीगणत्—एते प्रयोगा धात्वर्थनिर्देशपुरस्सरं साधनीयाः । २१
- ४ चित्रीर्यति, शिष्यः, क्षामः, सुपानः, शयित्वा, एतेषां विमर्शपुरस्सरं साधन-
प्रकारः प्रदर्शनीयः । ... १५
- ५ उपराजम्, पञ्चगवम्, दीर्घसन्धः, प्राप्नो रथाः, एतेषां विमर्श-
प्रदर्शनपुरस्सरं साधनं प्रदर्शयताम् । ... १२

राजन्यः, यौवनम्, राष्ट्रियः, तर्हि, एता, वृषली, मत्सी—एते
प्रयोगाः सविप्रहं साध्यन्ताम् । ... २१

१९३४

मष्टौहः, गोऽग्रम्, किम्बुकम्, तच्छूलोकेन, देवादिह—एषु
सन्धिकायांणि सूचनिर्देशपुरस्सरं लिखत । ... १०

गः + गच्छति । कवी + अभू । गौः + चरति । मानो + इति—एषां
सन्धिरूपाणि सप्रमाणं प्रदर्शयत । ... १२

‘सति, भू’ एतयोः सप्तम्येकवचने रूपे संसाध्य, ‘पप्, पिपठिप्,
प्रदस्’ एषां सप्तमीप्रद्वचने रूपाणि साधयत । ... २०

न्तु पादविधेये, हुदाम् दाने, दीह् क्षये—एषां छक्ति प्रथमपुरुषैकवचने
सिद्धानि रूपाणि, कथञ्च तत्सिद्धिप्रकारः । ... २५

शूर रक्षणे, दीह् क्षये, ह्री लज्जायाम्—एषां लिटि प्रथमपुरुषैकवचने
विशेषकार्यनिर्देशपुरस्सरं रूपाणि संसाध्यन्ताम् । ... २५

विषत्सति, भुमः, भावितः, हारणा—एषां सिद्धिप्रकारः कः । १०

अतिहिमम्, पञ्चगवम्, चित्रगुः, त्रिमूर्धः—एषां विप्रहनिर्देशपुरस्सरं
समासविधायकानि सूत्राणि लिखत । ... १०

पाप्मातुरः, घारावः, श्रोत्रियः, क्षत्रियाणी—एषु विप्रहार्यप्रदर्शन-
पुरस्सरं मत्स्यविधायकानि सूत्राणि निर्दिशत । ... ८

१९३५

शिषेदिः, अमी ईकाः, अहर्गणः, देवा इह—एषु प्रयोगेषु सन्धि-
कायांणि सप्तम्येकवचनानि च दर्शनीयानि । ... १५

२ रामायः, सर्वेषाम्, पत्यौ, मत्वाम्, छिट्सु, त्वयि, प्राचः, पुंभ्याम्;
अहःसु, धनूंषि—एतानि पदानि सन्धितोऽयुक्तप्रक्रियया साधनीयानि ।

... १०

३ अभूवम्, अधौपीः, अशृणवम्, जगन्ध, जवन्धि, दधाय, अनजानि,
अधत, सभान, गृहाण—एतान् विशेषकार्याणि प्रदर्श्य साधयत ।

... १०

४ भुभूषति, प्रतिष्ठते, स्मरति कृष्ण मोकुले वत्स्यामः, आदृत्यः, भुमः,
हित्वा, परमराजः, बाहीकः, मेघावी, असुतः—एते साधनीयाः ।

... १५

१९३६

१ कृष्णर्द्धिः, उ उमेशः, किल्लं ह्लादयति, चम्भू पत्रते—एतेषु सूत्रोद्देश-
पूर्वकं सन्धिकार्याणि दर्शयत ।

... १०

२ पूर्वस्मात्, प्रथम्, भीणाम्, कतरत्, राजभिः, युष्मभ्यम्, समीचः,
इक्, गुदन्ती, उदेतोः—एतानि सन्धिसप्रक्रियया साधनीयानि ।

... १०

३ आतिष्म, अहतः, दासीष्ट, ससौ, लीभिता, कुर्वति, एरण्य, अर्जीगणत्
—एतानि रूपानि सम्पक् साधनीयानि ।

... १२

४ भिषाशति, सरोजम्, उन्निमम्—एते प्रयोगाः साधनीयाः ।

१

५ पायतोऽधात्पतनि, यूपदाह, औलाः, गोरी—एषु प्रयोगेषु
विशेषकार्याणि दर्शनीयानि ।

... १

१९३७

१ (क) मुदयुरास्यः, गवाग्रम्, उत्पन्नम्, शिशोऽर्धः—एते
प्रयोगाः साध्यन्त्याम् ।

... ११

(र) अहो ईशा इत्यत्र किं सन्धिकार्यं प्राप्तम् ? कथं वा तदभावः ?
इति लेखनीयम् । ... ३

२ 'शुष्मद्' शब्दस्य सर्वास्तु विभक्तिषु, 'श्रु भवणे' इत्यस्य लिटि, 'शीङ्
स्वप्ने' इत्यस्य च कृडि रूपानि लेख्यानि । ... १०

३ रामाय, बहुभेयस्याः, सर्वस्यै, दग्धा, चतुर्णाम्, सुष्माकम्, अमुष्मै,
अहोभ्याम्, विधानम्,—एषां मध्ये सप्त प्रयोगाः साधनीयाः । २१

४ अभूषन्, अचीकमत, विद्वानकार, कहीहि, अपादि, दुधविष,
उपास्तिरत्, शृणोदि, उपस्कुरुते, प्रमिर्णाति, अचूचुरत्,—एतेषु
प्रयोगेषु अष्टौ साधनीयाः । ... ३२

५ (क) बोधर्थाचकार, पाचूमा, अन्यपाकारम्, अर्द्धविप्ली, अर्द्धर्षः,
पारलौकिकम्, प्रथिमा, भूषिष्ठः, इन्द्राणी,—एतेषां मध्ये
षट् प्रयोगाः साध्यन्ताम् । ... १८

(ख) अकथितं चेति श्रुत्यस्योदाहरणानि प्रदर्शनीयानि । ... ४

गीताप्रेस, गोरखपुरकी पुस्तक-सूची

श्रीमद्भगवद्गीता—[श्रीशंकरभाष्यका सरल हिन्दी-अनुवाद] इसमें मूल भाष्य तथा भाष्यके सामने ही अर्थ लिखकर पढ़ने और समझनेमें सुगमता कर दी गयी है । पृष्ठ ५१९, ३ चित्र, मूल्य साधारण जिल्द २॥) यदिया कपड़ेकी जिल्द ...

श्रीमद्भगवद्गीता—मूल, पदच्छेद, अन्वय, साधारण भाषाटीका, टिप्पणी, प्रधान और सूक्ष्म विषय एवं त्यागसे भगवत्प्राप्ति-सहित, मोटा टाइप, कपड़ेकी जिल्द, पृष्ठ ५७०, ४ चित्र, मूल्य ...

श्रीमद्भगवद्गीता—गुजराती टीका, गीता नं० २ की तरह, मूल्य ...

श्रीमद्भगवद्गीता—मराठी टीका, हिन्दीकी १॥) वाली नं० २ के समान, मूल्य ...

श्रीमद्भगवद्गीता—प्रायः सभी विषय १॥) वाली नं० २ के समान, विशेषता

यह है कि श्लोकोंके सिरेपर भावार्थ छपा हुआ है, साइज और

टाइप कुछ छोटे, पृष्ठ ४६८, २२००० छप चुकी, मूल्य ॥) स०

श्रीमद्भगवद्गीता—चमत्ता टीका, गीता नं० ५ की तरह, मूल्य ...

श्रीमद्भगवद्गीता—श्लोक, साधारण भाषाटीका, टिप्पणी, प्रधान विषय,

साइज मझोला, मोटा टाइप, गीता नं० ११ की तरह पृष्ठ ३१६, मूल्य ॥) स०

श्रीमद्भगवद्गीता—मूल, मोटे अक्षरवाली, सचित्र, मूल्य ॥) सजिल्द

श्रीमद्भगवद्गीता—केवल भाषा, इसमें श्लोक नहीं हैं । अक्षर मोटे हैं,

१ चित्र, २०००० छप चुकी है, मूल्य ॥) सजिल्द ...

पञ्चरत्न गीता—मूल, सचित्र, मोटे टाइप, पृष्ठ ३९८, मूल्य सजिल्द

श्रीमद्भगवद्गीता—साधारण भाषाटीका, पाकेट-साइज, सभी विषय ॥)

वाली गीता नं० ७ के समान, सचित्र, पृष्ठ ३५२, मूल्य ॥) स०

गीता—मूल ताबीसी, साइज २×२॥ इय, ७५००० छप चुकी, सजिल्द

गीता—मूल, विष्णुसहस्रनामसहित, ११९९०० छप चुकी, सचित्र स० -

श्रीमद्भगवद्गीता—७॥×१० इय साइजके दो पत्रोंमें सम्पूर्ण, मूल्य

गीताहाथरी—सन् १९३८ की, पञ्चाङ्गसहित, पृ० ४५०, मूल्य ॥) सजिल्द ।

ईशावास्योपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ ५०, मूल्य ।

केनोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १४६, मूल्य

कठोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १७२, मूल्य ॥

मुण्डकोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १३२, मूल्य ॥

पता—गीताप्रेस, गोरखपुर

- भोषनिषद्-सानुवाद, शांकरभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १३०, मूल्य १७)
- पर्येक पाँचों उपनिषद् एक जिल्दमें सजिल्द (उपनिषद्-भाष्य
खण्ड १) हिन्दी-अनुवाद और शाङ्करभाष्यसहित, मूल्य ... २१-)
- भाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ २००, मूल्य ... १)
- तिसीसोपनिषद्-सानुवाद, शांकरभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ २५२, मूल्य ॥१-)
- ऐतरेयोपनिषद्-सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १०४, मूल्य १०)
- उपरोक्त तीनों उपनिषद् एक जिल्दमें स० (उपनिषद्-भाष्य खण्ड २) मूल्य २१०)
- छन्दोगोपनिषद्-(उपनिषद्-भाष्य खण्ड ३) सानुवाद, शांकरभाष्य-
सहित, पृष्ठ १८४, चित्र ९, मूल्य ... १॥१)
- श्रीविष्णुपुराण-हिन्दी-अनुवादसहित, ८ चित्र, एक तरफ श्लोक
और उनके सामने ही अर्थ है, पृष्ठ ५४८, मूल्य साधारण
जिल्द २॥१), पदिया बपड़ेकी जिल्द ... २॥१)
- अध्यात्मरामायण-सानुवाद, ८ चित्र, एक तरफ श्लोक और उनके
सामने ही अर्थ है, सुष्ठु संस्करण उप मया है, मूल्य १॥१) सजिल्द २)
- मैत्र-योग-सचित्र, लेखक-श्रीविद्योमी हरिजी, पृष्ठ ४२०, बहुत
मोटा एम्पक कागज, ११००० छा बुझा है, मूल्य १॥१) सजिल्द १॥१)
- मक्तियोग-सचित्र, मक्तिका एविस्तार वर्णन है, पृष्ठ ७०८, मूल्य ... १०)
- श्रीगुडारामसहित-९ चित्र, पृष्ठ १९४, मूल्य १०) सजिल्द १॥१)
- भागवतप्रबन्ध-१ रंगीन, ५ छादे चित्रोंसहित, पृष्ठ ३४०,
मोटे अक्षर, सुन्दर छपाई, मूल्य १) सजिल्द १॥१)
- विनय-चक्रिका-गो० तुलसीदासजीकृत, सरल हिन्दी-भाषासहित,
१ चित्र, अनु०-—श्रीहनुमानप्रसादजी पोरार, पृष्ठ ४८०, १)ग० १॥१)
- गीताचरणी-गो० तुलसीदासजी, अनु०-श्रीकुनिन्दलजी,
पृष्ठ ४९०, ८ चित्र, मूल्य १) सजिल्द १॥१)
- श्रीकृष्ण-विज्ञान-श्रीमद्भगवद्गीताका मूलसहित हिन्दी-अनुवाद,
दो चित्र, पृष्ठ २७५, मोटा कागज, मूल्य ॥१) सजिल्द १)
- श्रीश्रीवैद्य-चरिताचरणी (खण्ड १)-सचित्र, श्रीवैद्यदेवकी विलुप्त
छेदनी, पृष्ठ १९०, मूल्य ॥१०) सजिल्द १०)
- श्रीश्रीवैद्य-चरिताचरणी-(खण्ड २)पृ० ४५०, ९ चित्र, मूल्य १००१॥१०)
- श्रीश्रीवैद्य-चरिताचरणी-(खण्ड ३)पृ० ३८४, ११ चित्र, मूल्य १)ग० १॥१)

पता—गीताप्रेस, गोरखपुर

श्रीश्रीचेतन्य-चरितावली-(सं० ४)-(पृ० २२४, १४ चित्र, मू० ॥=) स० ॥ ॥=)
 श्रीश्रीचेतन्य-चरितावली-(सं० ५)-(पृ० २८०, १० चित्र, ॥) स० १)
 सुमुमुक्षुसर्वस्वसार-भाषाटीकासहित, पृष्ठ ४१४, मूल्य ॥=) सजिन्द १-
 तत्त्व-चिन्तामणि-(भाग १)-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी गोयन्दका,
 इसके मननसे धर्ममें श्रद्धा, भगवान्में प्रेम और विश्वास एवं
 नित्यके वर्तावमें सत्य व्यवहार और सबसे प्रेम एवं शान्तिकी
 प्राप्ति होती है । ११००० छप चुकी, पृ० ३५०, मूल्य ॥=) स० ॥ ॥=)
 तत्त्व-चिन्तामणि-(भाग १)-(छोटे आकारका गुटका संस्करण)
 सचित्र, पृष्ठ ४४८, प्रचारार्थ मूल्य ॥=) सजिन्द १=)
 तत्त्व-चिन्तामणि-(भाग २)-सचित्र, इसमें लोक और परलोकके सुख-
 साधनकी राह बतानेवाले सुविचारपूर्ण सुन्दर-सुन्दर लेखोंका
 अति उत्तम संग्रह है । पृष्ठ ६३२, मूल्य ॥=) सजिन्द १=)
 तत्त्व-चिन्तामणि-(भाग २)-(छोटे आकारका गुटका संस्करण)
 सचित्र, पृष्ठ ७५०, प्रचारार्थ मूल्य ॥=) सजिन्द ॥
 पूजाके फूल-नयी पुस्तक, सचित्र, पृष्ठ ४१४, मूल्य ... ॥=)
 श्रीज्ञानेश्वर-चरित्र और ग्रन्थ-विवेचन-दक्षिणके प्रसिद्ध, सबसे अधिक
 प्रभावशाली मठ ('श्रीज्ञानेश्वरी गीता'के कर्ता) की जीवनदायिनी
 जीवनी और उनके उपदेशोंका नमूना, सचित्र, पृष्ठ ३५६, मू० ॥=)
 श्रीमद्भागवतान्तर्गत एकादश स्कन्ध-यह स्कन्ध बहुत ही उपदेशपूर्ण
 है, सचित्र, साधुवाद, पृ० ४२०, मूल्य केवल ॥) सजिन्द १)
 देवर्षि नारद-लोक-प्रसिद्ध नारदजीकी विस्तृत जीवनी, २ रंगीन, ३ सादे
 चित्रोंसहित, पृष्ठ २४०, सुन्दर छपाई, मूल्य ॥) सजिन्द १)
 धरणातिरहस्य-'धरणा'का विस्तृत विवेचन, सचित्र, पृष्ठ ३६०, मू० ॥=)
 विष्णुब्रह्मनाम-शंकरभाष्य हिन्दी टीकासहित, सचित्र, भाष्यके
 सामने ही उसका अर्थ छापा गया है । पृष्ठ २७५, मूल्य ... ॥=)
 शतपथ चौपाई-रामचरितमानससे, साधुवाद, सचित्र, पृ० ३४०, ॥=)
 सूक्ति-मुधाकर-सुन्दर श्लोकसंग्रह, साधुवाद, सचित्र, पृष्ठ २७६, मूल्य ॥=)
 आनन्दमार्ग-आनन्दमय लेखसंग्रह, सचित्र, पृष्ठ ३२४, मूल्य ... ॥=)
 कवितावली-गो० तुलसीदासजीकृत, सटीक, ४ चित्र, मूल्य ॥=)
 भुक्तिरसावली-सचित्र, संग० स्वामीजी श्रीभोदेबाबाजी, एक पेजमें
 चुनी हुई मूल भुक्तियों और उसके सामनेके पेजमें उनके अर्थ हैं, ... ॥)
 पृष्ठ २८४, मूल्य

पता—गीताप्रेस, गोरखपुर

स्तोत्ररसावली—सुने हुए स्तोत्र, हिन्दी-अनुवादसहित, अविन, पृ० २३०, ॥)

दिनचषी—(सचिव) उठनेसे सोनेक करनेयोग्य धार्मिक बातोंका
वर्णन, नित्यपाठके योग्य स्तोत्र और मन्त्रोंसहित, पृ० २३०, मूल्य ॥)

मुखसीदल—लेखक—श्रीहनुमानप्रसादजी पोद्दार, इसमें छोटे-बड़े,
श्री-पुष्प, आस्तिक-नास्तिक, विद्वान्-मूर्ख, भक्त-शानी,
गृहस्थी-त्यागी, कला और साहित्यप्रेमी सबके लिये कुछ-न-
कुछ उत्तमिका मार्ग मिल सकता है । सचिव, मूल्य ॥) सविन्द ॥॥)

श्रीएकनाथ-चरित्र—ले० हरिभक्तिपरायण पं० श्रीलक्ष्मण रामचन्द्र
पातारकर, भागान्तरकार—पं० श्रीलक्ष्मण नारायण शर्दे,
हिन्दीमें एकनाथ महाराजकी जीवनी अभीतक नहीं देखी,
पृष्ठ २४०, मूल्य ... ॥)

मैवेठ—श्रीहनुमानप्रसादजी पोद्दारके २८ लेख और ६ कविताओंका
सचिव, मूल्य सुन्दर मूल्य, पृष्ठ ३५०, मूल्य ॥) सविन्द ॥॥)

श्रीरामकृष्ण परमहंस—(५ विष) इसमें परमहंसजीकी जीवनी और
ज्ञानमते उपदेशोंका संग्रह है, १०२५० छत्रपुड़ी, पृष्ठ २५०, मूल्य ॥)

भक्त-भारती—७ विष, कवितामें ७ भक्तोंकी सरल कथाएँ, मूल्य ... ॥)

धूषदीप—लेखक—श्री'माधव' जी, पृष्ठ २४०, सचिव, मूल्य ... ॥)

नरविचार—तावमय लेखमंग्रह, सचिव, पृष्ठ २०५, मूल्य ... ॥)

वचनियहोंके चौदह रत्न—सरल भाषामें, पृष्ठ १००, विष १०, मूल्य ॥)

लघुनिबन्धाभक्तिसुखी—परीक्षापत्रोंमें लक्ष्मण, पृष्ठ ३५०, मूल्य ॥)

भक्त नरसिंह मेहता—सचिव, पृष्ठ १८०, मूल्य ॥)

विवेक ब्रह्ममणि—का० संकरकृत (मानुषाद, सचिव) पृ० २२४, मूल्य १-)

गीतामें भक्तियोग—सचिव, भक्तियोगी हरिजीकी व्याख्या, मूल्य १-)

भक्त बालक—गोविन्द, मोहन आदि बालक मन्त्रोंकी ५ कथाएँ हैं, मूल्य १-)

भक्त नारी—विषोंमें धार्मिक भाव बढ़ानेके लिये बहुत उपयोगी

गीता, रावरी भाण्डकी कथाएँ हैं, पृष्ठ ८०, ६ विष, मूल्य १-)

भक्त-वन्दन—यदुपुत्राय, दामोदर आदि पौत्र मनोकी कथाओंकी पुस्तक

सर्वास्त्रीके लिये बड़े कामकी है, पृष्ठ १८, ६ विष, मूल्य १-)

आदर्श भक्त—विशिष्ट आदि ७ मार्बल भक्तोंकी कथाएँ, पृष्ठ ११२,

७ विष, मूल्य ... १-)

भक्त-समाज—दामा, गुरु आदिकी मनोहर कथाएँ, पृ० १०६, अविन, मूल्य १-)

भक्त-चरित्र—का० विद्वत् आदि ६ भक्तोंकी मीठी-मीठी कथाएँ, अविन, मूल्य १-)

५ पता—गीताप्रेम, गोरखपुर

अनुमानवाहुक-सचिव
 सानुवाद, मूल्य -)॥
 ध्यानावस्थामें प्रभुसे
 वार्तालाप म० -)॥
 मनको बस करनेके
 कुठ उपाय सचिव-)॥
 भ० गीताका सूक्ष्म
 विषय पृ० ७० -)॥
 ईश्वर पृ० ३२ म० -)॥
 मूल गोसाई-चरित-)॥
 गुरुरामायण-चित्र-)॥
 मानन्दकी छहरें-
 सचिव, मूल्य -)
 गोविन्द-दामोदर-स्तोत्र
 गार्थ पृष्ठ ३७, मूल्य -)
 श्रीमैममक्तिप्रकाश -)
 गुरुचरण -)
 ममाज-मुभार -)
 एक संतका अनुभव -)
 साधारणके सनुपदेश-)॥
 स-महाप्रव -)
 सर्वमान शिक्षा-ले०-
 अनुमानप्रसादजी
 दादर, पृष्ठ ४५, -)
 सा सुख और उल्लासकी
 साक्षिके उपाय -)
 मगीता सटीक)॥
 अनुसहस्रनाम-मूल,
 १००)॥, स० -)॥

हरेरामभजन २माला)॥
 ॥ १४ माला १-)
 ॥ ६४ माला १)
 शारीरकमीमांसादर्शन
 मूल, पृ० ५४,)॥
 सन्ध्या हिन्दी-
 विधिसहित)॥
 भगवत्प्राप्तिके विविध
 उपाय-पृष्ठ ३५,)॥
 बलिवैश्वदेवविधि)॥
 सत्यकी शरणसे
 मुक्ति-पृष्ठ ३२,)॥
 गीताके सांख्ययोग
 और निष्कामकर्म-
 योग-मूल्य)॥
 व्यापारसुभारकी
 भावश्यकता और
 व्यापारसे मुक्ति-
 पृष्ठ ३२, मूल्य)॥
 भगवान् क्या हैं ?)॥
 सीतारामभजन)॥
 सेवाके मन्त्र)॥
 प्रभोचरी सटीक)॥
 त्यागसे भगवत्प्राप्ति)
 पातञ्जलयोगदर्शन
 मूल, पृ० २८ म०)॥
 दम क्या है ?)॥
 दिव्य सन्देश)॥
 कल्याण-भावना)॥

श्रीहरिसंकीर्तनधुन)।
 नारद-भक्ति-सूत्र
 (सार्थ गुटका))।
 ईश्वर दयालु और
 न्यायकारी है)।
 प्रेमका सच्चा स्वरूप)।
 महात्मा किसे
 कहते हैं ?)।
 हमारा कर्तव्य)।
 ईश्वरतात्प्राकारके
 लिये नाम-जप
 सर्वोपरि साधन है)।
 गीता-दूसरा अध्याय)।
 लोभमें पाप आधा पैसा
 गजलगिता ,,
 ससंछोकी गीता,,
 The Story of Mira
 Bai, pp. 150,
 As. -/13/-
 At The Touch of
 The Philos-
 opher's Stone
 As. -/9/-
 Mind: Its Myste-
 ries & Control,
 pp. 200, As.-/8/-
 Way to God-
 Realization
 As. -/4/-
 Our Present-day
 Education As.-/3/
 The Immanence
 of God, As. -/2/-
 The Divine
 Message, Pa.-/-/9

पता—गीताप्रेस, गोरखपुर